

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΙΣΤΟΡΙΑ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η δήλωση μετανοίας ως μέτρο του κατασταλτικού μηχανισμού
και η εικόνα του δηλωσία στα μάτια του ΚΚΕ και των μελών του
από το Μεσοπόλεμο έως την Μετεμφυλιακή περίοδο.**

Ονοματεπώνυμο: Σωτηρία Τσαβδάρα

Αριθμός Μητρώου: 1109M043

Σύμβουλος Σπουδών : Νίκος Κοταρίδης

ΑΘΗΝΑ, Φεβρουάριος 2014

**Η δήλωση μετανοίας ως μέτρο του κατασταλτικού μηχανισμού
και η εικόνα του δηλωσία στα μάτια του ΚΚΕ και των μελών του
από το Μεσοπόλεμο έως την Μετεμφυλιακή περίοδο.**

Δυο λόγια

Το ζήτημα της κρατικής καταστολής και οι αφηγήσεις περί αυτής, σίγουρα δεν αποτελούν ένα ευχάριστο ανάγνωσμα. Αισθάνεσαι ένα «σφίξιμο» στο στομάχι, αλλά συνεχίζεις. Όταν, όμως, πραγματεύεσαι τη σύγκρουση ανάμεσα στις κοινωνικές επιταγές και προσδοκίες και τα πραγματικά όρια, αντοχές και επιθυμίες, ίσως, του ατόμου, οι προσωπικές σκέψεις και συλλογισμοί που παράγονται είναι καθηλωτικοί. Τα παράλληλα αναγνώσματα, που πλαισίωσαν τις μαρτυρίες, συνέτειναν σε αυτό.

Με την εργασία αυτή, και τον κύκλο του μεταπτυχιακού που κλείνει, δεν «διευρύνθηκαν οι ορίζοντές μου», όπως έχουμε συνηθίζει τυπικά να λέμε. Άνοιξε ένα παράθυρο σε πεδία που δεν είχα φανταστεί και πιθανόν είχα αποκλείσει. Όχι μόνο σε επίπεδο επιστημονικών ενδιαφερόντων, αλλά για τη ζωή γενικότερα.

Στο σημείο αυτό θέλω, ειλικρινά, να ευχαριστήσω τον Καθηγητή μου, κ. Νίκο Κοταρίδη, που αποφάσισε να συνεργαστούμε και με απέτρεψε να καταπιαστώ με τα θέματα που αρχικά του πρότεινα. Οι συμβουλές του, αν και λακωνικές, υπήρξαν, όταν πλέον ήμουν σε θέση να καταλάβω τι εννοούσε, καταλυτικές. Τον τιμάει, επίσης, ιδιαίτερα το γεγονός πως ποτέ δεν με παρέπεμψε στα έργα του και με άφησε να τα ανακαλύψω μόνη μου.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω όλους όσους με στήριξαν... Αυτοί ξέρουν...

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο Πρώτο: Το ιστορικό των δηλώσεων	10
Οι διώξεις της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο	11
Η «σύλληψη» των δηλώσεων μετανοίας	13
Οι δηλώσεις μετανοίας στον 20 ^ο αιώνα	17
Κεφάλαιο Δεύτερο: «Εμείς», οι «άλλοι» και οι δηλώσεις	24
«Εμείς: οι Έλληνες πολιτικοί κρατούμενοι»	24
Οι «άλλοι»	28
Κεφάλαιο Τρίτο: Επίσημη κομματική ρητορική	30
Περίοδος Μεταξικής Δικτατορίας	30
Στα χρόνια του πολέμου	31
Μετά την Απελευθέρωση	39
Κεφάλαιο Τέταρτο: Μία (;) ανάμνηση: «Δήλωση Μετανοίας»	49
Μέτρο και μέσο	49
Άρνηση της αυτοάρνησης	54
Τα ιδεολογικά επιχειρήματα	55
Το φιλότιμο	57
Η τιμή	60
Η προδοσία	63
Προς τιμήν των νεκρών	66
Αρχές και αξίες ως κώδικας επικοινωνίας	70

Τα παραδείγματα του παρελθόντος	74
Κεφάλαιο Πέμπτο: Ο δηλωσία στα μάτια των συντρόφων	81
Υιοθετώντας την επίσημη ρητορική	81
Ο φορέας της ντροπής	83
Ενοχή και προσπάθεια αποκατάστασης	87
Ιδιαίτερες εξεικονίσεις του δηλωσία	93
Η αντιμετώπιση του δηλωσία	95
Κριτική στην Καθοδήγηση	102
Μεθύτερος ανασκευαστικός λόγος	106
Αντί επιλόγου	110
Παράρτημα	116
Βιβλιογραφία	131

Εισαγωγή

*Για να μπορώ τα ίδια τα λάθη μας να αντέχω
πόσες αδυναμίες έπρεπε να κατανικήσω,
με πόσες πρέπει κάθε στιγμή να αντιπαλεύω...*

Τίτος Πατρίκιος

Η ακεραιότητα δεν έχει ανάγκη από κανόνες.

Albert Camus

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται το ζήτημα των δηλώσεων μετανοίας, ως μέτρο των κατασταλτικών μηχανισμών εναντίον του λαϊκού και εργατικού κινήματος, και αποτελεί μία προσπάθεια συγκρότησης της εικόνας του δηλωσία. Με τον όρο *δήλωση μετανοίας* περιγράφεται μια ιδιότυπη νομικο-πολιτική διαδικασία, που διαμορφώθηκε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και καταργήθηκε με την Μεταπολίτευση. Πρόκειται για ένα είδος υπεύθυνης δήλωσης, με τυποποιημένο συνήθως περιεχόμενο, εκτός και αν ο υπογράφων ήταν εξέχουσα προσωπικότητα, οπότε εμφανίζονται κάποιες τροποποιήσεις ανάλογα την περίοδο. Στην αρχική του μορφή αφορούσε στην «*αποκήρυξη μετά βδελυγμίας του Κομμουνισμού, του ΚΚΕ κ.ο.κ.*», ενώ μετά τα Δεκεμβριανά προστέθηκαν «*το ΕΑΜ, ο ΕΛΑΣ και οι παραφυάδες αυτών*», καθώς και η φράση «*κατά την Κατοχήν παρεσύρθη*».

Η υπογραφή της δήλωσης μετανοίας παρείχε τη δυνατότητα στον συλληφθέντα να αφεθεί ελεύθερος, στον κρατούμενο όπως χαίρει ελαφρυντικών μέτρων ή αμνηστίας όταν εξαγγέλλονταν, ενώ στον καταδικασμένο σε θάνατο, στα χρόνια του Εμφυλίου, να ελαφρύνει την ποινή του· με άλλα λόγια, επιτρέπει την ανάκτηση της ελευθερίας και την επιστροφή στη Ζωή. Επισημαίνεται πως με τη θέσπιση του *πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων*, η δήλωση μετανοίας αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση για την οποιαδήποτε συναλλαγή του πολίτη με το κράτος.

Σύμφωνα με τον δεσπίζοντα λόγο της Αριστεράς, οι δηλώσεις μετανοίας αποτέλεσαν το κατεξοχήν μέτρο που επιστράτευαν εναντίον της αλλά και βασικό στόχο της διαρκούς καταδίωξης των μελών της. Εκείνος μάλιστα που θα υπέκυπτε στις πιέσεις της Ασφάλειας χαρακτηριζόταν πλέον ως *δηλωσίας*. Με τον όρο, όμως,

αυτό δεν περιγράφεται απλώς ο κομμουνιστής που υπέγραψε δήλωση μετανοίας. Συνεκδοχικά, αποδίδονται ένα πλήθος σημασιών από τον *μετανιωμένο* και το *δειλό*, έως τον *αποστάτη* και τον *προδότη*. Ιδιαίτερα στα αριστερά περιβάλλοντα της μεταπολεμικής Ελλάδας, ιδίως κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, όπου καλλιεργήθηκε το ιδεώδες του *κομμουνιστή-ήρωα*, οι σημασίες αυτές ήταν οι πλέον διαδεδομένες.

Οι δηλώσεις μετανοίας δεν αποτελούν ένα «σκοτεινό μυστικό» της ελληνικής ιστορίας. Για κάποιες δεκαετίες φιλοξενήθηκαν σε μόνιμες «στήλες» του Τύπου, πλάι στις αναγγελίες γάμων και το πρόγραμμα του κινηματογράφου. Ωστόσο, παρά την εκτεταμένη έρευνα για την ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος, την περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου, παρά την πληθώρα των αναφορών, των μαρτυριών και των τεκμηρίων, παρά την έκταση του φαινομένου και την σημασία που είχε στην κομματική και πολιτική ζωή, δεν αποτέλεσε αντικείμενο εστιασμένης έρευνας και μελέτης. Εξαιρέση αποτελούν τα έργα του Κούνδουρου και του Αλιβιζάτου, τα οποία όμως εξετάζουν τις δηλώσεις μετανοίας επικεντρώνοντας στις νομικές και θεσμικές τους διαστάσεις.¹ Επίσης τα τελευταία χρόνια προσεγγίζεται συνοπτικά σε έργα που αφορούν στην εμπειρία του εγκλεισμού, με έμφαση το στρατόπεδο της Μακρονήσου.² Η απουσία αυτή από τη βιβλιογραφία αποτελεί βέβαια ένα διαφορετικό πεδίο της έρευνας.

Στην εργασία αυτή επιχειρείται μία συνολική προσέγγιση του φαινομένου των δηλώσεων μετανοίας και της εικόνας του δηλωσία, όπως αυτή καταγράφεται στις μαρτυρίες. Σε πρώτο επίπεδο, περιγράφεται το πλαίσιο, ιστορικό και νομικό, μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε, παγιώθηκε και εξελίχθηκε η δήλωσης μετανοίας. Έπειτα, διερευνάται η κομματική ρητορική για τις δηλώσεις μετανοίας και τους δηλωσίες, όπως αυτή καταγράφεται σε λόγους και άρθρα ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ, καθώς

¹ Κούνδουρος Ρ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1978 και Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θρασμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.

² Ενδεικτικά: Βερβενιώτη Τ., «Μακρονήσι: Μαρτύρια και Μαρτυρίες Γυναικών», στο Μπουρνάζος Σ., Σακελλαρόπουλος Τ. (επ.), *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης: Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη, Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000, σελ. 103-114, Βόγλης Π., «Εμβλήματα του Εμφυλίου», στο *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σελ. 112-135, Μπουρνάζος Σ., «Το Μέγα Εθνικό Σχολείο της Μακρονήσου», στο Μπουρνάζος Σ., Σακελλαρόπουλος Τ. (επ.), *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης: Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη, Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000.

επίσης και στις αποφάσεις των οργάνων του. Με τον λόγο του ίδιου του δηλωσία να απουσιάζει, στην παρούσα εργασία επιδιώκεται η σκιαγράφηση της άποψης που εξέφρασαν και διατύπωσαν τα *αμετανόητα* στελέχη και, συχνά πρώην πλέον, μέλη του κομμουνιστικού κινήματος, για τους δηλωσίες, όπως αυτή αναδεικνύεται από τις μαρτυρίες τους. Βασικοί άξονες έρευνας αποτελούν οι σημασίες και τα νοήματα που αποδίδονται στη δήλωση μετανοίας, ιδίως όπως αποτυπώνονται μέσω της άρνησης, οι ιδιότητες και η ταυτότητα που αποδίδεται στους δηλωσίες, οι πρακτικές με τις οποίες τους αντιμετώπισαν, καθώς και οι κατοπινές μετατοπίσεις από τις αρχικές θέσεις. Τέλος, επιχειρείται μια πρώτη προσέγγιση της *σιωπής* των ίδιων των δηλωσιών.

Το πραγματολογικό υλικό της εργασίας αποτελούν κατά βάσιν οι μαρτυρίες πολιτικών κρατούμενων της μεταπολεμικής, κυρίως, περιόδου. Πρόκειται για δημοσιευμένες αφηγήσεις ζωής. Τα κείμενα αυτά, πέραν από τα καθαρά αυτοβιογραφικά στοιχεία που περιέχουν, αναφέρονται σε στιγμιότυπα και περιγραφές όπου συμπυκνώνονται ατομικές και συλλογικές εμπειρίες, καθώς επίσης ιδεολογικές και πολιτικές αρχές κάθε χρονικής περιόδου στις οποίες γράφονται αφ' ενός και στις οποίες αναφέρονται αφετέρου.³ Κείμενα αυτού του είδους, έχουν δημοσιευθεί στην πλειοψηφία τους μετά τη Μεταπολίτευση, όπου παρατηρείται ένας πληθωρισμός εκδοτικής παραγωγής και δημοσιοποίησης τεκμηρίων, κυρίως αυτοβιογραφικών. Ο λόγος είναι ότι με την νομιμοποίηση των δύο Κομμουνιστικών Κομμάτων και με τη σιγουριά που προσέφερε η πολιτική σταθερότητα, οι αγωνιστές της Αριστεράς βγήκαν από τη σιωπή θέλοντας να αποκαταστήσουν τους εαυτούς τους, τους νεκρούς συναγωνιστές τους και το κίνημα που ηττήθηκε.

Στην έρευνα αυτή διερευνώνται λοιπόν εκτός των αναφερόμενων στις δηλώσεις, τους δηλωσίες και τις σχετικές ατομικές και συλλογικές εμπειρίες, η *συγκρότηση της μνήμης*, ατομικής ή συλλογικής, η διαρκής της *ανανοηματοδότηση και επανερμηνεία*, η σημασία της *σιωπής* και της *λήθης*, καθώς και η σύνδεσή τους με το *τραύμα της δήλωσης* και τον *στιγματισμό*. Για την ανάλυση χρησιμοποιούνται επιπλέον ερμηνευτικά εργαλεία από τον χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας, π.χ. το δίπολο *τιμή/ντροπή*, όπως αυτό διαμορφώθηκε σε μελέτες του ελλαδικού, αλλά και ευρύτερου μεσογειακού χώρου.

³ Παπαθανασίου Ιωάννα, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική. Η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας», στο *τα Ιστορικά*, τ. 13 (24-25), 1996 :253-266, σελ. 259.

Τα τεκμήρια συντάσσονται σε μια εποχή μεταγενέστερη από τα επεισόδια στα οποία αναφέρονται και συνεπώς ενσωματώνουν την κατοπινή εμπειρία. Κατά μία έννοια μιλάνε για την στιγμή κατά την οποία γράφονται και χαρακτηρίζονται κυρίως από τον αυτοδικαιωτικό τους χαρακτήρα. Συνεπώς θα πρέπει να διακριθούν τα αναφερόμενα στη δήλωση μετανοίας από τις σκοπιμότητες της γραφής/ και κατά τούτο, επιστρατεύονται οι τεχνικές της ιστογραφικής τεκμηρίωσης, προκειμένου να ανασυσταθεί ο μηχανισμός και η διαδικασία της δήλωσης ταυτόχρονα με την εμπειρία της και τις διεργασίες επεξεργασίας των σχετικών απαντήσεων εκ μέρους του εργατικού κινήματος και των φορέων του.

Το πρώτο μέρος της εργασίας αποτελεί μία συνοπτική περιγραφή του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο πρωτοθεσπίστηκε η δήλωση μετανοίας. Επίσης, επιχειρείται η αποσαφήνιση των νομικών τροποποιήσεων που επιδέχθηκαν κατά τις τρεις, διακριτές, περιόδους που τέθηκαν σε εφαρμογή. Στο δεύτερο μέρος επιδιώκεται η ανασύσταση της αυτοεικόνας των στελεχών και μελών του ΚΚΕ, ώστε να καταδειχθεί το γιατί, τελικά, ενέτασσαν τους δηλωσίες στην κατηγορία των «άλλων». Στο τρίτο μέρος διερευνάται η επίσημη κομματική ρητορική για τις δηλώσεις μετανοίας και τους δηλωσίες, από την περίοδο του Μεσοπολέμου έως τα χρόνια του Εμφυλίου, όπου καταγράφονται οι όποιες εναλλαγές και αναδιπλώσεις ανάλογα την ιστορική συγκυρία. Στο τέταρτο μέρος πραγματεύονται τα νοήματα και η σημασίες που απέδωσαν στη δήλωση μετανοίας, οι *αμετανόητοι* κομμουνιστές, όπως αναδεικνύεται μέσα από τις μαρτυρίες τους, ιδίως μέσω της προσωπικής τους άρνησης να υπογράψουν. Στο πέμπτο μέρος επιχειρείται μία συγκριτική προσέγγιση, σε σχέση με την επίσημη ρητορική, της άποψης που εξέφρασαν για τους δηλωσίες οι πρώην πολιτικοί κρατούμενοι. Τέλος, επιχειρείται η ερμηνεία της σιωπής των δηλωσιών.

Κεφάλαιο πρώτο

Το ιστορικό των δηλώσεων

Οι διώξεις της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το εργατικό κίνημα έχει ήδη ισχυροποιηθεί στην Ευρώπη, και αρχίζει να βρίσκει έκφραση μέσω της κομμουνιστικής (σοσιαλιστικής και μετέπειτα κομμουνιστικής) ιδεολογίας. Στην Ελλάδα τα πρώτα μεγάλα βήματα⁴ για την μαζική του οργάνωση πραγματοποιούνται μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την εδραίωση της επανάστασης των μπολσεβίκων στη Ρωσία. Το 1918 ιδρύεται η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος και το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος και το ακόλουθο διάστημα αναπτύσσονται δυναμικές απεργιακές κινητοποιήσεις που κορυφώνονται τον επόμενο χρόνο με την απεργία των τραπεζικών υπαλλήλων και τον εορτασμό της Πρωτομαγιάς⁵. Το 1920 το ΣΕΚΕ συνδέεται με την Κομμουνιστική Διεθνή και τέσσερα χρόνια αργότερα μετονομάζεται σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, αποσαφηνίζοντας τον πολιτικό και ιδεολογικό του προσανατολισμό. Τα κυρίαρχα πολιτικά κόμματα και οι φορείς της εξουσίας δεν αργούν να αντιδράσουν. Οι απεργίες και οι αντιπολεμικές διαδηλώσεις του 1921 αντιμετωπίζονται με καταστολή και οι πρώτοι συνδικαλιστές δεν αργούν να βρεθούν, με διάφορες κατηγορίες, στη φυλακή⁶ (ιδίως με την αναθεωρημένη μορφή του Νόμου ΤΟΔ΄/1871 «περί καταστολής της ληστείας»). Η άφιξη των προσφύγων, μετά την ήττα της Μικρασιατικής Εκστρατείας, και η εγκατάστασή τους στα αστικά κέντρα συντελούν στο να «*κάνει την εμφάνισή του για πρώτη φορά ένα αριθμητικά ισχυρό προλεταριάτο*».⁷ Με την ένταξή τους στο

⁴ Από τα τέλη του 19^{ου} αι στην Ελλάδα δραστηριοποιούνται διάφορες ομάδες (από τους αναρχικούς στην Πελοπόννησο και τα Ιόνια, μέχρι την περίφημη ομάδα των Κοινωνιολόγων) δίχως όμως να έχουν κάποια γενικευμένη απήχηση και να συσπειρώσουν γύρω τους τμήμα των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων. Εξάιρεση αποτελεί μόνον η Φεντερασιόν στην οθωμανική Θεσσαλονίκη.

⁵ Μαρκέτος Σπύρος «Η ελληνική Αριστερά», στο Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα*, τόμος Β2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σελ. 132-133.

⁶ Μαρκέτος, Σ., «Η ελληνική Αριστερά», στο Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα*, τόμος Β2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σελ. 134.

⁷ Οι πρόσφυγες, ως κοινωνική ομάδα, δεν συγκροτούν αυτόματα ταξική συνείδηση, ωστόσο το ΚΚΕ κατορθώνει και προσεταιρίζεται ικανό τους τμήμα. Χαρακτηριστικό είναι πως στα επόμενα χρόνια κορυφαία στελέχη του Κόμματος προέρχονται από τους «πρόσφυγες», ενώ στις προσφυγικές

βιομηχανικό και μεταπρατικό εργατικό δυναμικό και διαβιώνοντας στα όρια της εξαθλίωσης, το ημερομίσθιο μειώνεται δραματικά,⁸ ενώ οι συνθήκες εργασίας είναι ήδη δυσχερείς. Ωστόσο οι συνθήκες αυτές δεν έκαμψαν τη μαχητικότητα του εργατικού κινήματος.⁹ Παράλληλα, όπως επισημαίνει ο Ελεφάντης, μετά την μικρασιατική καταστροφή, την ήττα της Μεγάλης Ιδέας και την «κατάργηση» του εξωτερικού εχθρού του έθνους, η υπόλογη ηγεσία βάλθηκε να κατασκευάσει τον εσωτερικό εχθρό.¹⁰ Και ως εχθρός καταδεικνύεται η «αντεθνική», «ξενόδουλη», άλλοτε προς όφελος των Εβραίων και άλλοτε των Σλάβων, σοσιαλιστική ιδεολογία, με ιδιαίτερη στόχευση το κομμουνιστικό της ρεύμα και τους οργανωμένους φορείς του που φέρονται να απεργάζονται την «ανατροπή της εθνικής συνοχής και του πολιτικού συστήματος».

Ωστόσο, παραμένει το ερώτημα με βάση ποιούς άξονες θα μεθοδεύονταν η καταστολή ώστε αυτή να θεσμοποιηθεί με τις λιγότερο δυνατές αντιδράσεις.¹¹ Οι διάφορες δικτατορίες που επιβλήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1920, μάλλον, αδιαφόρησαν για την σημασία του ζητήματος, καθώς μάλιστα προχώρησαν σε γενικότερη περιστολή των πολιτικών και κοινωνικών ελευθεριών. Η λύση, τελικά, δίδεται το 1929 με την θέσπιση του νόμου του «ιδιώνυμου¹²», σύμφωνα με τον οποίο για τους εν δυνάμει ανατροπείς της έννομης τάξης προβλεπόταν ποινές φυλάκισης και εξορία, ενώ σε ανάλογους αντικομμουνιστικούς νόμους που ίσχυαν στην Ευρώπη προβλεπόταν ακόμα και η θανατική καταδίκη.¹³ Με την ψήφιση του νόμου

συνοικίες συγκροτούνται αρκετά ισχυρές οργανώσεις. Φλάισερ Χ., *Στέμμα και σθαστικά*, εκδ. Παπαζήσης, τ. 1, Αθήνα 1988, σελ. 48.

⁸ Ο Μοσκόφ κάνει λόγο για 50%. Μοσκόφ Κ., *Η διοργάνωση του επαναστατικού μας ονείρου*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1987, σελ. 53.

⁹ Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σελ. 314

¹⁰ Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης. ΚΚΕ και Αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1976, σελ. 49

¹¹ Μαρκέτος Σ., «Η ελληνική Αριστερά», στο Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα*, τόμος Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σελ. 142

¹² Ν.4229/25-7-1929 «Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών». Άρθρο 1. «Όστις επιδιώκει την εφαρμογή ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν τη διά βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας, ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμών τιμωρείται με φυλάκισιν τουλάχιστον εξι μηνών. Προς τούτοις επιβάλλεται διά της αποφάσεως και εκτοπισμός ενός μηνός μέχρι δύο ετών εις τόπον εν αυτή οριζόμενον Μετά τας autάς ποινάς τιμωρείται και όστις επωφελούμενος απεργίας ή λοκ - άουτ, προκαλεί ταραχάς ή συγκρούσεις».

¹³ Δάγκας «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», στο Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα*, τόμος Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σελ. 199-

η αντίδραση από πλευράς του κινήματος είναι άμεση, δίχως όμως να αποτρέψει τον διωγμό των κομμουνιστών. Με βάση το Ιδιώνυμο πραγματοποιούνται εκατοντάδες συλλήψεις και είναι αρκετοί όσοι καταδικάζονται σε φυλάκιση ή εξορία.

Συστηματική όμως προσπάθεια δίωξης των κομμουνιστών πραγματοποιείται μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας. Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου προβαίνει σε μαζικές προληπτικές συλλήψεις. Απλά μέλη μέχρι και ανώτερα στελέχη συλλαμβάνονται και δικάζονται με βάση την αναθεωρημένη, πλέον, μορφή του βενιζελικού Ιδιώνυμου.¹⁴ Αποτελεί τουλάχιστον ειρωνεία πως η μεταξική δικτατορία βρέθηκε ενισχυμένη με ένα ισχυρό αντικομμουνιστικό νομικό οπλοστάσιο, το οποίο είχε θεσπιστεί στα χρόνια της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας.

Η «σύλληψη» των δηλώσεων μετανοίας

Το Μεταξικό Καθεστώς, εξ αρχής, υιοθετεί και διευρύνει τα αντικομμουνιστικά μέτρα που είχαν θεσπιστεί την προηγούμενη περίοδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Αναγκαστικός Νόμος 117/1936, ο οποίος δημοσιεύεται μόλις ένα μήνα μετά την επιβολή της δικτατορίας. Ο Νόμος αυτός, *«Περί μέτρων προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού και των εκ τούτων συνεπειών»* αποτελεί ουσιαστικά μία αναθεώρηση του βενιζελικού Ιδιώνυμου, καθώς διεύρυνε τα αδικήματα και επέβαλε βαρύτερες ποινές.¹⁵

Πέραν όμως της φυλάκισης, της διοικητικής εκτόπισης και της εξορίας, η δικτατορία εισηγείται και νέα κατασταλτικά μέτρα για πλήξει το κομμουνιστικό κίνημα. Το 1938 δημοσιεύεται ο Αναγκαστικός Νόμος 1075, ο οποίος αποτελεί κωδικοποίηση του Α.Ν. 117/1936 και σειράς άλλων διατάξεων που βρίσκονταν διάσπαρτες σε προηγούμενα νομοθετικά κείμενα. Επιπλέον όμως, με το νόμο αυτό

200 και Βόγλης Π., , *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σελ. 39-52

¹⁴ Αναγκαστικός Νόμος 117/1936, «Περί μέτρων προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών». Πρόκειται για αναθεώρηση του Ν.4229/1929 και προβλέπει ποινή φυλάκισης ή εκτόπισης για οποιοδήποτε «όστις εγγράφως, προφορικώς ή καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπον αμέσως ή εμμέσως επιδιώκει την διάδοσιν, ανάπτυξιν και εφαρμογήν θεωριών, ιδεών ή κοινωνικών, οικονομικών και θρησκευτικών συστημάτων τεινόντων εις την ανατροπήν του κρατούντος εν τη χώρα κοινωνικού καθεστώτος ή εις την απόσπασιν ή αυτονομίαν μέρους της επικρατείας ως και ο προσηλυτίζων εις τας θεωρίας, ιδέας και συστήματα ταύτα καθ' οιονδήποτε τρόπον».

¹⁵ ΦΕΚ, Α 402, Α.Ν. 117, 18/9/1936 και Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σελ. 417

εισάγονται δύο πρωτοτυπίες. Σύμφωνα με την παρ. 2 του αρθ. 5 συγκροτούνται Στρατόπεδα Συγκέντρωσης για την εκτόπιση των κομμουνιστών *«εις χώρον κεχωρισμένον, οργανούμενοι εις πειθαρχημένην διαβίωσιν [...] και υποχρεούμενοι εις εργασίαν»*. Το μέτρο είχε ήδη τεθεί σε εφαρμογή από το 1937 με απόφαση του υφυπουργού Δημοσίας Ασφαλείας, Κ. Μανιαδάκη, όπου οριζόταν η παλαιά φυλακή της Ακροναυπλίας ως τόπος συγκέντρωσης των *«εκτοπιζόμενων επικίνδυνων κομμουνιστών»*.¹⁶ Το δεύτερο μέτρο αφορά τη θέσπιση των *«πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων»*. Σύμφωνα με την 1^η παρ. του αρθ. 11, *«ουδείς γίνεται δεκτός εις διαγωνισμόν ούτε διορίζεται υπάλληλος ή υπηρέτης του Δημοσίου, Δήμου ή Κοινότητος ή νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου ή λαμβάνει υποτροφίαν του Κράτους εάν δεν προσαγάγη πιστοποιητικόν του Υφυπουργείου Δημόσιας Ασφαλείας περί των κοινωνικών αυτού φρονημάτων»*. Στην ουσία, επρόκειτο για ένα πιστοποιητικό «μη φιλοκομμουνιστικών» φρονημάτων, που στόχευε απόσπαση της νομιμοφροσύνης των δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών έναντι του καθεστώτος. Παράλληλα, το μέτρο αφορούσε και στην πρόσληψη σε μεγάλες εταιρίες ή εταιρίες που συνδέονταν με το Δημόσιο και, γενικά, έμελε να αποτελέσει προϋπόθεση για πάσης φύσεως εργασία, καθώς και για την έκδοση κάθε δημοσίου εγγράφου.

Ο Ν. Αλιβιζάτος κάνει λόγο και για ένα τρίτο μέτρο που εισήγαγε η συγκεκριμένη διάταξη, τη *«δήλωση μετανοίας»*.¹⁷ Σύμφωνα με το αρθ. 5 παρ. 1, κάθε καταδικασμένος με βάση τον παρόντα νόμο, μετά την έκτιση του 1/3 της ποινής του, μπορούσε να απολυθεί προσωρινά με την προϋπόθεση, μεταξύ άλλων, να δηλώσει *«εγγράφως ή προφορικώς ενώπιον του Διευθυντού των Φυλακών αν είναι αγράμματος, ότι μετεμελήθη και ότι εις ουδεμίαν θέλει προβή ενέργειαν αντιτιθέμενην εις τον παρόντα Νόμον»*.¹⁸

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να διερευνηθούν οι συσχετίσεις ανάμεσα στην διάταξη αυτή και τις διεργασίες διαμόρφωσης των *«δηλώσεων μετανοίας»*. Κατ' αρχάς, το

¹⁶ Ο Γκριτζώνας αναφέρει πως από το 1934 η κυβέρνηση Τσαλδάρη είχε προσπαθήσει να εισαγάγει αντίστοιχο μέτρο, δηλαδή την συγκέντρωση στην Ακροναυπλία των κομμουνιστών κρατουμένων που βρίσκονταν διεσπαρμένοι σε διάφορες φυλακές και, μάλλον, λόγω των αντιδράσεων, η πολιτική αυτή δεν ευδοκίμησε. Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες Συμβίωσης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 57, Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σελ. 420.

¹⁷ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σελ. 421

¹⁸ ΦΕΚ Α45, ΑΝ 1075, 11/2/1938

«ευεργετικό» αυτό μέτρο, της προσωρινής απόλυσης από την φυλακή κατόπιν υποβολής εγγράφως της μεταμέλειας για το διαπραχθέν έγκλημα, απαντάται ήδη από το 1933, στο 3^ο άρθρο του Ν. 5764. Συγκεκριμένα, προϋποτίθεται η δήλωση «*ότι μεταμελήθη και οτι εις ουδεμίαν θέλει προβή ένεργειαν ή καθ' οιονδήποτε τρόπο προσηλυτισμόν επιδιώκοντα την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας*». ¹⁹ Οι ρίζες του μέτρου αυτού, πιθανόν, να εδράζονται στην πάγια τακτική της εργοδοσίας να ζητά από τους εργαζόμενους «*δηλώσεις μη συμμετοχής ή αποκήρυξης των εργατικών σωματείων*». ²⁰ Μία υπόθεση είναι ότι η επίσημη επιχειρηματολογία υπέρ του άρθρου συνδέεται με το πραξικόπημα του Πλαστήρα, μετά τις εκλογές του 1933, και την επικείμενη δίκη των 36 ανώτερων στρατιωτικών που συντάχθηκαν μαζί του. Ωστόσο, το εν λόγω άρθρο, αν και φαινομενικά αναφέρεται σε μία πιο γενική κατηγορία, ουσιαστικά σκιαγραφεί τον κομμουνιστή της εποχής. Επιπροσθέτως, από το 1933 υπάρχουν σε άρθρα του Ριζοσπάστη αναφορές σε δηλώσεις μετανοίας, που φαίνεται να έχουν μια λειτουργία και ένα νόημα ανάλογο με εκείνο της μεταγενέστερης περιόδου. ²¹

Ένα τελευταίο ζήτημα που πρέπει να επισημανθεί είναι πως και στους δύο αυτούς νόμους, ενώ η «δήλωση» διατυπώνεται ρητά, ο όρος «μεάνοια» δεν αναφέρεται καθόλου. ²² Η δήλωση αφορά στην «μεταμέλεια» του κρατούμενου, όρο καθαρά νομικό, ενώ στην τυπική της μορφή ο δηλών «*αποκηρύσσει μετά βδελυγμίας...*» μία ιδεολογία και τη δράση ενός πολιτικού κόμματος. Ωστόσο από το 1927, γίνεται λόγος για ένα διάταγμα «περί εμπράκτου μετανοίας» (πιθανά θέσπισμα της Παγκαλικής δικτατορίας), το οποίο φαίνεται να μην περιλαμβάνει τους καταδικασθέντες για ληστεία. Στις 18/6/1933 δημοσιεύεται στο Νέο Ριζοσπάστη ένα υπόμνημα-απάντηση

¹⁹ ΦΕΚ Α 269, Ν 5764, 18/9/1933.

²⁰ Φουντανόπουλος Κ., «Μισθωτή εργασία», στο Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα*, τόμος Α1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σελ. 115.

²¹ Χαρακτηριστικά, ο ανταποκριτής της κολληχτίβας των Φυλακών Λάρισσας, σε επιστολή του, τον Αύγουστο του 1933, με θέμα «Δίκες στη Λάρισα» αναφέρει πως «*την περασμένη Παρασκευή περάσανε από δίκη στο Εφετείο της Λάρισσας οι σύντροφοι [...], καθώς και οι πέντε που έδωσαν τις περίφημες δηλώσεις "μετανοίας"*». Στη συνέχεια, οι πέντε αυτοί δηλώσιες χαρακτηρίζονται ως «*λιποτάχτες της ταξικής πάλης*». Την ίδια περίοδο ο γραμματέας της κολληχτίβας του Γεντί-Κουλέ υποστηρίζει ότι οι συγκρατούμενοι αρχειομαρξιστές «*είχαν πάρει απόφαση να κάνουν δηλώσεις μετανοίας για να πάρουν αμνηστία*». Νέος Ριζοσπάστης 1/9/1933 σελ.3 και 14/8/1933 σελ. 3.

²² Για την εσκεμμένη ασάφεια και την ακαθοριστία των εννοιών στη μακρά σειρά των αλληλοδιάδοχων νομοθετικών κειμένων που συγκροτούν την «αντικομμουνιστική νομοθεσία», βλ. Μάνεσης Α., «Εισαγωγή», στο Κούνδουρος Ρ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1978, σελ. 11-16.

της κολληχτίβας φυλακισμένων κομμουνιστών, σε ανακοίνωση της κυβέρνησης «για την έκδοση νομοθετικού διατάγματος περί παροχής χάριτος στους φυλακισμένους κομμουνιστές». Υποστηρίζουν ότι ο όρος που θα θέτει το διάταγμα θα είναι να «υποβάλωμε αίτηση χάριτος με δήλωση εκ μέρους μας, δια της οποίας να εκφράζεται η έμπρακτος μετάνοιά μας για την μέχρι τώρα δράση μας».²³ Οι ίδιοι, σύμφωνα με την οδηγία της ηγεσίας του ΚΚΕ, αιτούνται Γενικής Αμνηστίας δίχως όρους. Το μοναδικό συναφές διάταγμα που δημοσιοποιείται το επόμενο διάστημα είναι το ΝΔ της 4^{ης} Ιουλίου «περί προσθήκης διατάξεων εις τον νόμον 4229», επικυρωποιημένη μορφή του οποίου αποτελεί ο Ν. 5764.²⁴ Το διάταγμα δεν αναφέρεται σε χάρη, αλλά σε ανάκληση ποινής και δεν υπάρχει συσχετισμός με το διάταγμα «περί εμπράκτου μετανοίας», όπως αποτυπώνεται στις σελίδες του Ριζοσπάστη. Το πιο πιθανό είναι πως αυτή η δήλωση, για την οποία γίνεται λόγος στους δύο νόμους, λειτούργησε ως γενέθλιος τόπος της «δήλωσης μετανοίας». Η επικράτηση του συνακόλουθου όρου «μετάνοια», πιθανόν να προέρχεται από σύγχυση μεταξύ της συγκεκριμένης δήλωσης και του διατάγματος περί «εμπράκτου μετανοίας», ενώ ίσως το πρώτο διάστημα να είναι μόνον άτυπη ή προφορική ή και να αποτελεί μια διατύπωση που πρωτοχρησιμοποιήθηκε στους κομμουνιστικούς κύκλους. Το πλέον βέβαιο είναι πως στα επόμενα χρόνια συνδέεται με το ελληνοχριστιανικό σχήμα, που υιοθέτησε το κράτος και οι φορείς της εθnikοφροσύνης, για να περιγράψει, να αναλύσει, να καταδικάσει και να στιγματίσει όσους, «ξενόφερτους» προσδιόριζε ως απειλή για την εθνική συνοχή.

Μπορεί, λοιπόν, οι δηλώσεις μετανοίας να μην θεσπίστηκαν για να καταγράψουν την μετάνοια και κάποιες ανάλογες μορφές της να ήταν σε ισχύ πριν την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, ωστόσο στη συλλογική μνήμη ο υπουργός Δημοσίας Ασφαλείας Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, στενός συνεργάτης του Ιωάννη Μεταξά, καταγράφεται ως ο κύριος εμπνευστής τους. Η δεσπόζουσα αυτή αντίληψη δεν αποτελεί προϊόν μόνον μιας απλής σύγχυσης. Μπορεί ο Μανιαδάκης να μην εισηγήθηκε το μέτρο αυτό, αλλά επί των ημερών καταγράφηκε μία μεγάλης κλίμακας εφαρμογή και περαιτέρω επεξεργασίας των μεθοδεύσεων που το συνόδευαν. Από ένα μέτρο συγκεκριμένης και μάλλον περιορισμένης σκοπιμότητας, κατέστησε τη δήλωση

²³ Νέος Ριζοσπάστης 18-6-1933.

²⁴ ΦΕΚ 178, 4/7/1933 και 269, 18/9/1933.

μετανοίας βασικό μέσο ενάντια στους κομμουνιστές και όσους δήλωναν πίστη στα δημοκρατικά, εν γένει, ιδεώδη.

Οι δηλώσεις μετανοίας στον 20 αιώνα

Οι δηλώσεις μετανοίας των κομμουνιστών, έγκλειστων και μη, είναι παρούσες στην σύγχρονη ελληνική ιστορία από το 1933 μέχρι την αποκατάσταση της Δημοκρατίας το 1974. Η περίοδος αυτή, εκτός από μεγάλη, είναι και ανομοιογενής. Το κοινωνικό πλαίσιο και οι μορφές των πολιτικών αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων διαφοροποιούνται σημαντικά, όπως και η ισχύς και το μέγεθος του Κομμουνιστικού Κινήματος βασικού αποδέκτη ανάλογων μέτρων. Για τον λόγο αυτό, προτείνεται ο διαχωρισμός σε τρεις επιμέρους περιόδους.

Αρχικά είναι η περίοδος του Μεσοπολέμου, με έμφαση στη μεταξική δικτατορία. Επί κυβέρνησης Τσαλδάρη, οι δηλώσεις μετανοίας εμφανίζονται ως «ευεργετικό» μέτρο για την μείωση της ποινής των κρατούμενων κομμουνιστών. Με την επιβολή, όμως της μεταξικής δικτατορίας εξελίσσονται τα σχετικά μέτρα και οι ανάλογες νομικο-πολιτικές διαδικασίες και έτσι ακριβώς αποκρυσταλλώνονται στη μορφή και το περιεχόμενο του όρου, όπως αυτός καταγράφηκε στη συλλογική συνείδηση.

Στο πλαίσιο της πολιτικής καταστολής που εξαπέλυσε το αρμόδιο υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας, *«απειλούμενα να κλειστούν -χωρίς προηγούμενη δικαστική απόφαση- σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, τα άτομα για τα οποία υπήρχαν υπόνοιες ότι διατηρούν έναν οποιονδήποτε δεσμό με το Κ.Κ.Ε. ή ότι προβαίνουν σε οποιουσδήποτε είδους ενέργειες εναντίον του καθεστώτος καλούνταν από τις αστυνομικές αρχές να υπογράψουν μία δήλωση, όπου διακήρυσσαν την πίστη τους στη δικτατορία, αποκήρυσσαν τον κομμουνισμό και ανέφεραν με την παραμικρή λεπτομέρεια τις δραστηριότητες, συγκεντρώσεις, απεργίες, κτλ. στις οποίες είχαν πάρει μέρος κατά τη διάρκεια των προηγούμενων μηνών, αν όχι χρόνων»*.²⁵ Η διεύρυνση των δηλώσεων εκ μέρους του Μανιαδάκη δεν είχε στόχο μόνο την καταστολή της πολιτικής δράσης του υπογράφοντος, αλλά και κυρίως να πληγεί η ισχύς και το κύρος του ίδιου του Κομμουνιστικού Κόμματος, μια κατεύθυνση που τεκμηριώνεται και από την πάγια

²⁵ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983 σελ. 436.

τακτική δημοσίευσης των σχετικών δηλώσεων στον Τύπο. Παρά την επικρατούσα αντίληψη, η οποία διαμορφώθηκε κυρίως με τις εκ των υστέρων παρεμβάσεις του Κ.Κ.Ε., φαίνεται ότι ένα αρκετά μεγάλο τμήμα των συλληφθέντων υπέγραψαν δήλωση μετανοίας. Ενδεικτικά, ο Δάγκας αναφέρει ότι οι δηλώσεις, μέχρι το 1941, έφτασαν τους 41.000, ενώ πληθώρα άλλων δημοσιεύσεων μάλλον συνηγορούν προς τον αριθμό αυτό.²⁶

Σχετικά με το ζήτημα αυτό, έχει τεθεί μία προβληματική, ιδίως από φορείς του αντικομμουνιστικού λόγου, όσον αφορά τη μέθοδο και την αποτελεσματικότητα της οργάνων ασφαλείας. Υποστηρίζεται, λοιπόν, πως, δεδομένης και της δυναμικής του Κ.Κ.Ε.²⁷, είναι αδύνατο οι 40.000 αυτοί άνθρωποι να ήταν ενεργοί ή οργανωμένοι κομμουνιστές. Ακόμη, κρίνεται απίθανο να «ανακαλύφθηκαν» οι μισοί ψηφοφόροι του Κ.Κ.Ε. Για το ζήτημα αυτό, ο Ε. Σταυρίδης υποστηρίζει ότι «τα δε αστυνομικά όργανα [...] εφρόντιζον να στέλλουν εις το υπουργείον Ασφαλείας όσο το δυνατόν περισσότερας δηλώσεις μετανοίας, αναγκάζοντα να υποβάλλουν τοιαύτας και πρόσωπα μηδεμίαν ποτέ έχοντα σχέσιν με τον Κομμουνισμόν, αποκηρύττοντας ιδέας, τας οποίας ουδέποτε είχαν! Η σκέψις των αστυνομικών οργάνων ήτο απλή: Εάν μεν είναι κομμουνιστής ο δηλών, ας αποκηρύξη τον Κομμουνισμόν, εάν δεν είναι, δεν χάνει τίποτε αποκηρύσσων αυτόν!». ²⁸ Σε κάθε περίπτωση, η ισχύς και η ένταση, των μαζικών διώξεων εναντίον των κομμουνιστών, είτε αυτοί κατέληξαν έγκλειστοι ή εξόριστοι είτε υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας, αποτέλεσε βαρύτατο πλήγμα για το ΚΚΕ και τις οργανώσεις του. Σίγουρα το γεγονός ότι ορισμένοι, υπό το κράτος των βασανιστηρίων, κατέδωσαν στοιχεία και πληροφορίες, διευκόλυνε το έργο της Ασφάλειας. Ωστόσο, αυτό αποτελεί μία μέθοδο των μηχανισμών ασφαλείας που προϋπάρχει των δηλώσεων μετανοίας.

²⁶ Ενδεικτικά, ο Κούσουλας αναφέρει 45.000, ενώ ο Αλιβιζάτος κάνει λόγο για 50.000. Δάγκας Α., «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», στο Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα*, τόμος Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σελ. 200, Κούσουλας Δ.Γ., *Επιβουλή και Αποτυχία, Η Ιστορία του Κ.Κ.Ε. 1918-1949*, εκδ. Καμπανά, Αθήνα, 1971, σελ. 122 και Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σελ. 437.

²⁷ Την περίοδο πριν την επιβολή της δικτατορίας το ΚΚΕ υπολογίζεται να αριθμεί περί τα 17.500 μέλη, ενώ στις εκλογές της 26/1/1936 απέσπασε 76.411 ψήφους. Ελεφάντης σελ. 289 και 387.

²⁸ Ο Κούσουλας, μάλιστα, σημειώνει πως στην εφημερίδα «Θάρος» των Τρικάλων δημοσιεύθηκαν πλήθος «δηλώσεων αποκηρύξεως» ατόμων, τα οποία τόνιζαν ότι δεν υπήρξαν ποτέ κομμουνιστές, σε μία προσπάθεια, από πλευράς τους, διακήρυξης της πίστης τους προς μεταξικό καθεστώς. Σταυρίδης Ε., *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε.*, χ.ε., Αθήνα, 1952, σελ. 499 και Κούσουλας Δ.Γ., *Επιβουλή και Αποτυχία, Η Ιστορία του Κ.Κ.Ε. 1918-1949*, εκδ. Καμπανά, Αθήνα, 1971, σελ. 122.

Κατά την περίοδο της Κατοχής το μέτρο δεν βρίσκεται σε ισχύ, αν και υπάρχει αναφορά για πίεση από πλευράς των Γερμανών προς τους εξόριστους κομμουνιστές, μετά την παράδοσή τους από το καθεστώς, ύστερα προφανώς από ενημέρωση για τα αστυνομικά ήθη και τις μεθόδους που δοκιμάστηκαν.²⁹

Στη συνέχεια, είναι τα χρόνια του Εμφυλίου πολέμου και η μετέπειτα περίοδος όπου οι δηλώσεις μετανοίας επανέρχονται δυναμικά. Στα έκτακτα στρατοδικεία, τα οποία συστήνονται με το Γ΄ Ψήφισμα της 18/6/1946³⁰, η ετυμηγορία κρίνεται αποκλειστικά από την απάντηση του εκάστοτε κατηγορούμενου στο ερώτημα «Μετανοείτε;».³¹ Με τον Α.Ν. 509 «περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών»³², διευρύνεται ο πληθυσμός στον οποίο εφαρμόζεται και λειτουργεί το μέτρο αυτό. Πλέον ο στόχος της απόσπασης δηλώσεων μετανοίας δεν περιορίζεται μόνο στους διωκόμενους κομμουνιστές, τους συλληφθέντες των Δεκεμβριανών και τους αιχμάλωτους-μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Με τον νόμο αυτό, διώκονται και όσοι συμμετείχαν στο ΕΑΜ, την Εθνική Αλληλεγγύη και οποιαδήποτε άλλη συναφή οργάνωση. Τέλος, από τον επόμενο χρόνο, εν είδη γενικευμένης «συλλογικής πολιτικής ευθύνης», χιλιάδες άνθρωποι, από τις «εκκαθαριζόμενες» περιοχές, συλλαμβάνονται και εκτοπίζονται με την υπόνοια και μόνον πως είχαν, αν όχι συνταχθεί, τουλάχιστον συνδράμει τους αντάρτες. Τον ίδιο δρόμο ακολουθούν και οι οικογένειες τόσο των ανταρτών όσο και εκείνων που βαρύνονταν με ανάλογες «υπόνοιες».³³

²⁹ Συγκεκριμένα ο Μίσσιος καταγράφει μία ιστορία που είχε ακούσει από τους παλιούς, πως όταν, δηλαδή, οι Γερμανοί κατέλαβαν την Ελλάδα και έφτασαν στον Άη-Στράτη «τους έμασαν [τους εξόριστους] και τους είπαν, όσοι κάνουν δήλωση, μπορούν να φύγουν και να πάνε σπίτια τους, οι άλλοι θα πεθάνουν». Το γεγονός επιβεβαιώνει και ο Λιναρδάτος, υποστηρίζοντας όμως, ότι επρόκειτο για διαταγή εκ μέρους των ελληνικών αρχών του νησιού. Μίσσιος Χ., *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 10 και Λιναρδάτος Σ., *4^η Αυγούστου*, εκδ. Θεμέλιο, χ.τ., 1966, σελ. 420.

³⁰ ΦΕΚ 197, 18/6/1946.

³¹ Χαρακτηριστικά η Ελένη Τραγγανίδα - Μακρυνιώτη, μαχήτρια του ΔΣΕ, αναφέρει πως το ίδιο ερώτημα της τέθηκε δύο φορές σε διάστημα λίγων ημερών. Αρχικά, στο Γραφείο της Διεύθυνσης των γυναικείων φυλακών Αβέρωφ, όπου κρατούνταν, από τον ανακριτή, προτού συντάξει την δικογραφία, και στη συνέχεια κατά τη διάρκεια του στρατοδικείου, στις 15/1/1949. Τραγγανίδα – Μακρυνιώτη Ε., *Μυρτιά του βουνού – Μαρτυρία μιας ανταρτοπούλας*, χ.ε., Αθήνα 1993 σελ. 87 και 92.

³² ΦΕΚ 293, 27/12/1947.

³³ Για την έννοια της υπόνοιας βλ. Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σελ. 470-471.

Με τον τρόπο αυτό, αν στην μεταξική δικτατορία ποινικοποιήθηκαν οι ιδέες που πρέσβευε το άτομο, στα χρόνια του Εμφυλίου ποινικοποιήθηκε ακόμα και το να συνδέεται άμεσα ή έμμεσα κάποιος με τέτοια άτομα, με τους φορείς της ιδέας, τους κομμουνιστές. Η σκοπιμότητα της σύλληψης των «υπόπτων» ήταν να αποσαφηνιστεί, αρχικά, το εάν και κατά πόσο ήταν πράγματι «υπόπτοι» και «επικίνδυνοι» για την «ασφάλεια του καθεστώτος» και, στη συνέχεια, η εξασφάλιση της νομιμοφροσύνης τους προς το καθεστώς. Το βασικό μέσο των σχετικών υπηρεσιών για τη διαλεύκανση των πεποιθήσεων και των σχέσεων των ατόμων με το κομμουνιστικό κίνημα ήταν η δήλωση μετανοίας.

Η βίαιη απομάκρυνση των ορεινών πληθυσμών κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου αποσκοπούσε βέβαια στην αποδυνάμωση των ανταρτών σε διάφορους τομείς, από την πληροφόρηση και τον εφοδιασμό, έως το καθαρά προσωπικό, συναισθηματικό πλήγμα, καθώς αποστερούσαν από τους μαχητές του ΔΣΕ των προσωπικών και οικογενειακών τους δεσμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι έγιναν στόχος οι «ανταρτομάνες», ηλικιωμένες γυναίκες, στην πλειοψηφία τους αμόρφωτες αγρότισσες, δίχως επαφή με «ιδεολογίες και οργανώσεις». Οι γυναίκες αυτές συλλαμβάνονται και εκβιάζονται για την υπογραφή δηλώσεων, με απώτερο και βασικό στόχο τους ίδιους τους μαχητές - παιδιά τους. Κατά την περίοδο αυτή, η δήλωση στη συλλογική συνείδηση, τουλάχιστον της Αριστεράς, ταυτίζεται με τα βασανιστήρια και τους πάσης φύσεως ψυχολογικούς εκβιασμούς.

Στα μετεμφυλιακά χρόνια η δήλωση αποτελεί μέσο χορήγησης «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων», απαραίτητη προϋπόθεση για την έκδοση ατομικών δημοσίων εγγράφων, ιδιαίτερα, όμως, για την εύρεση εργασίας. Η δήλωση μετανοίας δεν καταργείται ούτε με τα μέτρα «περί ειρηνεύσεως» του 1952³⁴, ούτε με τα μεταγενέστερα νομοθετήματα που προσανατολίζονται στον εκδημοκρατισμό και την αποκατάσταση των κοινωνικών και ατομικών ελευθεριών, ούτε όμως και με την νομοθετική λήξη του Εμφυλίου το 1962.³⁵ Είναι τουλάχιστον εντυπωσιακό πως, για την απόκτηση του «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων», πλήθος πολιτών, αναγκάστηκε, υπό το κράτος συνεχών εκβιασμών, να αποποιηθεί το παρελθόν, την

³⁴ ΦΕΚ 95, 18/4/1952.

³⁵ Κούνδουρος Ρ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1978, σελ. 159-161.

δράση και τις ιδέες του ιδίου αλλά, συχνά, και κάποιου άλλου, όταν επρόκειτο για άτομα του συγγενικού του περιβάλλοντος.

Η περίοδος της δικτατορίας των συνταγματαρχών δύναται να ειδωθεί ως συνέχεια της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής περιόδου, καθότι η εφαρμογή του μέτρου της δήλωσης μετανοίας δεν έπαψε, αλλά κληροδοτήθηκε και εφαρμόστηκε στο νέο καθεστώς. Η περίοδος αυτή των δηλώσεων μετανοίας παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες και για το λόγο αυτό επιλέγεται να αποτελέσει την τρίτη και τελευταία, τουλάχιστον για την Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα, διακριτή περίοδο διερεύνησης.

Καταρχάς, λόγω του γεγονότος πως συναποτελεί τμήμα και μέτρο της καταστολής που επιβάλλεται εκ νέου, μέσω της ανάσχυσης «ξεχασμένων» νόμων, της θέσπισης νέων, αλλά κυρίως της αυθαιρεσίας και της καταπάτησης κάθε κανόνα δικαίου. Πρώτο βήμα του καθεστώτος είναι η σύλληψη των πάσης πολιτικής χροιάς υπαρκτών και εν δυνάμει αντιπάλων και η εκκαθάριση του ευρύτερου κρατικού μηχανισμού, μέσω της «δήλωσης νομιμοφροσύνης», που εξαναγκάζεται να καταθέσει κάθε δημόσιος υπάλληλος ή λειτουργός.³⁶ Στην πορεία, οι δηλώσεις νομιμοφροσύνης αποτελούν την αναγκαία προϋπόθεση από πλευράς του πολίτη για την διεκπεραίωση της οποιασδήποτε συναλλαγής του με το κράτος. Σε κάθε αίτημα βρίσκεται αντιμέτωπος με την επιβεβλημένη επίδειξη του πιστοποιητικού και συχνά, «απόδειξη» της νομιμοφροσύνης δεν αποτελεί παρά η αποκήρυξη της δράσης που ανέπτυξε κατά το παρελθόν. Και κατά τούτο αποτελεί μια μορφή δήλωσης μετανοίας.

Ένας δεύτερος λόγος είναι η έλλειψη στοιχείων ή μάλλον το λιγοστό υλικό. Αν και η εποχή είναι πιο κοντινή, οι φορείς της μνήμης βρίσκονται, σε αρκετά μεγάλο βαθμό, εν ζωή και υπάρχει πλήθος μαρτυριών για τον εγκλεισμό και τα βασανιστήρια, οι αναφορές στο εν λόγω ζήτημα είναι τόσο ισχνές, όπου τίθεται σε αμφισβήτηση ακόμα και η υπόστασή του.³⁷ Το γεγονός αυτό αποτελεί από μόνο του ένα ερώτημα. Δίχως να προτείνεται κάποια ερμηνεία, κρίνονται αναγκαίες ορισμένες επισημάνσεις. Καταρχήν, παρατηρείται μια θεμελιώδης, ειδοποιός διαφορά στον

³⁶ Αναλυτικά βλ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983 σελ. 617 - 626. Ιδίως όμως για τα ερωτήματα στα οποία έπρεπε να απαντήσει βλ. υποσημ. 58 σελ. 620.

³⁷ Ένα από τα ζητήματα που αναφέρονται οι αφηγήτριες του ντοκιμαντέρ της Αλίντας Δημητρίου «Τα κορίτσια της βροχής» είναι το επιτακτικό αίτημα από πλευράς της Δικτατορίας για υπογραφή δηλώσεων μετανοίας.

προσανατολισμό της καταστολής ανάμεσα σε όλα τα προηγούμενα καθεστώτα και τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Τόσο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου όσο και κατά το Εμφύλιο και τα μετεμφυλιακά χρόνια, το διακύβευμα για την εκάστοτε εξουσία ήταν η «εκμηδένιση» του βασικού «εσωτερικού εχθρού» που αντιπροσώπευε ο κομμουνισμός. Στην δικτατορία όμως ο στόχος ήταν η νομιμοποίηση και η μακροβιότητα του καθεστώτος. Και συνεπώς η καταστολή στρεφόταν εναντίον κάθε, εν δυνάμει, «στασιαστή» και τα μέτρα εναντίον όλων των εν δυνάμει «εχθρών του καθεστώτος». Επομένως, η δήλωση μετανοίας που είχε εφαρμοστεί εναντίον των κομμουνιστών, του στενού ή ευρύτερου περιβάλλοντός τους, στα χρόνια της Δικτατορίας αποτελεί μία καθημερινή, κοινή «πρακτική». Ίσως λοιπόν, αφού πλέον δεν συνδέεται αμιγώς με τη μνημείωση της θυσίας της Αριστεράς και του τραύματος της Δημοκρατίας, αλλά με πτυχή της καθημερινότητας, να αποσιωπήθηκε και του λόγου και του νοήματος.

Συγκεκριμένα για τον κόσμο της Αριστεράς η δήλωση μετανοίας υπήρξε ένα θέμα πολύ δύσκολα διαχειρίσιμο. Ήταν ένα θέμα απέναντι στο οποίο, ο κομματικός λόγος ήταν για χρόνια καθαρά καταγγελτικός και προσανατολιζόταν στο να μειώσει τις διαστάσεις του φαινομένου. Παράλληλα, και σε ατομικό επίπεδο απλώς αναπαράγόταν η επίσημη ρητορική, ενώ δεν διατυπώθηκε ποτέ ο λόγος ανθρώπων που είχαν υπογράψει δήλωση μετανοίας. Καθώς, λοιπόν, η δήλωση μετανοίας, ως κατασταλτικό μέτρο, διευρύνθηκε και αφορούσε καθένα που εμφορείτο από δημοκρατικά ιδεώδη, δεν φαντάζει απίθανο η στάση της σιωπής να διευρύνθηκε και σε κύκλους πέραν των κομμουνιστικών.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί πως στην περίοδο της Δικτατορίας ένας μεγάλος αριθμός δηλώσεων δεν αποσπάστηκε με τη «συνήθη» πρακτική των σωματικών βασανιστηρίων, αλλά με έναν αρκετά πιο μεθοδευμένο και πιο αποτελεσματικό όπως φαίνεται τρόπο, δηλαδή, μέσω του εκβιασμού για την έκδοση του πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων. Στην περίπτωση αυτή επαληθεύτηκε πως ο ισχυρότερος πόνος δεν είναι ο προσωπικός, σωματικός ή ψυχολογικός, αλλά το γεγονός ότι η προσωπική στάση έχει σοβαρές επιπτώσεις στην ζωή των οικείων.

Για τα χρόνια του Εμφυλίου υπάρχει πληθώρα αναφορών στις «επιστολές» που έστελναν οι στενοί συγγενείς στους εξόριστους προτρέποντας τους να «επιστρέψουν σπίτι». Επίσης ιδιαίτερη μνεία έχει γίνει για τις περίφημες άδειες από την εξορία,

όπου πάνω που άρχιζε η προσαρμογή στη παλιά ζωή, την ελεύθερη, ανακοινωνόταν από την Ασφάλεια πως δίχως δήλωση, η άδεια ανακαλούνταν.³⁸ Όταν, λοιπόν, ύστερα από χρόνια διώξεων, φυλακής, εξορίας κάποιος έχει «στήσει» για πρώτη φορά τη ζωή του και, έξαφνα, τίθεται πάλι το ίδιο, επιτακτικό ερώτημα, δεν παίρνει εύκολα την απόφαση να «επιστρέψει» στο αγωνιστικό του παρελθόντος. Καθώς πρόκειται για μία απόφαση με άμεση επίπτωση στη ζωή και το μέλλον και άλλων, ιδίως μάλιστα των συγγενών του. Μία πλευρά της πραγματικότητας, επομένως, είναι ότι αρκετοί, που στο παρελθόν είχαν αντέξει την φυλακή, την εξορία και τα βασανιστήρια, στη Δικτατορία υπέγραψαν δήλωση υπό την πίεση των επιπτώσεων αυτών στο οικογενειακό τους περιβάλλον (εργασία, σπουδές, γενικότερος στιγματισμός...).

Οι διαφορές και οι ιδιομορφίες που παρουσιάζουν οι δηλώσεις μετανοίας στην περίοδο της Δικτατορίας αναδεικνύουν τις διαφορετικές εσωτερικές συγκρούσεις όπως βιώθηκαν υπό το κράτος ανάλογων εκβιαστικών διλημμάτων, καθώς και τις ιδιαίτερες ψυχολογικές προεκτάσεις τους. Συχνά, μία τραυματική εμπειρία οδηγεί, αν όχι στη λήθη, στη σιωπή. Και η δήλωση, σε όποια χρονική στιγμή, υπήρξε έντονο τραύμα, καθώς σε προσωπικό επίπεδο, ερχόταν σε σύγκρουση με το αξιακό και ηθικό σύστημα που είχε υιοθετήσει το άτομο, ενώ στο πεδίο των κοινωνικών συναναστροφών συνεπαγόταν στιγματισμό. Η ιδιαιτερότητα όμως αναφορικά με την διερεύνηση των δηλώσεων στα χρόνια της χούντας είναι πως οι φορείς της βιωμένης εμπειρίας, αυτοί που επέλεξαν να σιωπήσουν, βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό, ακόμα, εν ζωή. Επομένως υπάρχει ενδεχομένως η δυνατότητα, η περίοδος να μελετηθεί διαφορετικά, καθαρά με τις αρχές, τη μέθοδο και τις πειθαρχίες που ορίζει η προφορική ιστορία. Καθώς εκκρεμεί αυτή η προοπτική, η περίοδος αυτή μπορεί να θεωρηθεί διακριτή από τις προηγούμενες. Η εμπειρία άλλωστε από τη διεθνή ιστοριογραφία δείχνει ότι οι άνθρωποι, κάτω από ορισμένες συνθήκες αφηγήθηκαν τα του βίου τους, έστω και με την παρέλευση αρκετού χρόνου. Αυτή άλλωστε δεν είναι και η κύρια πρόκληση που έθεσε η προφορική ιστορία; Να μιλήσει ο κόσμος για τις σιωπές του, να επανέλθει στη μνήμη ότι πέρασε στη λήθη;

³⁸ Για το νόημα της άδειας ως τακτική του κατασταλτικού μηχανισμού βλ. την αφήγηση του Πέτρου Πετράκη, όπως δημοσιεύεται στο Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες Συμβίωσης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 107-108. Επίσης, χαρακτηριστική είναι και η διατύπωση του Γελαδόπουλου, σύμφωνα με την οποία «*[η άδεια] είναι μια υποχώρηση - ένας συμβιβασμός*», Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, σελ. 61.

Κεφάλαιο Δεύτερο

«Εμείς», οι «άλλοι» και οι «δηλωσίες»

Η επιδίωξη ανασύστασης και ανασυγκρότησης της κουλτούρας³⁹ μίας κοινωνικής ομάδας του παρελθόντος, μέσω των τεκμηρίων που η ίδια είχε παράγει, του λόγου που είχε εκφέρει στη συγχρονία που αναφέρεται αλλά και των μεταγενέστερων μαρτυριών, έχει καταστεί μερικώς επιτεύξιμη από τον κλάδο της κοινωνικής ιστορίας, ακόμα και για «μακρινές», στο πλαίσιο της μικροϊστορίας, περιόδους. Το κομβικό στοιχείο, όμως, ήταν πάντα η διαθεσιμότητα πρωτογενούς υλικού. Στην περίπτωση των δηλωσιών, αυτό είναι το μόνο που απουσιάζει. Ωστόσο, υπάρχει πληθώρα διάσπαρτου υλικού αναφερόμενο τόσο στους δηλωσίες, όσο και στο μέτρο της δήλωσης, το οποίο έχει παραχθεί από φορείς της ίδιας κουλτούρας, από τους «αλύγιστους» συντρόφους, επιφανείς και μη κομμουνιστές. Οι μαρτυρίες όμως αυτές είναι κάθε άλλο παρά αμερόληπτες. Δεν διαπνέονται, απλώς, από την επίσημη ρητορική του ΚΚΕ περί «προδοσίας», «λιποψυχίας» ή «μεγάλου λάθους», αλλά, συχνά, οι δηλωσίες χρησιμοποιούνται αντιδιασταλτικά προς τον ηρωισμό και το πνεύμα αυτοθυσίας του «πραγματικού» κομμουνιστή.

Στην πραγματικότητα, οι αναφορές αυτές καθομοιάζουν με ψηφίδες μιας εθνογραφίας του 19^{ου} αιώνα που έχει παραχθεί από έναν εξελικτιστή ανθρωπολόγο και αποτυπώνει, μέσω της προσήλωσης στην δυτικοκεντρική του οπτική, την διαρκή, αυτάρεσκη προσπάθεια ενίσχυσης του δικού του κοινωνικού και πολιτισμικού γοήτρου. Με αυτή τη σκέψη ως αφετηρία, πρώτο στάδιο είναι η προσπάθεια ανασυγκρότησης της ταυτότητας των αφηγητών-«αμετανόητων» κομμουνιστών, ώστε να αποσαφηνιστεί η διεργασία κατασκευής των εικόνων του «άλλου», στις οποίες συγκαταλέγονται και εκείνοι που υπέγραψαν δήλωση.

³⁹ Ο όρος «κουλτούρα» κατά τον Ginzburg, εν χρήσει στην πολιτισμική ανθρωπολογία, χρησιμοποιείται για να περιγράψει το σύνολο των στάσεων, των κωδίκων συμπεριφοράς κτλ μιας κοινωνίας ή κοινωνικής ομάδας σε χρονικά οριοθετημένη ιστορική περίοδο. Ginzburg C., *Το τυρί και τα σκουλήκια* εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σελ. 12.

«Εμείς: Οι Έλληνες πολιτικοί κρατούμενοι»

Η διαρκής επίκληση του καταγωγικού μύθου της Αριστεράς, μια ιστορία θυσιών και αγώνων, αποτελεί στοιχείο της ρητορικής της Αριστεράς, καθώς επίσης και το μοτίβο του «κομμουνιστή-ήρωα» που προέβαλλε το ΚΚΕ. Τα αφηγηματικά αλλά και διανοητικά αυτά σχήματα αποτέλεσαν επίσης ταυτοτικό στοιχείο που διαμορφώθηκε στους κόλπους των πολιτικών κρατούμενων και των εξόριστων.

Θεμελιώδες και διαχρονικό συστατικό του λόγου είναι πως διώκονται για τις ιδέες και τα ιδανικά τους και κατά τούτο αποτελούν πολιτικούς κρατούμενους ιδιότητα την οποία σθεναρά τους αρνείται η εκάστοτε εξουσία. Η αναγνώριση της ιδιότητας αυτής συνεπάγεται βέβαια μία σειρά από δικαιώματα στο καθεστώς της κράτησης. Ωστόσο, ο βασικός λόγος για τον οποίο επιδιώκεται η απόδοση του τίτλου *πολιτικός κρατούμενος* είναι η διαφοροποίηση τους από τούς κρατούμενους του κοινού ποινικού δικαίου, τόσο στους χώρους κράτησης όσο και κυρίως συμβολικά.⁴⁰ Η αξίωση να αποκαλούνται *πολιτικοί κρατούμενοι* είχε να κάνει με το γεγονός ότι κάτι τέτοιο εθεωρείτο τίτλος τιμής, καθώς δεν επρόκειτο για «ζωοκλέφτες», «χασικλίδες» και «αλήτες»⁴¹, αλλά «για τους πρωτοπόρους αγωνιστές της εργατικής τάξης»⁴². Στο πνεύμα αυτής της αξίωσης διαφοροποίησης από τους ποινικούς κρατούμενους οργανώνονται και οι πρώτες *Ομάδες Συμβίωσης* στους τόπους εξορίας και φυλάκισης.⁴³

Την περίοδο του Μεσοπολέμου η αντίθεση αυτή εκδηλώνεται emphaticά, καθώς διεκδικούσαν να τους αναγνωριστεί ότι είναι «ιδεολόγοι κομμουνιστές», «δραστήρια μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος» και «διώκονται για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις». Τα άρθρα και οι ανταποκρίσεις στο *Ριζοσπάστη* από τις φυλακές και τις

⁴⁰ Ο χωρικός διαχωρισμός των πολιτικών κρατουμένων από τις άλλες κατηγορίες πραγματοποιήθηκε αργότερα για να μην έρχονται σε επαφή με τους μη κομμουνιστές και τους επηρεάζουν. Kenna M. E., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σελ. 29.

⁴¹ Χαρακτηριστικά που αποδίδονται συχνά στους ποινικούς, οι οποίοι διώκονταν εξίσου με το ιδιώνυμο. Kenna M. E., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004 σελ. 35.

⁴² Επιστολή κολληχτίβας εξορίστων στη Γαύδο. Ριζοσπάστης 30/5/1933 σελ. 1, 2.

⁴³ Σύμφωνα με το Γαβριηλίδη στις ομάδες συμβίωσης, στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, μπορούσε να «συμμετάσχει οποιοσδήποτε διωκόταν για πολιτικούς λόγους, ανεξαρτήτως των πολιτικών του πεποιθήσεων», απορρίπτοντας επομένως εξαρχής τους ποινικούς. Kenna M. E., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σελ. 62.

εξορίες είναι καθημερινά. Είναι το μέσο επικοινωνίας με τον έξω κόσμο, το βήμα κοινοποίησης των διεκδικήσεων και των αγώνων τους.⁴⁴

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όμως η ιδιότητα του κομμουνιστή υποχωρεί σε δεύτερη μοίρα. Ενδεικτικά, στο εισαγωγικό σημείωμα του βιβλίου «Γιούρα», δηλώνεται ότι «*Είμαστε όλοι Αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, δημοκράτες, πολιτικοί κρατούμενοι*».⁴⁵ Αν και ο όρος «εθνική» αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, η συμμετοχή στην Αντίσταση συνιστά το νέο στοιχείο αυτοπροσδιορισμού. Αυτόματα, έρχονται σε αντιδιαστολή με το Στέμμα και την πολιτική ελίτ που αυτοεξορίστηκε, τμήματα της μεγαλοαστικής τάξης, των στρατιωτικών και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας που συνεργάστηκαν, καθώς και όσους εκμεταλλεύτηκαν τις περιστάσεις προς ίδιον όφελος. Σε συνδυασμό με τον όρο «δημοκράτες» στηλιτεύουν την ανύπαρκτη «Δημοκρατία» της λευκής τρομοκρατίας, που επιβλήθηκε στη μεταβαρκιζιανή περίοδο. Τέλος, η διαρκής υπενθύμιση της ιδιότητας του «πολιτικού κρατούμενου», αποτελεί μία υπολανθάνουσα επισήμανση της κομμουνιστής στράτευσης, η οποία στον επίσημο λόγο αποσιωπάται.⁴⁶

Η υποχώρηση της πολιτικής ταυτότητας έναντι της αντιστασιακής δράσης σχετίζεται και με το νέο μέγεθος της συλλογικότητας που αντιπροσώπευαν, του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Από μέλη ενός μικρού κομματικού και οργανωτικού σχήματος με περιορισμένη επιρροή, πλέον αποτελούσαν τμήμα ενός ευρύτατου λαϊκού κινήματος, το οποίο σε μεγάλο βαθμό είχαν συνδιαμορφώσει και, κυρίως, καθοδηγήσει.⁴⁷ Σε

⁴⁴ Κατά την διάρκεια της κράτησης διεκδικούσαν βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, δικαίωμα της επικοινωνίας με τον έξω κόσμο (επισκεπτήρια, αλληλογραφία κλπ) και αναγνώριση της ιδιότητας των πολιτικών κρατουμένων.

⁴⁵ Γιούρα. Το θανατονήσι, εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», εκδ. Γνώσεις, Αθήνα χ.χ., σελ. XIII.

⁴⁶ «Δεκαοχτώ χιλιάδες κρατούμενοι πέρασαν απ' τη Γιούρα, στα 3 χρόνια της ύπαρξής της. [...] Ποιοί είναι αυτοί οι κρατούμενοι; Η απάντηση είναι απλή για κάθε Έλληνα: είναι δημοκράτες, αριστεροί, κομμουνιστές -αντίπαλοι της ελληνικής μεταπελευθερωτικής πολιτικής εξουσίας- με μία λέξη πολιτικοί κρατούμενοι». Με αυτό τον τρόπο αυτοχαρακτηρίζονται οι πολιτικοί κρατούμενοι της Γιούρας. Ωστόσο, επίσημα οι κατηγορίες της δίωξης αφορούσαν, κυρίως, σε εγκλήματα που διεπράχθησαν κατά την περίοδο της κατοχής απέναντι σε Γερμανούς και Ιταλούς στρατιωτικούς και Έλληνες συνεργάτες τους. Γιούρα. Το θανατονήσι, εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», εκδ. Γνώσεις, Αθήνα χ.χ., σελ. 59.

⁴⁷ Όπως έχει ήδη επισημανθεί, πριν την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας τα μέλη του ΚΚΕ υπολογίζονται σε 17.500 και η μέγιστη εκλογική δύναμη δεν ξεπερνά τις 100.000 ψήφους, ενώ, σύμφωνα με την Λαμπροπούλου, στις παραμονές της απελευθέρωσης τα μέλη του ΕΑΜ υπολογίζονται σε 1.520.000 έως 2.120.000 και του ΚΚΕ σε 400.000 έως 450.000. Ελεφάντης Α., Η επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης. ΚΚΕ και Αστισμός στο Μεσοπόλεμο, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1976, σελ. 289 και 305. και Λαμπροπούλου Δ., Γράφοντας απο τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999, σελ. 22 παραπέμποντας στο

καμία περίπτωση δεν είναι αριθμητικό το ζήτημα, απλώς το ευρύτατο λαϊκό έρεισμα και τεράστια απήχηση του ΕΑΜ υποδηλώνει, σε ηθικό και συμβολικό επίπεδο, μία πλατιά κοινωνική συναίνεση και, επομένως, νομιμοποίηση της δράσης τους.

Εξίσου δυναμικά προβάλλεται η συμμετοχή στην Αντίσταση έναντι της σύμπραξης με το ΔΣΕ για καθαρά συμβολικούς και πάλι λόγους. Ο αντιστασιακός αγώνας βιώθηκε και καταγράφηκε στη συλλογική μνήμη ως ένας ηθικός, θετικά φορτισμένος, πόλεμος, καθώς αμυνόταν απέναντι σε μια ξένη, κατακτητική δύναμη. Πέραν όμως των πολιτικών συμφραζόμενων και του απελευθερωτικού χαρακτήρα του πολέμου, ο αγώνας στρεφόταν και προς την ενίσχυση των λαϊκών στρωμάτων που είχαν πληγεί από τον πόλεμο και τις θηριωδίες του κατακτητή. Το όπλο που έφεραν ήταν «τίμιο» και ηθικά νομιμοποιημένο. Αντίθετα, ο Εμφύλιος, όσο κι αν ήταν κυρίως μια «νομιμοποιημένη αντίδραση», αποτέλεσε, κυρίως, ένα αρνητικό βίωμα. Η εμπειρία του να στραφείς εναντίον του ομόαιμου συνιστά τραύμα, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, δύσκολα διαχειρίσιμο. Σε αυτή την περίπτωση, ο πόλεμος είναι ηθικά κατακριτέος και το αίμα που χύνεται μιαρό. Το κράτος και οι φορείς της Εθνικοφροσύνης αποδίδοντας τους το χαρακτηρισμό του «Βούλγαρου» ή του «Σλάβου», επομένως του αλλοεθνούς, τους καθιστούσαν αίφνης «μη ομόαιμους», άρα και τον πόλεμο «μη εμφύλιο», ενώ, παράλληλα, μπορούσαν να μιλήσουν και να επιχειρηματολογήσουν ανοιχτά εναντίον τους.⁴⁸ Αντίθετα, οι κομμουνιστές, φορτωμένοι και με τις κατηγορίες της πολιτικής ευθύνης και την ενοχή οδηγήθηκαν στη σιωπή. Η επιμονή στη ιδιότητα του πολιτικού κρατουμένου αποτελεί μία αναδίπλωση. Όπως επισημαίνει η Τ. Βερβενιώτη ο όρος του πολιτικού κρατούμενου «*συνδέεται με τον άνθρωπο που φυλακίζεται για τα πιστεύω του, για τις ιδέες του, ενώ- θεωρητικά- η χρήση της βίας αποτελούσε προνόμιο των πολιτικών του αντιπάλων*».⁴⁹

Στα μεταπολεμικά χρόνια, η συγκρότηση του «εμείς» στηρίχθηκε σε μία διαφορετική ερμηνεία του εγκλεισμού, της απομόνωσης και των σωματικών και ψυχολογικών βασανιστηρίων που βίωναν. «*Οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης*»,

.Βερναρδάκης Χρ. - Μαυρής Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991, σελ. 34-36 και 74.

⁴⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι την δεκαετία του '50 εκδίδεται μία πληθώρα μαρτυριών αντικομμουνιστικής χροιάς με θέμα την κατοχή, την Αντίσταση αλλά κυρίως τον Εμφύλιο. Βόγλης Π. «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις» στο Συλλογικό, Βαν Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., κ.α. (επ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008 σελ. 72.

⁴⁹ Βερβενιώτη, Τ., *Διπλό βιβλίο. Η ιστορική ανάγνωση*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σελ.152.

«που πολέμησαν για την ειρήνη και τη δημοκρατία», ηττήθηκαν από τους «συνεργάτες των Γερμανών», τους «μοναρχοφασίστες» και τον «αγγλικό και αμερικάνικο ιμπεριαλισμό». Το καθεστώς της εθνοπροσύνης που επικράτησε αποφάσισε τη δίωξη και τον εκτοπισμό τους, με στημένες κατηγορίες, χαλκευμένα κατηγορητήρια, επιδιώκοντας όχι μόνο την φυσική τους εξόντωση αλλά και τον πολιτικό, ηθικό και, τέλος, τον εξατομικευμένο εκμηδενισμό τους⁵⁰. Αντιστρέφοντας, λοιπόν, την κατηγορία του εγκλήματος, στο εξής θύτες είναι οι φορείς και τα όργανα εξουσίας και οι ίδιοι αποτελούν τα θύματα, τους ήρωες του αντιφασιστικού κινήματος, που θυσιάζονται για τα ιδανικά τους,».

Στην κατεύθυνση αυτή, είναι ενδεικτικός ο λόγος του Χρ. Μίσσιου. *«...Για πολλούς από μάς η συμμετοχή αποτελούσε περισσότερο ατομική στάση ανθρώπινης αξιοπρέπειας παρά έκφραση των επαναστατικών μας οραματισμών, γιατί σύντομα βρεθήκαμε μπροστά στο δίλλημα αν θα περπατάμε όρθιοι ή στα τέσσερα. Δεν μας άφησαν άλλη επιλογή. Κολλημένοι στον τοίχο υπερασπίζαμε με κάθε κόστος, απλώς την ανθρώπινη ουσία μας.»⁵¹*

Οι «άλλοι»

Το «εγώ» ή το συλλογικό «εμείς», πάντοτε νοηματοδοτείται αντιπαραθετικά ως προς τους «άλλους». Στην συγκεκριμένη περίπτωση οι «άλλοι» είναι ο, φύσει και θέσει, ταξικός και πολιτικός εχθρός, τα αστικά κόμματα, οι «αριστεροί» προβοκάτορες, οι φασίστες, οι νικητές του πολέμου και οι εξουσιαστές καθώς και τα όργανα καταστολής, οι βασανιστές ή ακόμα και οι ποινικοί κρατούμενοι.

Σταδιακά, στο στρατόπεδο αυτό εντάσσονται και όσοι υπέγραψαν δήλωση μετανοίας ή όποιοι θεωρήθηκαν «ύποπτοι» και συμπεριλήφθηκαν ως «πολιτικοί και ιδεολογικοί αντίπαλοι». Επρόκειτο για μια ρητορική που αφενός μεν ενίσχυση την εσωτερική συνοχή και αφετέρου οριοθετούσε τα μέτωπα στην προοπτική που χάρασε η κομματική ηγεσία. Ο «δηλωσίας» στιγματίζεται και τον συνοδεύουν διάφοροι

⁵⁰ Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σελ. 29.

⁵¹ Μίσσιος Χρόνης, *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 153.

χαρακτηρισμοί, όπως «αυτός που λύγισε», «αυτός που δεν είχε το σθένος», «που δεν άντεξε», «το σπασμένο στοιχείο». Συχνά, μάλιστα ήταν ο «χαφιάς» ή ο «προδότης». Αυτοί οι χαρακτηρισμοί και οι κατηγορίες που τους βάρυναν δεν ήταν ανυπόστατες επινοήσεις, αλλά αποτελούσαν αναγωγή και γενίκευση εξατομικευμένων περιστατικών. Καταγράφονται περιπτώσεις ατόμων που αφού υπέγραψαν δήλωση μετανοίας, στη συνέχεια κατέδωσαν και συνεργάστηκαν με την Ασφάλεια ή έγιναν ακόμη και βασανιστές, αποτελώντας όμως μειοψηφία. Στη διάκριση του «εμείς» και οι «άλλοι» είναι επιβεβλημένη η ύπαρξη θετικού και αρνητικού προσήμου, η εξύψωση των μεν έναντι των δε, ιδίως όταν για δεκαετίες, οι πρώτοι, είχαν υποστεί τη συκοφαντία, το διασυρμό και την απαξίωση. Ωστόσο, είναι εντυπωσιακό πως σε έναν κόσμο που όλα είναι ρευστά και αλλάζουν, η στάση απέναντι στον «δηλωσία» παραμένει σταθερή και αναλλοίωτη για αρκετές δεκαετίες.

Κεφάλαιο Τρίτο

Επίσημη κομματική ρητορική

Περίοδος μεταξικής δικτατορίας

Το ΚΚΕ έρχεται αντιμέτωπο με το μέτρο των δηλώσεων μετανόιας στα μέσα της δεκαετίας του '20 και, εξαρχής, σε άρθρα του *Ριζοσπάστη* καταγράφονται σχόλια που το κατακρίνουν, δίχως όμως να εμβαθύνουν σε κάποια θεωρητική ανάλυση ή να προβαίνουν σε επίσημη τοποθέτηση.⁵² Στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, έπειτα από τις συλλήψεις του ανώτερου κομματικού επιτελείου, τον Απρίλη του 1938, γίνεται λόγος για «δηλώσεις «μετανόιας» παλιών χαφιέδων», που χρησιμοποιεί η Ασφάλεια, προκειμένου «να σπείρει την σύγχυση και τη δυσπιστία μέσα στο Κόμμα, [...] για να χαλαρώσει την οργανωμένη λαϊκή αντιδικτατορική πάλη».⁵³ Λίγους μήνες μετά, σε προκήρυξη του ΠΓ του ΚΚΕ⁵⁴, καταγγέλλεται, μεταξύ άλλων, «η λιποψυχία ορισμένων δειλών τύπων σαν τον Μανωλέα.». Η σκληρή καταδίκη της δήλωσης του Μανωλέα, όμως, δεν αφορά μόνο την πράξη του, αλλά κυρίως το γεγονός πως ένα ανώτερο στέλεχος λειτούργησε ως στήριγμα της προπαγάνδας εναντίον του Κόμματος. Τον επόμενο χρόνο δημοσιεύεται απάντηση του ΠΓ σε ανακοινωθέν του Υπ. Ασφαλείας για την εξάρθρωση του παράνομου εκδοτικού μηχανισμού. Θεωρώντας υπεύθυνο τον Μισέλ Γκαζέ⁵⁵ το ΚΚΕ απαντά ως εξής «Ο ελληνικός λαός [...] ξέρει ότι κάτω από την πίεση των βασανιστηρίων πολλοί δειλοί σαν τον Γκαζέ, το Μίτλα, το Μιχαηλίδη κλπ. μπορούν να λιποταχτήσουν απ' τις γραμμές μας και να γίνουν προδότες που θα τους πληρώσει με την μονέδα που τους αξίζει».⁵⁶

⁵² Ενδεικτικά *Ο Νέος Ριζοσπάστης* 2/11/1933, «Ποιοί δηλώνουν μετάνοια», σελ. 4, 10/7/1933 «Μερικοί «αριστεροί» του γλυκού νερού», σελ. 4 και *Ριζοσπάστης* 24/4/1934 «Ανακοίνωση Περιφερειακής Επιτροπής Πειραιά», σελ. 2.

⁵³ Παπαναγιώτου Α.. (επ.), *Κ.Κ.Ε. Επίσημα Κείμενα, τόμος 4^{ος} 1934-1940*, έκδοση του ΚΚΕ (εσωτερικού), Αθήνα, 1974, «Απόφαση ΚΕ του ΚΚΕ, 5/1938», σελ. 444.

⁵⁴ *Ριζοσπάστης*, 24/12/1938, όπως αναδημοσιεύεται στο Παπαναγιώτου Α.. (επ.), *Κ.Κ.Ε. Επίσημα Κείμενα, τόμος 4^{ος} 1934-1940*, έκδοση του ΚΚΕ (εσωτερικού), Αθήνα, 1974, σελ. 452-453.

⁵⁵ Μισέλ Γκαζές (Καζές). Τυπογράφος, Εβραίος από τη Θεσσαλονίκη, εκλέγεται βουλευτής το 1932. Το 1939, με υπόδειξη του Τυρίμου, η Ασφάλεια ανακαλύπτει τα τυπογραφεία του ΚΚΕ, συλλαμβάνει τον Γκαζέ, ως υπεύθυνο του παράνομου εκδοτικού μηχανισμού, και τον φυλακίζει. Διαδίδεται πως ο Γκαζές υπέδειξε τα τυπογραφεία και το ΚΚΕ τον διαγράφει με την κατηγορία του χαφιέ. Ο Γκαζές εκτελείται από τους Γερμανούς το 1942 στο Επταπύργιο. Μετά το θάνατό του αποκαθίσταται.

⁵⁶ «*Ριζοσπάστης*», 30/11/1939, όπως αναδημοσιεύεται στο Παπαναγιώτου Α.. (επ.), *Κ.Κ.Ε. Επίσημα Κείμενα, τόμος 4^{ος} 1934-1940*, έκδοση του ΚΚΕ (εσωτερικού), Αθήνα, 1974 σελ. 474-475.

Πέραν αυτών των περιπτώσεων που αφορούν σε ανώτερα στελέχη του Κόμματος, δεν γίνεται η παραμικρή μνεία για το πλήθος των απλών μελών και συμπαθούντων που συλλαμβάνονται και υπογράφουν δηλώσεις μετανοίας. Είναι αρκετά πιθανό ότι οι αριθμοί των δηλώσεων μετανοίας που έδινε το Υπ. Ασφαλείας απέχουν αρκετά από την πραγματικότητα, παραταύτα όμως δεν παύει να αποτελεί ένα μαζικό φαινόμενο. Διαβάζοντας, ωστόσο, τα επίσημα, κομματικά κείμενα της περιόδου προκύπτει μια εικόνα ότι πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις. Ατεκμηρίωτη υπόθεση είναι πως η πλασματική αυτή εικόνα δεν έχει να κάνει με κάποια ελλειπή πληροφόρηση, αλλά αποτελεί μία στοχευμένη τοποθέτηση της κομματικής ηγεσίας, πιθανόν καθ' υπόδειξιν της ΚΔ, η οποία αποσκοπεί στην διάσωση και την περιφρούρηση του αποδεκατισμένου ΚΚΕ. Είναι ένας πολυσήμαντος και πολυεπίπεδος λόγος που απευθύνεται σε διάφορα ακροατήρια. Σε εσωκομματικό επίπεδο, καταδικάζεται παραδειγματικά η πράξη επιφανών στελεχών, για να μην φανεί ότι τους παρέχεται «κάλυψη» και λειτουργήσουν ως πρότυπα για τα απλά μέλη. Ο σκληρός λόγος που εκφέρεται απέναντι στα ανώτερα αυτά στελέχη που υπέγραψαν συσχετίζεται με το γεγονός ότι ήταν ανέλπιστη πράξη για συντρόφους του στενού κομματικού πυρήνα, ενώ αναδεικνύει και ένα αίσθημα προδοσίας σε προσωπικό επίπεδο. Παράλληλα, αποτελεί ένα ανοιχτό δημόσιο λόγο, σε μία προσπάθεια να διαχωρισμού της θέσης τους και αποκατάστασης του κύρους του Κόμματος. Τέλος, σε συμβολικό επίπεδο, καταβυθίζοντας το γεγονός των μαζικών, δηλώσεων είναι σαν να μην το αναγνωρίζουν ως γεγονός και να το «εξορκίζουν».

Στα χρόνια του πολέμου

Ένας πιο συγκροτημένος και περιεκτικός λόγος του ΚΚΕ, αναφορικά με τις δηλώσεις μετανοίας διατυπώνεται μετά την κήρυξη του πολέμου, στο πλαίσιο του απολογισμού, για την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας. Η δημόσια, αυτή, τοποθέτηση για τα εσωκομματικά ζητήματα και τα ισχυρά πλήγματα που υπέστησαν από τον μηχανισμό των υπηρεσιών Ασφαλείας έρχεται στην περίοδο ανασυγκρότησης του Κόμματος και της επιδίωξης να διευρυνθεί το πεδίο δράσης και να μαζικοποιηθεί το κίνημα.

Το αφήγημα που συντάσσεται εστιάζει στη συγκρότηση και τη δράση την Προσωρινής Διοίκησης, την οποία οργάνωσε η Ασφάλεια, μετά την εξάρθρωση του παράνομου εκδοτικού μηχανισμού και αναφέρεται επίσης στα ανώτερα κομματικά στελέχη που συνεργάστηκαν με το καθεστώς. Τα πρώτα βήματα γίνονται, σε μία προσπάθεια άμεσης ενημέρωσης και κινητοποίησης, από την Παλιά ΚΕ⁵⁷, η οποία όμως, πέραν της ισχνής επιρροής που είχε, δεδομένης της κατάστασης παρανομίας, στη συνέχεια καταγγέλλεται, εξίσου, ως «χαφιέδικη». Στο ερώτημα που θέτουν για το ποιοί είναι αυτοί που πλαισιώνουν την Προσωρινή Διοίκηση, απαντούν ρητά: *«Είναι εύκολο ν' ανακαλύψει κανείς τη συμμετοχή διαφόρων δηλωσιών που «παλεύουν» σήμερα κάτω απ' τη σκέπη του Μανιαδάκη και ασχολούνται ιδιαίτερα με την κυκλοφορία των πλαστών εντύπων»*.⁵⁸ Την ίδια περίοδο, ο Ζαχαριάδης γράφει το τρίτο γράμμα, με σκοπό να καταδείξει τις υποψίες για την Προσωρινή Διοίκηση και τις σχέσεις της με την Ασφάλεια, το οποίο όμως δεν δημοσιεύεται παρά το καλοκαίρι του 1942.⁵⁹ Δύο, επομένως, σημαίνουσες προσπάθειες ανασυγκρότησης των οργανώσεων και της καθοδήγησης του ΚΚΕ καταλήγουν άκαρπες.

Τον Ιούλιο του 1941, μετά την απόδραση αρκετών εξόριστων παλιών μελών και ανώτερων στελεχών, συγκροτείται νέα Κ.Ε. και το ΚΚΕ τίθεται σε κατάσταση εκ βάθρων αναδιοργάνωσης. Βασική προτεραιότητα η ίδρυση του ΕΕΑΜ (Εργατικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου), παράλληλα με το «ξεκαθάρισμα» των κομματικών οργανώσεων. Τον Ιούνιο του 1942, δημοσιεύεται ένα άρθρο στην ΚΟΜΕΠ με θέμα την διαδικασία εξυγίανσης του κομματικού μηχανισμού, όπου επιχειρείται μια ανάλυση των τεχνικών και των μεθόδων που χρησιμοποίησε η μεταξική δικτατορία για να πλήξει το ΚΚΕ: Στο άρθρο αυτό τονίζεται πως *«Η σύλληψη του αρχηγού του ΚΚΕ σ. Νίκου Ζαχαριάδη και των πιο καλών στελεχών του, οι αμέτρητες άλλες συλλήψεις μελών και οπαδών του, οι δολοφονίες και άλλα βασανιστήρια τους, οι αισχρές «δηλώσεις μετανοίας», όλα αυτά όσο κι' αν ήταν μεγάλα χτυπήματα στάθηκαν ανίκανα όχι μόνο να εξαφανίσουν το ΚΚΕ, αλλά και να πνίξουν*

⁵⁷ «Ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου», «Ριζοσπάστης» 25/1/1940 και «Εκκλήση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», «Ριζοσπάστης» 10/8/1940, όπως αναδημοσιεύονται στο : Παπαναγιώτου Α.. (επ.), *Κ.Κ.Ε. Επίσημα Κείμενα, τόμος 4^{ος} 1934-1940*, έκδοση του ΚΚΕ (εσωτερικού), Αθήνα, 1974 σελ. 478-479 και 491-496 αντίστοιχα.

⁵⁸ «Εκκλήση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», «Ριζοσπάστης» 10/8/1940, όπως αναδημοσιεύεται στο : Παπαναγιώτου Α.. (επ.), *Κ.Κ.Ε. Επίσημα Κείμενα, τόμος 4^{ος} 1934-1940*, έκδοση του ΚΚΕ (εσωτερικού), Αθήνα, 1974 σελ. 493.

⁵⁹ «Για όλα τα μέλη και στελέχη της Οργάνωσης του ΚΚΕ (ΕΤΚΔ) και της ΟΚΝΕ (ΕΤΚΔΝ)», «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ. 2, Ιούνης 1942, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944*, εκδ. Καζάντζα, τ. 1, Αθήνα, 1976 ,σελ. 62-64.

τον αντιφασιστικό του αγώνα». ⁶⁰ Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, στο πλαίσιο της επετείου των 24 χρόνων από την ίδρυση του ΚΚΕ (τότε ΣΕΚΕ), η ΚΟΜΕΠ δημοσιεύει ένα σύνολο άρθρων αφιερωμένα στην ΕΣΣΔ, τον Στάλιν, το ΚΚΕ και τον Ζαχαριάδη. Ένα από αυτά είναι μία αφηγηματική εξιστόρηση της πορείας του Ζαχαριάδη στο κομμουνιστικό κίνημα και της σπουδαίας συμβολής του, από τη θέση του Γενικού Γραμματέα, στην ισχυροποίηση του Κόμματος. Όταν μάλιστα αναφέρεται στη συγκυρία και σε μία προσπάθεια να καταδειχθεί η μεγάλη επιρροή του αρχηγού ακόμα και μέσα από τις φυλακές, διατρανώνεται πως «πάνω στο σάλπισμα αυτό του σ. Ζαχαριάδη [σ.σ.: αναφέρεται στο πρώτο του «ανοιχτό γράμμα»] δούλεψαν και δουλεύουν οι έλληνες κομμουνιστές, ξεκαθάρισαν τις γραμμές τους από τους πράχτορες της ασφάλειας και τους πουλημένους». ⁶¹

Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύονται σε περιληπτική μορφή και οι «Θέσεις για την Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας» του Ζαχαριάδη, όπως, από μνήμης, κατέγραψε ο Παρτσαλίδης. ⁶² Αν και πρόκειται για ένα αρκετά διαφορετικό κείμενο, ο Παρτσαλίδης, με τον δικό του λόγο, κατορθώνει να παραμείνει πιστός στο πνεύμα και τη συλλογιστική του πρωτοτύπου και να διατηρήσει τα ίδια νοήματα με αυτά που διατύπωνε ο Ζαχαριάδης. Χαρακτηριστικά, ο Παρτσαλίδης, επανερχόμενος στο γνωστό σχήμα για τα «χτυπήματα» του μεταξικού καθεστώτος προς το ΚΚΕ, υποστηρίζει πως «οι πολιτικές δολοφονίες, τα βασανιστήρια στις ασφάλειες και τις φυλακές και ο χαφιεδισμός και η προβοκάτσια, η ατιμία των δηλώσεων δεν στάθηκαν ικανά να λυγίσουν το κόμμα». ⁶³ Ο Ζαχαριάδης, επίσης, κάνει λόγο για «δηλώσεις προδοσίας», ενώ, στη συνέχεια, προσθέτει πως «σε τελευταία ανάλυση, με τις «δηλώσεις μετανοίας» δε γίνεται άλλο παρά να καθαρίζεται το κόμμα από το σπέρμα της προδοσίας και συνθηκολόγησης». ⁶⁴ Οι «Θέσεις» κλείνουν με μία κριτική προς την

⁶⁰ «Οδηγητής στον Αγώνα της Λευτεριάς», ΚΟΜΕΠ αρ.φ. 2, Ιούνης 1942, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 1, Αθήνα, 1976 σελ. 49.

⁶¹ «ΝΙΚΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ», ΚΟΜΕΠ αρ.φ. 6, Νοέμβριος 1942, όπως αναδημοσιεύεται στο: *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944*, εκδ. Καζάντζα, τ. 1, Αθήνα, 1976 σελ. 164.

⁶² Οι «θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ» γράφονται τον Ιούνιο του 1939, για τα «20χρονα του ΚΚΕ», ενώ ο Ζαχαριάδης βρίσκεται έγκλειστος στις φυλακές της Κέρκυρας. Δημοσιεύονται πρώτη φορά σε μορφή μπροσούρας, μάλλον, το 1946.

⁶³ «ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. του σ. ΝΙΚΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗ γενικού γραμματέα του ΚΚΕ», ΚΟΜΕΠ αρ.φ 6, Νοέμβρης 1942, όπως αναδημοσιεύεται στο: *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944*, εκδ. Καζάντζα, τ. 1, Αθήνα, 1976, σελ. 175.

⁶⁴ Ζαχαριάδης Ν., *Επιλογή Κειμένων*, εκδ. Πορεία,, Αθήνα, χ.χ., σελ. 38.

περίπτωση των ανώτερων εκείνων στελεχών που κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας και στη συνέχεια συνεργάστηκαν με την Ασφάλεια. Συγκεκριμένα, ο Παρτσαλίδης υποστηρίζει πως «στοιχεία που διέθεταν, τέλος, πολλές ή λίγες δυνατότητες μα δεν είχαν μολοσεβίκικη ψυχή - Σκλάβαινας, Τυρίμος και Σία, λύγισαν. Η δοκιμασία της μοναρχοφασιστικής δικτατορίας ξεκαθαρίζει το κόμμα απ' τ' ανάξια στελέχη αυτά. Και το κόμμα που ξεκαθαρίζεται απ' τα στοιχεία που κρύβανε μέσα τους οπωσδήποτε το σπέρμα της προδοσίας δεν αδυνατίζει, αντίθετα δυναμώνει».⁶⁵ Αυτό, ίσως, είναι και το μοναδικό σημείο που το κείμενο του υστερεί εμφανώς έναντι εκείνου του Ζαχαριάδη. Ο τρόπος με τον οποίο ο Ζαχαριάδης πραγματεύεται, αυτό που από μνήμης διατυπώνει ο Παρτσαλίδης, είναι πράγματι αξιοσημείωτος και αναδεικνύει τη ρητορική του δεινότητα:

*«...Η μακρόχρονη νόμιμη και μισονόμιμη ύπαρξή του [Κόμματος] συνετέλεσε στο να προωθηθούν στην κομματική ιεραρχία και άνθρωποι που διαθέτανε λίγες είτε πολλές διανοητικές ικανότητες, χωρίς όμως να έχουν μολοσεβίκικη ψυχή (Σκλάβαινας, Μανωλέας και Σία. [...]). Τους έλειπε το πνεύμα θυσίας και της αυτοθυσίας. Όποιος δεν ξέρει να πεθαίνει όταν χρειάζεται, δεν ξέρει να ζει και στη ζωή του θ' αποτύχει. Όποιος φοβάται μην πέσει, πρέπει σε όλο του το βίο να σέρνεται χάμουν. Είναι ευτύχημα για το κόμμα ότι πρόδοσαν, όπως πρόδοσαν. Γιατί αφού κρύβανε μέσα τους το σπέρμα της προδοσίας, κάποτε θα πρόδιδαν και τότε θάχαμε πολύ πιο μεγάλες ζημιές. Η ανάπτυξη λοιπόν του πνεύματος του ηρωισμού του Μαλτέζου, του Βαλιανάτου και τόσων άλλων, είναι το δεύτερο δίδαγμα, το ίδιο σπουδαίο, αν όχι πιο σπουδαίο από το πρώτο. Το μολοσεβικό τον συγκροτούν: γερό μυαλό, γερή καρδιά. Αυτοί νικούν και όταν πέφτουν».*⁶⁶

Σε αντίθεση με το λιτό κείμενο του Παρτσαλίδη, ο λόγος του Ζαχαριάδη χαρακτηρίζεται από ένταση και ζωντάνια. Κατορθώνει να υποβάλλει στον αναγνώστη την πεποίθηση πως η ευθύνη για την, κατακριτέα, στάση του Σκλάβαινα, του Μανωλέα, του Τυρίμου δεν βαρύνει τους ίδιους, αλλά έναν απρόσωπο, υπερβατικό μηχανισμό που σε μία δύσκολη συγκυρία «έκρινε» λανθασμένα και τους «προώθησε» σε ανώτερες θέσεις. Υποστηρίζει πως ίδιοι έπραξαν, όπως, νομοτελειακά, ήταν αναμενόμενο να λειτουργήσουν, καθώς δεν ήταν «εκείνης» της στόφας, του κομμουνιστή, του ατσαλωμένου μολοσεβίκου. Στην πραγματικότητα ο Ζαχαριάδης, με το συλλογισμό που αναπτύσσει, επικαλείται ατομικές ιδιότητες που

⁶⁵ «ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. του σ. ΝΙΚΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗ γενικού γραμματέα του ΚΚΕ», ΚΟΜΕΠ αρ.φ 6, Νοέμβρης 1942, όπως αναδημοσιεύεται στο: Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944, εκδ. Καζάντζα, τ. 1, Αθήνα, 1976, σελ. 177.

⁶⁶ Ζαχαριάδης Ν., Επιλογή Κειμένων, εκδ. Πορεία,, Αθήνα, χ.χ. σελ. 45 (οι επισημάνσεις όπως στο κείμενο).

«εκδηλώνονται» στις κατάλληλες συνθήκες, αρνείται την δυνατότητα επιλογής του δρώντος υποκειμένου (εν προκειμένω, η αντίθεση στην κομματική εντολή περί καταδίκης και άρνησης υπογραφής δηλώσεων μετανοίας), καθώς αναγάγει στοιχεία όπως το σθένος και η πυγμή στη χαρακτηρισολογία των υποκειμένων. Το γεγονός ότι ο συλλογισμός του ενέχει αυθαιρεσίες δεν τον καθιστά λιγότερο εντυπωσιακό. Αντιμέτωπος με την Ιστορία, καθώς οι «Θέσεις» αποτελούν κυρίως μία ερμηνευτική προσέγγιση της πρώιμης ιστορίας του ΚΚΕ, κατορθώνει με εξαιρετική δεινότητα να περάσει από τη μεριά του απολογούμενου, για την στάση των πρώην ανώτερων στελεχών σε αυτή του δημόσιου κατήγορου, απέναντι σε όσους επανέρχονται, παραγράφοντας εκείνη των «μαρτύρων» - κομμουνιστών της ίδιας περιόδου.

Το απόσπασμα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία. Καταρχάς, λόγω του πλήθους των αναδημοσιεύσεων του, σε έντυπα και ανακοινώσεις του ΚΚΕ είτε αναπαράγεται τμήμα του ως ρήση του Ζαχαριάδη, πλάι σε αυτά των Λένιν, Στάλιν, είτε υιοθετείται αυτούσιο σε κείμενα που αφορούν στην ιστορία του Κόμματος, ακόμα και μετά την αποκαθήλωση του Ζαχαριάδη.⁶⁷ Κυρίως όμως, επειδή είναι η πρώτη φορά που διατυπώνεται ένα δίπολο συμπεριφορών και στάσεων, το οποίο θα δεσπόζει στις αναλήψεις των ελλήνων κομμουνιστών: «Αυτός που νίκησε» και «αυτός που λύγισε». Στην κατεύθυνση αυτή, όσοι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αποστασιοποιήθηκαν, κατηγορήθηκαν ως δηλωσίες, απομονώθηκαν από την οργάνωση και, σε αρκετές περιπτώσεις, διαγράφηκαν. Το δίπολο αυτό επιβάλλει να ενστερνιστεί κανείς πως από τις γραμμές του αγώνα υπάρχουν δύο μόνο πιθανοί τρόποι να βγει, είτε ως «λιποτάχτης» (και η έμφαση στο πολεμικό αυτό ιδίωμα έχει ιδιαίτερη σημασία) είτε ως νικητής, με όποιο τίμημα. Με τον τρόπο αυτό, σε μεγάλο βαθμό, επιτυγχάνεται η συνοχή και η πειθαρχία στο εσωτερικό του Κόμματος. Ωστόσο, η πεποίθηση καθίσταται τόσο ισχυρή, που διαπνέει, μέχρι τις μέρες μας, τις καταθέσεις μνήμης των παλαιών αγωνιστών της Αριστεράς. Η προσωπική αφήγηση, ιδίως του εγκλεισμού, συνοδεύεται συνήθως από περιστατικά σχετικά με τον «ήρωα-συγκρατούμενο», που μπορεί να μην γνώρισε ποτέ προσωπικά, και τον παλιό σύντροφο που «δεν άντεξε».⁶⁸

⁶⁷ Χαρακτηριστικά ΚΟΜΕΠ αρ.φ. 31-32, 10-11/1944 όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1976, . σελ. 1018, *Βοήθημα για την ιστορία του Κ.Κ.Ε.*, «εκδόσεις του Λαού», 1975 σελ.169.

⁶⁸ Χαρακτηριστικές, τέτοιες, περιπτώσεις αποτελούν ο Μαλτέζος για τους φυλακισμένους στην Κέρκυρα και ο Τατάκης για τους Μακρονησιώτες.

Στην λογική του απολογισμού αυτού του ΚΚΕ, κινείται και ο Σιάντος στην εισήγησή του στην Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, στα τέλη του 1942. Πρόκειται, όμως, για την πρώτη περίπτωση, που ανώτερο κομματικό στέλεχος προβαίνει δημόσια σε μία βαθύτερη ανάλυση περί των δηλώσεων μετανοίας, προφανώς μετά από σχετική απόφαση του κόμματος. Για το ΚΚΕ και τον κόσμο του, οι δηλώσεις μετανοίας είναι αδιαμφισβήτητα μία από τις πρακτικές που εφάρμοσε ο Μανιαδάκης στο πλαίσιο της δίωξης που εξαπέλυσε εναντίον τους. Ο Σιάντος, λοιπόν, εστιάζει περισσότερο στην πραγματική διάσταση των δηλώσεων, στο γεγονός ότι αποτελούν προϊόν φυσικής και ψυχολογικής βίας και αναφέρεται σε *«βάρβαρες μέθοδες βίαιας απόσπασης δηλώσεων»*.⁶⁹ Επίσης διατυπώνει την άποψη του ΚΚΕ για την σκοπιμότητα και την λειτουργία του μέτρου στα χρόνια της 4^{ης} Αυγούστου, σύμφωνα με την οποία *«η μέθοδος των εξευτελιστικών δηλώσεων «αποκήρυξης» του κομμουνισμού» έχει διττή στόχευση, καθώς «απ' το ένα μέρος καταρράκωνε το κύρος και την ατομικότητα των ίδιων των δηλωσιών πράγμα που μπορούσε να τους σπρώξει και ως τη διαφθορά του χαφιεδισμού, και απ' το άλλο να ρεζιλέψει το ΚΚΕ στα μάτια του ελληνικού λαού σαν οργάνωση δήθεν χωρίς αρχές και πίστη σε ανώτερες ιδεολογίες»*.⁷⁰

Ο Σιάντος, προβαίνει σε ένα συσχετισμό του προσωπικού με το συλλογικό: αφού ο αγώνας είναι συλλογικός, ακόμα και η ατομική «ήττα», του ενός, έχει άμεσο αντίκτυπο στο «εμείς». Το μεμπτό, επομένως, έγκειται τόσο στην προσωπική απόφαση, τις συνέπειες της οποίας θα υποστεί το μέλος ατομικά, αλλά κυρίως επειδή με την πράξη του αυτή πλήττει την εικόνα του συνόλου και, δεδομένου, πως έχει ταχθεί σε έναν υπέρτερο αγώνα, πρώτη προτεραιότητα θα έπρεπε να αποτελεί η προστασία του συλλογικού αγαθού, του Κόμματος. Η περιφρούρηση, και η αποκατάσταση σε ορισμένες περιπτώσεις, της εικόνας του ΚΚΕ, συνιστά μια διαρκή μέριμνα για τα ανώτερα στελέχη, γι' αυτό και ο λόγος περί των δηλώσεων μετανοίας περιστρέφεται γύρω από αυτό ακριβώς.⁷¹

⁶⁹ «Εισήγηση του σ. Γ. ΣΙΑΝΤΟΥ πάνω στο πρώτο θέμα της Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας - Δεκέμβρης 1942», ΚΟΜΕΠ αρ.φ. 10,, 2/1943, όπως αναδημοσιεύεται στο: *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944*, εκδ. Καζάντζα, τ. 1, Αθήνα, 1976, σελ. 261.

⁷⁰ Εισήγηση Σιάντου ο.π. σελ. 265.

⁷¹ Εάν αυτή η εκδοχή απηχεί πραγματική στόχευση της Ασφάλειας, μέσω των δηλώσεων μετανοίας, ή αποτελεί μία προβολή του φόβου των ανώτερων κομματικών στελεχών, παραμένει ατεκμηρίωτο. Ωστόσο, αρκετοί θεωρητικοί του αντικομμουνισμού, στην συνέχεια, θα την υιοθετήσουν στο όνομα

Στη συνέχεια, ο Σιάντος, ορμώμενος από τον συλλογισμό που είχε αναπτύξει ο Ζαχαριάδης, αναφορικά με τους «αυτούς που πρόδωσαν το Κόμμα», προσθέτει:

«...Μα το κακό που προξενούν τέτοιοι λιποτάχτες σε τέτοιες στιγμές είναι εξαιρετικά μεγάλο, γιατί η πολύμορφη αντίδραση κάνει πως δεν βλέπει τις χιλιάδες των ηρώων μας που πεθαίνουν για τα συμφέροντα της χώρας και του εργαζόμενου λαού ολόκληρες δεκαετηρίδες μέσα στις φυλακές, τις εξορίες και στρατόπεδα συγκέντρωσης. Πάνε να σκεπάσουν αυτό τον πρωτοφανή ηρωϊσμό με τη λιποταξία ελάχιστων λιγόψυχων. [...] Πράγμα που σημαίνει ότι η πάλη κατά των ατιμωτικών δηλώσεων υποταγής ήταν και είχε ένας ηρωϊκός επαναστατικός αγώνας κατά των εχθρών του λαού μας».⁷²

Μετά βεβαιότητας, μπορεί να υποστηριχθεί πως το ΚΚΕ δεν ενδιαφέρεται ολωσδιόλου για το πως θα το εκλάβει η *πολύμορφη αντίδραση*, ο κατεξοχήν ταξικός εχθρός και πολιτικός του αντίπαλος. Αυτό που διαφαίνεται, και σε αυτό στο σημείο είναι ο φόβος πως την εικόνα αυτή η άρχουσα τάξη και οι φορείς της εξουσίας μπορούν να την μεταβιβάσουν στα λαϊκά στρώματα, καθώς έχουν και την δύναμη και τα μέσα ώστε να το κατορθώσουν.

Το ΚΚΕ, όμως, σε εκείνη την περίοδο, έχοντας θέσει άλλες προτεραιότητες, δεν έχει την δυνατότητα να αντιπαρατεθεί με τα ίδια μέσα, να προχωρήσει, δηλαδή, σε μία εκστρατεία αντί-προπαγάνδας με σκοπό να ανασκευάσει την αυτή εικόνα. Για τον λόγο αυτό αποφασίζει να πολεμήσει το πρόβλημα στο εσωτερικό του. Συμπεριλαμβάνοντας την «*πάλη ενάντια στις δηλώσεις μετανοίας*» στο πλαίσιο του ευρύτερου αγώνα του επιχειρεί να οριοθετήσει τις οργανώσεις του και τις πρακτικές που εναρμονίζονται με την πολιτική του, να αποποιηθεί την όποια συνενοχή με τους δηλωσίες και για το λόγο αυτό θέτει, αυτομάτως, εκτός των γραμμών του κινήματος όποιον υποπέσει στο εν λόγω «αδίκημα».

Το πιο αξιοσημείωτο, όμως, σημείο στον λόγο του Σιάντου είναι η διάκριση που κάνει ανάμεσα στους δηλωσίες, επισημαίνοντας πως δεν συγκροτούν μία ενιαία κατηγορία, ενώ προτείνει τον διαχωρισμό τους σε τρεις υποπεριπτώσεις:

του Μανιαδάκη. Ενδεικτικά βλ. Κούσουλας Δ.Γ., *Επιβουλή και Αποτυχία, Η Ιστορία του Κ.Κ.Ε. 1918-1949*, εκδ. Καμπανά, Αθήνα, 1971, σελ. 123.

⁷² Εισήγηση Σιάντου ο.π. σελ. 266.

«Η θέση μας έναντι στους λιποτάχτες δηλωσίες είναι ξεκαθαρισμένη. Κανένας απ' αυτούς δεν έχει θέση στις γραμμές του κόμματός μας. Μα πρέπει επίσης να ξέρουμε πως όλη η μάζα των δηλωσιών δεν είναι ένα πράμα. Υπάρχουν δηλωσίες σαν τον Μανωλέα και τον Τυρίμο που έγιναν χαφιέδες του εχθρού, δηλωσίες σαν τον Σκλάβαινα που ατίμασαν τα ανώτερα πόστα που το κόμμα μας τους είχε εμπιστευθεί. Αυτοί είναι λίγοι άτομοι προδότες που η θέση τους θα ξεκαθαριστεί απ' τα λαϊκά δικαστήρια όταν οι περιστάσεις το επιτρέψουν. Υπάρχουν δηλωσίες που πήγαν στο σπιτάκι τους και δεν θέλουν να ανακατευτούν σε καμμία πολιτική δράση. Μ' αυτούς δεν υπάρχει κανένας λόγος να ασχοληθούμε. Υπάρχουν όμως και δηλωσίες που μετάνιωσαν σκληρά για την πράξη τους και θέλουν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον αγώνα κάτω απ' την καθοδήγηση του κόμματός μας. Τέτοιοι ευτυχώς είναι η πλειοψηφία της μάζας των δηλωσιών. Αυτούς πρέπει να τους βοηθήσουμε να παλαίσουν σαν εξωκομματικοί για δύο λόγους. Απ' το ένα μέρος, ό,τι και να προσφέρουν είναι ωφέλιμο στον αγώνα του λαού μας και απ' το άλλο δίνεται η δυνατότητα στους δηλωσίες αυτής της κατηγορίας να ξεπλύνουν μόνοι τους το σφάλμα τους και να ξεκαθαρίσουν την από δω και πέρα θέση τους έναντι στον εργαζόμενο λαό».⁷³

Με μία πρώτη ανάγνωση, γίνεται αντιληπτό πως, αφενός, εκτίθεται η κατάσταση με περισσότερες λεπτομέρειες και παρουσιάζεται μια πλέον πολύπλοκη εικόνα και, αφετέρου, επιχειρείται ένα «κάλεσμα» επανένταξης στις τάξεις του κινήματος δηλωσιών - θυμάτων της βίας του μεταξικού καθεστώτος. Θα πρέπει ακόμα να επισημάνθει ότι ο λόγος αυτός εκφωνείται το Δεκέμβριο του 1942. Ένα χρόνο νωρίτερα, στις 27-28 Σεπτεμβρίου του 1941, έχει ιδρυθεί το ΕΑΜ, ενώ το καλοκαίρι του ίδιου έτους, στις 7 Ιουνίου, με την είσοδο του Άρη στην Δομνίστα, έχει κηρυχθεί ο ένοπλος αγώνας.⁷⁴ Εξαρχής, από το ΚΚΕ εκφράζεται η ανάγκη της μαζικότητας ως άμεση προϋπόθεση για το επιτυχές ξεκίνημα της Αντίστασης. Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτής της πολιτικής κατεύθυνσης δίνεται η δυνατότητα στους παλιούς κομμουνιστές - δηλωσίες να συνδράμουν το ΕΑΜ. Ίσως, να έχει προηγηθεί και η σκέψη, πως ένας ενδεχόμενος αποκλεισμός τους από τις οργανώσεις που συμμετέχει το ΚΚΕ, να οδηγήσει μία, σχετικά, πολυάριθμη ομάδα, έμπειρων και δοκιμασμένων, αγωνιστών να προσχωρήσει σε άλλες αντιστασιακές οργανώσεις. Επομένως, το «ζήτημα των δηλωσιών» και η κατά καιρούς επικαιροποίησή του θα πρέπει να τοποθετείται στη συγκυρία που κάθε φορά αναδεικνύεται. Στη συγκυρία αυτή, χωρίς να αναιρείται η βασική αρχή του ΚΚΕ περί δηλωσιών, η διαχείριση της κατάστασης επιχειρείται μέσω ενός νέου οργανωτικού μέτρου, αυτό του «εξωκομματικού». Δηλαδή, γίνονται μεν δεκτοί οι δηλωσίες «στον αγώνα κάτω απ' την καθοδήγηση του κόμματος», δίχως

⁷³ Εισήγηση Σιάντου ο.π., σελ. 266-267.

⁷⁴ Λυμπεράτος Μ., «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», σελ. 9-67, στο Χατζηιωσήφ Χ. (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σελ. 9-14.

όμως να επανέλθουν στις γραμμές του. Εκτός από την οπτική της τιμωρίας, ο περιορισμός αυτός μπορεί, κάλλιστα, να ειδωθεί και ως μία κίνηση αυτοπροστασίας του ΚΚΕ από πιθανές μελλοντικές κατηγορίες

Σε κάθε περίπτωση, η ανάλυση του Σιάντου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς πρόκειται για την πρώτη φορά που το ΚΚΕ επανατοποθετείται στο ζήτημα των δηλωσιών και επιτρέπει την «μερική επιστροφή» τους στο κίνημα. Ο συλλογισμός ότι μία μεγάλη μερίδα των δηλωσιών, αν όχι η πλειοψηφία, δεν είχαν απαρνηθεί τις ιδέες τους και αποτελούσαν μία ικανή μερίδα υποστηρικτών του ΚΚΕ ενώ, ταυτόχρονα, πως η κομματική ηγεσία επεξεργαζόταν μεθόδους διατήρησής τους στην ευρύτερη σφαίρα επιρροής, δεν μπορεί να απορριφθεί έτσι απλά.

Μετά την Απελευθέρωση

Η κατάσταση, όμως, εξελίσσεται διαφορετικά και πέρα από τις αρχικές προβλέψεις· έτσι, μετά την Απελευθέρωση, η 12^η Ολομέλεια (25/6/1945) απασχολείται για μια ακόμη φορά με το ζήτημα των δηλωσιών. Στις αποφάσεις και στην ενότητα που αφορά τον «τομέα της κομματικής ανοικοδόμησης» περιλαμβάνεται η ακόλουθη θέση:

*«Η Ολομέλεια θεωρεί αναγκαίο όπως μέσα στις καινούργιες συνθήκες ύστερα από τον εθνικό απελευθερωτικό πόλεμο και τον αγώνα του Δεκέμβρη, το Κόμμα ξαναεξετάσει συγκεκριμένα και ατομικά το ζήτημα των δηλωσιών στην 4^η Αυγούστου που ξαναμπήκαν στο ΚΚΕ. Η επανεξέταση αυτή πρέπει να γίνει μέσα στα πλαίσια που βάζει η κομματική ηθική τάξη και η επαναστατική κομματικότητα».*⁷⁵

Στο επόμενο τεύχος της ΚΟΜΕΠ δημοσιεύεται ένα άρθρο του Πέτρου Ρούσου, όπου αναλύονται οι αποφάσεις της 12^{ης} Ολομέλειας σχετικά με την οργανωτική αναδιάρθρωση και ανάπτυξη του Κόμματος.⁷⁶ Μεταξύ άλλων, αναφέρεται και στο ποιόν των νέων μελών που προσχώρησαν στο ΚΚΕ κατά την περίοδο της Κατοχής. Εκτός από «τους αφοσιωμένους μαχητές, που ξέρανε να πεθαίνουν για την υπόθεση του

⁷⁵ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ. 39, Ιούλιος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 1., Αθήνα, 1976, σελ. 483.

⁷⁶ Ρούσος Π. «Κοινωνική σύνθεση και διαφώτιση των μελών», στο «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.40, Αύγουστος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 12, Αθήνα, 1977, σελ. 596-605.

[ΚΚΕ]», διακρίνει άλλες τρεις κατηγορίες. Η πρώτη αποτελείται από «*ορισμένους τυχοδιώκτες, ξεπεσμένους και σκοτεινούς τύπους, που δεν έχουν καμία δουλειά μέσα σε ένα κομμουνιστικό κίνημα*» και τους οποίους καταδεικνύει ως υπευθύνους για «*μία σειρά διαστρεβλώσεις κομματικών εντολών, αυθαιρεσίες και παραγοντισμούς*», ενώ υποστηρίζει πως οι οργανώσεις πρέπει να «*ξεκαθαριστούν*» από τέτοια στοιχεία.⁷⁷ Η επόμενη περίπτωση αφορά σε «*αγνά στο βάθος και τίμια [άτομα], ικανά για κάθε μαζική δράση, μα που δεν συγκεντρώνουν τα προσόντα ενός μαχητή του κόμματος*». Για αυτούς προτείνει ότι «*η έμπρακτη δοκιμασία και ανάπτυξή τους μέσα στην πάλη [...] θα είναι το κριτήριο για τη θέση τους μέσα [στο Κόμμα]*». Η τελευταία κατηγορία αποτελείται από τους «*άλλοτε δηλωσίες*», για τους οποίους θεωρεί ότι δεν χρειάζεται να προστεθεί κάτι στην απόφαση της 12^{ης} Ολομέλεια, σημειώνοντας όμως ότι «*είναι ζήτημα ηθικό - πολιτικής τάξης για το κόμμα και πρέπει να επανεξεταστεί ατομικά η κάθε περίπτωση*».⁷⁸

Η λέξη «άλλοτε» εξυπονοεί ότι ο χαρακτηρισμός του «δηλωσία» μπορεί να μην αρμόζει πλέον σε κάποιες περιπτώσεις σε σχέση, βέβαια, με την μετέπειτα πορεία και δράση του εκάστοτε παλαιού μέλους. Ωστόσο, όμως, πρόκειται για μία «ευεργετική ρύθμιση» η οποία αφορά την ιδιαίτερη κατηγορία δηλωσιών της μεταξικής δικτατορίας που, παρά την οδηγία του Σιάντου στην Πανελλαδική Συνδιάσκεψη το 1942, εγγράφηκαν εκ νέου στο ΚΚΕ την περίοδο της Αντίστασης. Ίσως η διάταξη αυτή να έτυχε διασταλτικών εφαρμογών και να έτσι να διευκόλυνε και άλλους δηλωσίες - πρώην κομματικά μέλη να ζητήσουν την επανεξέταση της υπόθεσής τους, ελπίζοντας στην αποκατάσταση και επανένταξή τους. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πάντως ότι η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης δεν φαίνεται να ενσωματώθηκε στο νέο καταστατικό του ΚΚΕ, όπως τροποποιήθηκε το 1945, όπου

⁷⁷ Το ζήτημα των ποιοτικών χαρακτηριστικών των μελών του ΚΚΕ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ έχει τεθεί ήδη προς εξέταση από την περίοδο του πολέμου. Τον Δεκέμβριο του 1943 καταγράφεται στην ΚΟΜΕΠ πως «*στις γραμμές του κόμματος δεν μπορούν να' χουν θέση μερικοί (ευτυχώς ελάχιστοι) σαν αυτούς που παρουσιάσθηκαν στη Αθήνα να κλέβουν τα λεφτά του εράνου, είτε που συμμετέχουν σε ρεμούλες κατά το σπάσιμο αποθηκών. Οι τύποι αυτοί πετάγονται σήμερα με τις κλωτσιές απ' το ΚΚΕ και αύριο θα έχουν ακόμα πιο βαριές κυρώσεις απ' τα λαϊκά δικαστήρια*»· ενώ, τον Ιούλιο του 1944 σε άρθρο με τίτλο «*Τα άμεσα καθήκοντα της νεολαίας στην τωρινή στιγμή*», δινόταν η ακόλουθη οδηγία: «*Οι καθοδηγητές της νεολαίας στις πόλεις πρέπει να είναι παλικάρια στην ψυχή και σβέλτοι στο μυαλό. Πρέπει να παραμεριστούν αδίσταχτα οι λιπόψυχοι, αυτοί που τα χάνουν στις δυσκολίες*». «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ. 21, δεκέμβρης 1943, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1976, σελ. 622-623 και . «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ. 28, Ιούλης 1944, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1976, σελ. 842.

⁷⁸ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.40, Αύγουστος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 12, Αθήνα, 1977, σελ.. 600-601.

στο κεφάλαιο που αναφέρεται στα μέλη του Κόμματος προβλέπει ρητά ότι «δηλωσίες δεν γίνονται δεκτοί ξανά στο ΚΚΕ. Για τους δηλωσίες, που τώρα είναι μέλη του ΚΚΕ, θα επανεξεταστεί η παραμονή τους στο Κόμμα».⁷⁹

Η απόφαση να επανεξεταστούν οι περιπτώσεις μόνο όσων, αντιβαίνοντας σχετικές αποφάσεις, επαναπροσχώρησαν στο ΚΚΕ, μοιάζει περισσότερο με μία κίνηση διαχείρισης ενός ακανθώδους, εσωκομματικού προβλήματος. Ένα ζήτημα που τίθεται από την ηγεσία, την ίδια περίοδο, είναι η κριτική στην «παρερμηνεία και παρανόηση» του καλέσματος της ΚΕ του ΚΚΕ, τον Ιούνιο του 1943, για μαζικοποίηση του Κόμματος, η οποία οδήγησε σε μαζική, «ανεξέλεγκτη» στρατολόγηση κομματικών μελών, καθώς και τις συνέπειες που θα μπορούσε να επιφέρει στην κοινωνική σύνθεση και το χαρακτήρα του Κόμματος.⁸⁰ Επομένως, η διαδικασία της επανεξέτασης των υποθέσεων μόνο αυτής της κατηγορίας των παλιών δηλωσιών, προωθείται όχι μόνο για λόγους ηθικής τάξης, αλλά αφορά πλέον και τη διευθέτηση μίας «αστοχίας» προηγούμενων αποφάσεων ή των νέων δεδομένων που δημιουργήθηκαν στην περίοδο της Αντίστασης.

Το γεγονός πως η απόφαση αυτή θα μπορούσε να εγείρει ερωτηματικά ως προς την εφαρμογή της ήταν εξ αρχής αντιληπτό και για το λόγο αυτό ακολούθησαν παρεμβάσεις προκειμένου να διασαφηνιστεί η κατεύθυνση των οργανώσεων. Τον ίδιο, λοιπόν, μήνα και στο ίδιο τεύχος της ΚΟΜΕΠ, έπειτα από «το Καταστατικό του ΚΚΕ», ακολουθεί ένα άρθρο του Ζήση Ζωγράφου που φέρει τον τίτλο «Το ΚΚΕ και οι "δηλωσίες"».⁸¹ Πρόκειται για ένα άρθρο όπου επιχειρείται μια ιστορική αναδρομή στο φαινόμενο των δηλώσεων μετανόιας, εκτίθενται οι θέσεις του Κόμματος σχετικά με τον χαρακτήρα και τη λειτουργία του μέτρου από την εμφάνιση του, τον Μεσοπόλεμο, και υποστηρίζεται η ορθότητα της στάσης που προκρίθηκε απέναντι

⁷⁹ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 12, Αθήνα, 1977, σελ. 725.

⁸⁰ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977, -σελ. 720 και Παπαναγιώτου Α. (επ.), *Κ.Κ.Ε. Επίσημα Κείμενα, τόμος 5^{ος} 1940-1945*, έκδοση του ΚΚΕ (εσωτερικού), Αθήνα, 1974, σελ. 148. Βλ. και το ερμηνευτικού χαρακτήρα, ανυπόγραφο, άρθρο- οδηγία με τίτλο «Για μία μαζική στρατολόγηση στο ΚΚΕ» -στο «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ. 16, Αύγουστος 1943, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944*, εκδ. Καζάντζα, τ. 1, Αθήνα, 197, σελ. 443-448.

⁸¹ Ζωγράφος Ζ., «Το ΚΚΕ και οι «δηλωσίες»», στο ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977, σελ. 735-744.

στους δηλώσεις. Ο υπότιτλος, όμως, του κειμένου αυτού, *«Ξεκαθαριζόμενο το Κόμμα δυναμώνει...»*⁸², προδιαθέτει εξαρχής για την οπτική του συγγραφέα.

Όπως υποστηρίζει ο Ζ. Ζωγράφος, το ζήτημα της *«επανεξέτασης της παραμονής στο Κόμμα δηλωσιών της 4^{ης} Αυγούστου που στο αναμεταξύ ξανάγιναν μέλη του Κόμματος»* είναι ένα από τα *«σοβαρά προβλήματα, αν όχι το σοβαρότερο»*, από όσα έχει να διαχειριστεί το ΚΚΕ στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης του.⁸³ Η σημασία του μάλιστα ανάγεται στον *«ιδιαιτέρο χαρακτήρα»* του Κομμουνιστικού Κόμματος. Κομβική προϋπόθεση για την ισχυροποίηση του ΚΚΕ θεωρεί το να αποκτήσει το *«αναμφισβήτητο ηθικό και πολιτικό κύρος»* στο πρόσωπο του λαού, η εμπιστοσύνη του οποίου προς το Κόμμα αποδίδεται *«στο γεγονός ότι το ΚΚΕ, οπλισμένο με την πιο σωστή και ακατανίκητη θεωρία και διαποτισμένο με την αρχή της πιο γνήσιας δημοκρατίας, το διακρίνει μία αυστηρή συνέπεια ανάμεσα στα λόγια και τις πράξεις»*, καθώς επίσης και στις θεμελιακές αρχές του, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται *«η αδιαλλαξία σε ζητήματα αρχών απέναντι του πολιτικού εχθρού [και η] τιμωρία των ανάξιων μελών του»*.⁸⁴ Και καταλήγει, τέλος, στο συμπέρασμα πως *«η θέση του Κόμματός μας για τις δηλώσεις μπορεί να γίνει κατανοητή σωστά μόνο άμα τη δούμε με το πρίσμα των αρχών [του κομμουνισμού]»*.⁸⁵

Κατά την μεταξική περίοδο, σύμφωνα με τον Ζ. Ζωγράφο, *«οι δηλώσεις μετανοίας δεν σήμαναν μόνο μία προδοτική πράξη. Ο «δηλωσίας» μαζί με την πολιτική έχανε και την ανθρώπινη και την ατομική του αξιοπρέπεια. Και καταντούσε άβουλο ηθικό και ψυχικό ερείπιο. Ότι ακριβώς χρειαζόταν η φασιστική δικτατορία για να εξουθενώσει την πιο συνεπή αντιφασιστική δύναμη, το ΚΚΕ, και να επιβάλει τα αντιλαϊκά της σχέδια. [...] Το ΚΚΕ στον κίνδυνο αυτό έδωσε πολιτική μάχη γύρω από τις «δηλώσεις μετανοίας». Στην κρίσιμη αυτή μάχη για το κίνημα και το λαό οι δηλώσεις δεν έλλειψαν μόνο. Έκαναν και κάτι χειρότερο. Πρόδωσαν. Με τις δηλώσεις τους έριξαν το κύρος του Κόμματος. Συνετέλεσαν να βασανιστούν και τυραγνηθούν περισσότερο οι σύντροφοί τους που έμεναν στα στρατόπεδα και τις φυλακές»*. Υπό αυτή την άποψη, υποστηρίζει πως οι δηλώσεις πρέπει να καταδικαστούν και να στιγματιστούν *«σαν*

⁸² Η φράση προέρχεται από τις «Θέσεις» του Ζαχαριάδη.

⁸³ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ.2, Αθήνα, 1977σελ. 735.

⁸⁴ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977, σελ. 737.

⁸⁵ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977, σελ. 738.

έγκλημα σε βάρος του λαού και του Κόμματος. Πρόκειται για παραβίαση καταστατικής αρχής που δεν μπορεί παρά να αντικρίσει την πιο αυστηρή κύρωση».

Παρά την σαφήνεια με την οποία διατυπώνονται οι θέσεις αυτές σχετικά με τη δήλωση και τις κυρώσεις που προβλέπονται για τους δηλωσίες, ο Ζ. Ζωγράφος εναρμονίζεται με την τοποθέτηση του Σιάντου, σύμφωνα με την οποία δεν μπορούν όλες οι περιπτώσεις δηλωσιών να ειδωθούν με τον ίδιο τρόπο. Χαρακτηριστικά, υποστηρίζει πως *«η εξομοίωση ενός δηλωσία, σαν το Μανωλέα και τον Σκλάβαινα με ένα απλό μέλος του Κόμματος, που μόλις είχε προφτάσει να γραφτεί, θάταν βασικά λαθεμένη. Από τα στελέχη του το Κόμμα έχει την αξίωση να δώσουν και τη ζωή τους».* Πέρα όμως από την διαφοροποίηση «απλού μέλους» - «ανώτερου στελέχους», η οποία έχει υποστηριχθεί και από άλλους, επισημαίνει άλλη μια κατηγορία δηλωσιών, αυτή των πολιτικών κρατούμενων που υπέγραψαν. Θεωρεί, λοιπόν, ότι *«με διαφορετικό τρόπο πρέπει να κριθεί ο δηλωσίας, που φεύγει από το στρατόπεδο ή φυλακή. Αυτός όμως από τις γενικότερες, είχε δοκιμάσει στην πλάτη του και τις άμεσες συνέπειες της δήλωσης για τους κρατούμενους.[...] Ύστερα από κάθε δήλωση γίνονταν πιο σκληρά και πειστικά τα μέτρα. Για να σώσει τη δική του ζωή ο "δηλωσίας" αδιαφορούσε για τη ζωή του συντρόφου του».*⁸⁶ Κλείνοντας αυτή του την αναδρομή στις δηλώσεις και τη στάση που τήρησε το Κόμμα απέναντι σε όσους υπέγραψαν, όταν αναφέρεται στην περίοδο της Κατοχής, διατυπώνει θέσεις που ενσωματώνουν τη νέα εμπειρία στην θέση του ΚΚΕ απέναντι στους πρώην δηλωσίες: *«πολλοί από τους δηλωσίες προσχώρησαν στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο. Μερικοί δούλεψαν με αυτοθυσία. Υπάρχουν άλλοι που πρόσφεραν σπουδαίες υπηρεσίες και στο Κόμμα και τον εθνικόν αγώνα. Και κάμποσοι έχουν εκτελεστεί από τα γερμανικά και ιταλικά αποσπάσματα».*⁸⁷ Με τον τρόπο αυτό, αν και εισάγει την πρόσφατη ιστορική εμπειρία, η εναρμόνισή της με τις καταστατικές αρχές φαίνεται να προσκρούει σε πραγματικότητες που παρήγαγε η Αντίσταση και οι συνθήκες της Κατοχής.

⁸⁶ Ο συγκεκριμένος συλλογισμός για τις επιπτώσεις που είχε η δήλωση ενός συντρόφου στους υπόλοιπους πολιτικούς κρατούμενους είναι η πρώτη φορά που διατυπώνεται τόσο ρητά. Ως ένα βαθμό η άποψη αυτή αναδύεται και από τις μαρτυρίες της εξορίας και του εγκλεισμού στα χρόνια του Εμφυλίου, δίχως όμως να δηλώνεται καθαρά. «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977,σελ. 739.

⁸⁷ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977, σελ. 739-740.

Ο Ζ. Ζωγράφος θεωρεί πως το ΚΚΕ οδηγήθηκε στην απόφαση αυτή, να επιτρέψει δηλαδή την συμμετοχή παλιών δηλωσιών στις αντιστασιακές οργανώσεις, σε μία δύσκολη συγκυρία, όπου αντιμετώπιζε το πρόβλημα της έλλειψης στελεχών. Η ακριβής διατύπωση είναι ότι οι συνθήκες *«το οδήγησαν [το Κόμμα] στην απόφαση να αλλάξει την αρχική του θέση και να αποκαταστήσει μία σειρά από δηλώσεις»*.⁸⁸ Η απόφαση όμως του ΚΚΕ, όπως την εξέφρασε ο Γ. Σιάντος τον Δεκέμβριο του 1942, είναι να τους επιτραπεί να επαναδραστηριοποιηθούν στις γραμμές του Κόμματος, παραμένοντας, ωστόσο, «εξωκομματικοί». Η αρχική στάση του ΚΚΕ, όσον αφορά με την καταδίκη της δήλωσης, δεν διαφοροποιήθηκε ούτε επιτράπηκε η πραγματική αποκατάστασή τους.⁸⁹ Το γιατί ο Ζ. Ζωγράφος κάνει λόγο για «αποκατάσταση» αποτελεί ένα ερώτημα. Η μόνη εξήγηση είναι πως ο Ζ. Ζωγράφος επιλέγει να χρησιμοποιήσει τον όρο *«αποκατάσταση»*, αναφερόμενος στην επανεγγραφή ορισμένων στο ΚΚΕ, καθ' υπερβολήν, με το συλλογισμό πως αν *«η πιο αυστηρή κύρωση»* είναι η διαγραφή, τότε και μόνο η επαναφορά αποτελεί αποκατάσταση.

Στη συνέχεια επισημαίνει ότι *«σε μερικούς μάλιστα [το Κόμμα αναγκάστηκε] και να επιτρέψει να πάρουν και ανώτερα πόστα»*.⁹⁰ Είναι αρκετά πιθανό η συγκεκριμένη φράση να σκιαγραφεί ένα και μόνο πρόσωπο, τον Άρη Βελουχιώτη, που του ανατέθηκε η ηγεσία του ΕΛΑΣ, παρότι δηλωσία.⁹¹ Άλλωστε, το άρθρο αυτό δημοσιεύεται μόλις λίγους μήνες μετά την διαγραφή και τη δημόσια καταγγελία του από το κόμμα, που συνοδεύτηκε από την επαναφορά του ζητήματος ότι υπήρξε *«δηλωσίας»* της 4^{ης} Αυγούστου.

Στη συνέχεια αναφέρει ότι *«για μια στιγμή μάλιστα πίστεψαν πως η προηγούμενη αυστηρή θέση του Κόμματος απέναντι στους δηλωσίες ίσως να μην ήταν και τόσο σωστή! Το αποφασιστικό επιχείρημα, η τολμηρή συμμετοχή τους στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα»*.⁹² Η άποψη αυτή, δίχως ο Ζ. Ζωγράφος να

⁸⁸ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977, σελ. 740.

⁸⁹ Η αποκατάσταση μέλους, εν ζωή ή μετά το θάνατο, αφορά μία διαδικασία που το Κομμουνιστικό Κόμμα αναγνωρίζει πως στο παρελθόν έκρινε λαθεμένα, έλαβε μία εσφαλμένη απόφαση, επέβαλε μία άδικη τιμωρία και το επανεκτιμά, το απαλλάσσει από τις κατηγορίες που το βάραιναν και το επαναφέρει στην αρχική του κατάσταση.

⁹⁰ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977, σελ. 739.

⁹¹ Ο Άρης μνημονεύεται ως η κατεξοχήν περίπτωση κατεντολίων δηλωσία.

⁹² «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977 σελ. 739.

διευκρινίζει εάν εκφράστηκε από δηλώσεις ή από την ευρύτερη βάση του ΚΚΕ και δίχως να έχουν εντοπιστεί άλλα, ανάλογα, τεκμήρια, της εποχής που να την επιβεβαιώνουν, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί ένα από τα βασικά επιχειρήματα που εκφράστηκαν ως κριτική απέναντι στην «άκαμπτη κομματική ηγεσία», ιδίως μετά την Μεταπολίτευση. Το οξύμωρο είναι πως, αυτό που ο Ζωγράφος αντιμετωπίζει με τέτοια έκπληξη, θα εκφραστεί από ένα τμήμα της ελληνικής Αριστεράς στη δημιουργία του οποίου πρωτοστάτησε!

Επιστρέφοντας όμως στο συλλογισμό που αναπτύσσει γύρω από την επάνοδο των δηλωσιών στις γραμμές του κινήματος στα χρόνια της Αντίστασης, ο Ζ. Ζωγράφος επιμένει στην αρχική του τοποθέτηση: *«δεν είναι καθόλου παράξενο που μέσα σ' αυτό το γενικό κλίμα του ενθουσιασμού και ηρωϊσμού, βρέθηκαν και αρκετοί δηλώσεις στις γραμμές του εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου, όταν σκεφτεί κανένας ότι πολιτικά είχαν γνωριστεί προηγούμενα με το Κομμουνιστικό Κόμμα. Μα αυτή τους η συμμετοχή και οι όποιες πρόσφεραν υπηρεσίες δεν αναιρούν την κατηγορία ότι κάποτε τους έλλειψε το θάρρος ν' αντικρυστούν κατάρματα με τον κίνδυνο που απειλούσε την ζωή τους. Κι έπειτα ας μην γελιούμαστε. Η δοκιμασία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, ήταν τρομερή, σκληρή. Μα από την άποψη που εξετάζουμε το ζήτημα εδώ η δοκιμασία της 4^{ης} Αυγούστου για τον αγωνιστή, που βρισκόταν στις φυλακές και την εξορία ήταν ασύγκριτα πιο σκληρή, [...] η δοκιμασία της φυλακής και της απομόνωσης είναι αφάνταστα πιο σκληρή και τρομερή κι απαιτεί το μάξιμουμ από τις αγωνιστικές αρετές του κομμουνιστή: σταθερότητα, αυταπάρνηση, πίστη».*⁹³

Η εισαγωγή παρόμοιων κριτηρίων σύγκρισης οριακών εμπειριών δεν μπορεί παρά να έχει επιχειρησιακό χαρακτήρα και να αφορά μάλλον τη διαχείριση ζητημάτων της συγκυρίας και λιγότερο την αξιολόγηση των «δεινών»-κριτηρίων δοκιμασίας- στα οποία αναφέρεται. Πάντως, αν και φαίνεται ότι σχετικά με τους μεγάλους αριθμούς των ανώνυμων δηλωσιών, όπου αναπτύχθηκαν όλες οι ελαστικές πρακτικές που αναφέρονται στην ομιλία του Σιάντου, η τοποθέτηση αυτή του κόμματος αφορούσε μάλλον επώνυμα στελέχη, ενεργά παρόντα στις διενέξεις της συγκυρίας. Έτσι, Ζ. Ζωγράφος κάνει αναφορά σε δύο παραδειγματικές περιπτώσεις, προκειμένου να στηρίξει τη συλλογιστική του: *«η διαγραφή του Άρη - για να αναφέρουμε ένα*

⁹³ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977, σελ. 740-741.

παράδειγμα χτυπητό σχετικά με το θέμα μας - ήταν «οδυνηρή»! Μα ήταν αναγκαία και, κομματικά, «αναπόφευκτη και διαπαιδαγωγική». Οι εχθροί μας [...] είπαν: «Έσχατη κατάντια του ΚΚΕ να βγάζει δειλό δηλωσία τον αρχηγό των ανταρτών». Πολύ λογικό συμπέρασμα για τους ανθρώπους αυτούς και τις «αρχές» τους. Μα τα μέλη και οι οπαδοί του ΚΚΕ που «νόμος της ύπαρξης και της ανάπτυξής του είναι η σταθερή κίνηση προς τα μπρός» και το συμφέρον του λαού, έβγαλαν άλλα συμπεράσματα. [...] Η φράση «δηλωσίας» δεν είναι καθόλου μία τυπική δικαιολογία. Κάθε άλλο. Το Κόμμα και η ηγεσία του αναγνώρισαν εδώ ένα θεμελιακό λάθος: Ότι τον ανάδειξε και παράβλεψε - όχι ατιμώρητα βέβαια - καταστατική αρχή». Ο σ. Ζαχαριάδης μιλώντας για το θέμα αυτό στην 12^η Ολομέλεια τόνισε χαρακτηριστικά: Αν το Κόμμα πρόσεχε και εκτιμούσε σωστά μία «λεπτομέρεια» από τη ζωή του Σκλάβαινα - ότι στα 1926 είχε εγκαταλείψει μπροστά στον κίνδυνο το πόστο του - δεν θα τον ανέβαζε στην ανώτατη βαθμίδα της ιεραρχίας του και, επομένως, δεν θα πάθαινε την πολιτική ζημιά που έπαθε με την δήλωσή του. Γιατί τη διαπίστωση ότι «λύγισε μπροστά στον ταξικό εχθρό» την ακολουθεί το αμείλιχτο ερώτημα: «ποιά εγγύηση υπάρχει ότι σε καινούργια κρίσιμη στιγμή δεν θα ξαναλυγίσει; Κι η κρίσιμη στιγμή κι ο κίνδυνος δεν είναι μονάχα η μάχη και ο πόλεμος. Ούτε είναι η ίδια για τα διάφορα πρόσωπα π.χ. Μερικοί που έδειξαν θάρρος και τόλμη στη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα, δέιλιασαν όταν ανοίχτηκαν μπροστά τους οι δυσκολίες, τα εμπόδια - την εποχή εκείνη μετά το Δεκέμβρη φαινόταν αζεπέραστα - και οι καθημερινοί κίνδυνοι της μαζικής δουλειάς στις πόλεις [...]».⁹⁴

Στην πραγματικότητα, η επισήμανση της περίπτωσης του Σκλάβαινα δεν αποτελεί παρά ένα τρόπο για να αναφερθεί στο ζήτημα της διαγραφής του Άρη Βελουχιώτη. Εξομοιώνοντας τις δηλώσεις, κατατάσσει ουσιαστικά τα δύο στελέχη στην ίδια κατηγορία, του [αμετανόητου] δηλωσία, με το να καταβυθίζει την εμπειρία της Αντίστασης και να ακυρώνει το γεγονός ότι πρόκειται για διαφορετικές διαδρομές. Είναι γνωστό πως την απόφαση του Κόμματος να αποκηρύξει τον Βελουχιώτη ακολούθησε αίσθημα έντονης δυσaráεσκειας και ένα ρεύμα κριτικής ως προς την ορθότητα της κομματικής γραμμής, κυρίως, στη λαϊκή βάση. Επομένως, επισημαίνει ότι η απόφαση είναι του «λαού», αντλώντας νομιμοποίηση από την αναφορά σε ένα υποκείμενο ευρύτερο του υπό κριτική κόμματος, επικαλείται ένα συλλογισμό που

⁹⁴ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977 σελ. 741-743.

είχε εκφράσει ο Ζαχαριάδης για την περίπτωση του Σκλάβαινα, ο οποίος εδραζόταν σε μια αντίληψη για ιδιότητες του ανθρώπινου χαρακτήρα εκτός της συγκυρίας και της εμπειρίας. Ο συλλογισμός είναι σχηματικά ο ακόλουθος: Αφού ο Σκλάβαινας είχε υποπέσει σε ένα τέτοιο σφάλμα το 1926, ήταν αναμενόμενο να υπογράψει δήλωση το 1936 στην Κέρκυρα. Και, συνεπώς, αφού ο Αρχηγός έχει το θάρρος να αναγνωρίσει εκείνη την σοβαρή αβλεψία της ηγεσίας, η οποία βεβαίως δεν ήταν δική του καθώς ο ίδιος ανέλαβε το 1931 και η οποία στοίχησε μετέπειτα στο ΚΚΕ, πρέπει να εκτιμηθεί το γεγονός ότι «πρόλαβαν», πριν έρθουν αντιμέτωποι με μία παρόμοια συνθήκη, δεδομένου πως, όπως αφήνεται να εννοηθεί, ο αρχηγός του ΕΛΑΣ μάλλον δυσκολευόταν να διαχειριστεί την λήξη του πολέμου και την επιστροφή του στα καθήκοντα ενός απλού κομματικού μέλους. Στη συλλογιστική αυτή βέβαια δεν συναρτάται το γεγονός ότι ο Βελουχιώτης ήταν ηγετικό στέλεχος σε μια μείζονα συλλογική εμπειρία, την Αντίσταση.

Επιστρέφοντας όμως στην απόφαση της 12^{ης} Ολομέλειας, ο Ζ. Ζωγράφος επισημαίνει την προσοχή των οργανώσεων και των καθοδηγητικών τους οργάνων, που είναι επιφορτισμένα με το καθήκον της επανεξέτασης των περιπτώσεων παλαιών δηλωσιών στο ΚΚΕ και στη στάση από τη στιγμή της επανένταξής τους. Επισημαίνει πάντως και επιμένει ότι *«πολλές φορές η εθνικοαπελευθερωτική πάλη και η ανάμιξη του σ' αυτήν δεν είχαν καμία επίδραση στο χαρακτήρα του δηλωσία. Καμία ουσιαστική βελτίωση. Άλλοτε όπου υπήρχε φρενάρισμα της δουλειάς στις δύσκολες μέρες ή αποκαλύφθηκαν λάθη και υπερβολές στην περίοδο του Δεκέμβρη κάποιος δηλωσίας είχε άμεση ή έμμεση, μικρή ή μεγάλη σχέση. Σ' άλλες περιπτώσεις οδηγήθηκαν από ένα συναίσθημα μειονεχτικότητας και κατωτερότητας, σε ανοιχτές αντικομματικές πράξεις. Και υπάρχουν οργανώσεις στις επαρχίες, που πέρασαν δύσκολες μέρες γιατί βρέθηκαν στα χέρια δηλωσιών»*. Παράλληλα όμως τους καλεί *«και τις κομματικές αρχές αυστηρά να εφαρμόσουν αλλά και όλες τις περιπτώσεις, που οι δηλωσίες μπήκαν με τίμιους και θαρρετούς σκοπούς να μην τους ξεφύγουν»*.⁹⁵

Το ερώτημα βέβαια που εύλογα ανακύπτει είναι πως οι κομματικές οργανώσεις, διαχειρίστηκαν μια συνθήκη όπου οι διατυπώσεις αυτές και παρά τη σαφήνειά τους έρχονταν να αποτελέσουν οδηγό για τη διαχείριση πλέον πολύπλοκων καταστάσεων (ένταξη των δηλωσιών στην Αντίσταση, παρά το ότι οι «δηλωσίες δεν αλλάζουν» ή

⁹⁵ «ΚΟΜΕΠ», αρ.φ.41, Σεπτέμβριος 1945, όπως αναδημοσιεύεται στο *Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945*, εκδ. Καζάντζα, τ. 2, Αθήνα, 1977, σελ. 743.

όταν επρόκειτο για «απλά μέλη», για τα οποία προφανώς δεν ίσχυε η ανάλογη αυστηρότητα). Ο λόγος που εκφέρει ο Ζ. Ζωγράφος για τους παλαιούς δηλωσίες, μέλη πλέον του ΚΚΕ, υπονομεύει κάθε δυνατότητα εφαρμογής της απόφασης της 12^{ης} Ολομέλειας. Αλλά φαίνεται ότι το διακύβευμα για τον Ζωγράφο εδράζεται στην αντίληψη που αναπτύσσει για τον κομματικό οργανισμό, όπου ο «έλεγχος των δηλωσιών» λειτουργεί και ως ο έλεγχος της κομματικής ζωής.

Η επίσημη ρητορική του ΚΚΕ αναφορικά με την δήλωση μετανοίας, τόσο ως μέτρο των κατασταλτικών μηχανισμών όσο και ως πράξη των δηλωσιών, όπου άλλες φορές είναι αποτέλεσμα της οριακής εμπειρίας των βασανισμών και άλλες φορές αποκάλυψη της ιδιότητας του χαρακτήρα τους, διατρέχει τόσο τα επίσημα κείμενα της περιόδου αυτής όσο και τις κατοπινές αφηγήσεις των εμπειριών από το Μεσοπόλεμο και την περίοδο της Κατοχής. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι κατά τις διεργασίες της εσωκομματικής ζωής παρήχθησαν όχι μόνο εικόνες και αναπαραστάσεις του δηλωσία αλλά και αφηγηματικά μοτίβα απόδοσης της εμπειρίας αυτής και ιδεολογικό πλαίσιο που νομιμοποίησαν τον διπλό διωγμό των δηλωσιών, από το κράτος και το Κόμμα από την περίοδο του Μεσοπολέμου ως τα χρόνια του Εμφυλίου, με όλες τις μικρές μετατοπίσεις της, παρουσιάζει από μόνη της ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Κεφάλαιο Τέταρτο

Μία (;) ανάμνηση: «Δήλωση μετανοίας»

Μία από τις ιδιαίτερες λειτουργίες της χρήσης της μαρτυρίας, προφορικής και γραπτής, ως πηγή ιστορικής έρευνας είναι, η δυνατότητα προσέγγισης των σημασιών που επενδύθηκαν σε ένα γεγονός ή εμπειρία, καθώς, όπως έχει υποστηριχθεί, «δεν μας λένε μόνο τι έκαναν οι άνθρωποι αλλά και τι ήθελαν να κάνουν, τι πίστευαν ότι έκαναν και τι πιστεύουν τώρα ότι έκαναν».⁹⁶ Στη περίπτωση των δηλώσεων μετανοίας είναι εξακριβωμένο πλέον ότι το ΚΚΕ διακήρυξε, εξ αρχής, την αντίθεσή με το μέτρο και τη διαδικασία αυτή, ενώ τόσο τα μέλη του, από τους παλιούς, «ατσαλωμένους» κομμουνιστές, μέχρι τους πρόσφατους/κατοπινούς εαμογενείς, όσο και ο κόσμος της ευρύτερης επιρροής του υπέστησαν διωγμούς και βασανιστήρια προκειμένου να μην «παραδώσουν» την υπογραφή τους (χωρίς ωστόσο κάτι τέτοιο να ισχύει για όλες τις περιπτώσεις). Η ερμηνεία πως η στάση αυτή αποτελεί απλώς υλοποίηση μιας πολιτικής θέσης και κατεύθυνσης του Κόμματος δεν φαίνεται επαρκώς ικανοποιητική. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι μνημονεύονται αρκετές περιπτώσεις τροτσκιστών και μελών άλλων, εξ αριστερών αντιπολιτευόμενων προς το ΚΚΕ, οργανώσεων, καθώς και ορισμένων που αυτοπροσδιορίζονταν ως σοσιαλιστές ή δημοκρατικοί. οι οποίοι, δίχως να δεσμεύονται από την κομματική εντολή, αποτέλεσαν τους αφανείς συνοδοιπόρους στις φυλακές και τις εξορίες. Το ερώτημα, λοιπόν, που προκύπτει αφορά στο τι πίστευαν τελικά οι ίδιοι ότι ήταν η δήλωση μετανοίας, οι σημασίες που είχε η διαδικασία αυτή και το νόημά της που προσδιόρισε μια στάση που συνοδεύτηκε από οριακές αρνητικές εμπειρίες για όσους την ενστερνίστηκαν.

⁹⁶ Portelli A., «What Makes Oral History Different», στο *The Death of Luigi Trastuli and Other Stories*, State University of New York, Albany, 1991 σελ. 30-31, όπως παρατίθεται στο Λάζου Β., «Οι προφορικές μαρτυρίες ως πηγή του Εμφυλίου», στο Συλλογικό, Κουτσούκης Κ., Σακκάς Ι. (επιμ.), *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2000,, σελ. 389.

Μέτρο και μέσο

Κοινός τόπος σε όλες τις μαρτυρίες, τόσο της προπολεμικής όσο και της μεταπολεμικής περιόδου, είναι πως η δήλωση μετανοίας αποτελεί μία «ντροπιαστική», «εξευτελιστική», «επαίσχυντη», «ατιμωτική» πράξη. Συχνά, καταγράφεται και ως «υποχώρηση» ή, ακριβέστερα, ως «*πρώτη υποχώρηση*». Ο Ζαχαριάδης στις «Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ» συγκαταλέγει τις δηλώσεις μετανοίας στα μέτρα, που κληρονόμησε ή επεξεργάστηκε η μεταξική δικτατορία για να χτυπήσει το ΚΚΕ.⁹⁷ Το ηγεμονικό, αυτό, αφήγημα, σύμφωνα με το οποίο οι δηλώσεις μετανοίας, ιδίως στο Μεσοπόλεμο, σκοπό είχαν να πλήξουν την εικόνα του ΚΚΕ στα μάτια του αγωνιζόμενου λαού, δεσπόζει στις μνήμες των Ελλήνων κομμουνιστών. Στα 2001, κοντά εξήντα χρόνια μετά, ο Κ. Γκριτζώνας υποστηρίζει πως «σκοπός της φασιστικής δικτατορίας ήταν με την μέθοδο της «εθελούσιας» αποκήρυξης της κομμουνιστικής ιδεολογίας και του ΚΚΕ να αχρηστεύσει πολιτικά τους κομμουνιστές, να εκμηδενίσει το κύρος τους στα μάτια του λαού, να υποσκάψει την τιμή και την υπόληψή τους, να διαλύσει τις Ομάδες Συμβίωσης και το κόμμα ολόκληρο. Με τις δηλώσεις μετανοίας αυτός ο σκοπός της εξυπηρετούνταν».⁹⁸ Στην ίδια κατεύθυνση και σχετικά με την απόφαση για τη μεταφορά των αρνούμενων να υπογράψουν δηλώσεις μετανοίας πολιτικών κρατούμενων και εξορίστων στην Μακρόνησο το 1949 ο Α. Σαραντόπουλος θεωρεί ότι «...οι «νικητές» φοβόντουσαν την μελλοντική τους δράση, ήθελαν να τους αχρηστεύσουν (το κόλπο του Μανιαδάκη), και αποφάσισαν να τους παραδώσουν στον «νικητή» στρατό [...] παραμερίζοντας την «βασιλική» χωροφυλακή».⁹⁹

Όσοι βρέθηκαν στην Μακρόνησο και βίωσαν τις πρακτικές και τις μεθοδεύσεις της περίφημης «αναμόρφωσης» αντιλαμβάνονται την δήλωση μετανοίας, ως ένα μέτρο που εφαρμόστηκε εναντίον τους σε μια πιο επεξεργασμένη μορφή από εκείνη του παρελθόντος. Ο Α. Φλούντζης υποστηρίζει πως «σκοπός τους ήταν να συντρίψουν το προοδευτικό κίνημα στην χώρα μας και ιδιαίτερα του πρωτοπόρους αγωνιστές της

⁹⁷ Ζαχαριάδης Ν., *Επιλογή Κειμένων*, εκδ. Πορεία, Αθήνα, χ.χ., σελ. 37.

⁹⁸ Ο Κώστας Γκριτζώνας υπήρξε μέλος της ΟΚΝΕ από το 1934. Μετά τις εξορίες και τις φυλακές ανέλαβε καθοδηγητικό στέλεχος του ΚΚΕ στη Θεσσαλία. Το βιβλίο «Ομάδες Συμβίωσης», όπως και η πλειοψηφία των έργων του, δεν εντάσσεται στην κατηγορία της μαρτυρίας ή του απομνημονεύματος, καθώς πρόκειται για προϊόν ιστορικής έρευνας. Ωστόσο αρκετές φορές εκφράζει σκέψεις και απόψεις, οι οποίες έχουν προκύψει από τα δικά του, προσωπικά, βιώματα και εμπειρίες. Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες Συμβίωσης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 110.

⁹⁹ Σαραντόπουλος Α., *Οι εξόριστοι στον εμφύλιο*, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2000 σελ. 149.

Εθνικής Αντίστασης, να τρομοκρατήσουν τον ελληνικό λαό, να πνίξουν κάθε αντίστασή του στα σχέδιά τους και να σταματήσουν κάθε προσπάθειά του για την κατοχύρωση της λευτεριάς και της ανεξαρτησίας της χώρας μας και τη δημιουργία των όρων για την πρόοδο και την ευημερία του λαού της».¹⁰⁰ Σύμφωνα με την Φ. Μανωλκίδου-Βέττα «σκοπός τους [ήταν] να λυγίσουν τους αγωνιστές, να τους ταπεινώσουν, να τους εξουθενώσουν. Βαριές αγγαρείες, βασανιστήρια ψυχικά και σωματικά. Δεν τους αρκούσαν οι δηλώσεις. Ήθελαν η ταπείνωση να φτάσει στα άκρα. Να κουρελιαστεί η αξιοπρέπεια τους [των εξορίστων]».¹⁰¹ Ο Χρ. Μίσσιος παρουσιάζει μια εικόνα που αφορά περισσότερο τα υποκείμενα που υφίστανται τη διαδικασία αυτή και όπως γράφει: «η υπογραφή που μας ζητάνε, αυτή καθεαυτή, δεν έχει καμία σημασία, είναι το πρώτο ρήγμα στην ανθρώπινη ουσία μας. Η κερκόπορτα από την οποία θα μπουν μέσα για να μας αλώσουν, να μας μετατρέψουν από ανθρώπους σε αντικείμενα. Μικρά, ερμητικά κλεισμένα, μοναχικά όστρακα».¹⁰² Τέλος, στην επιστολή που απέστειλε ο Θ. Κορνάρος το 1953 από τον Άη Στράτη στους Έρενμπουργκ, Αραγκόν, Λίντεϊ και Σαϊμόν έγραφε μεταξύ άλλων: «Σήμερα, όλα πουλιούνται στην Ελλάδα. Και μια που όλα βγαίνουν στο σφυρί, κι η γη κι ο αέρας κι οι θάλασσες και το υπέδαφος της πατρίδας μας, οι κυρίαρχοί της ζητούν να πουληθούν κι οι ψυχές κι οι συνειδήσεις των Ελλήνων. Τα συμβόλαια τα λένε δηλώσεις αποκήρυξης ιδεών, πίστης, συνείδησης και έχουν την έννοια της αποδοχής της ξένης κυριαρχίας «εν λευκώ»».¹⁰³

Αυτές οι τέσσερις εκδοχές, όπως και οι περισσότερες που θα συναντήσει κανείς διαβάζοντας αναμνήσεις και μαρτυρίες τις εποχής, μπορεί να διαφέρουν αρκετά: ως προς το ύφος, την μορφή του λόγου, την συναισθηματική φόρτιση ή την περιγραφή των περιστάσεων. Συγκλείουν όμως όλες σε μία και μόνο διαπίστωση, η οποία συμπτυκνώνεται στο δίλλημα, που διατύπωσαν σχηματικά οι Π. Αρώνης και Β. Βαρδινογιάννης ως «Υποταγή ή εξόντωση».¹⁰⁴ Όλοι, ανεξαιρέτως, υποστηρίζουν πως πλέον ο στόχος δεν ήταν μέσω των αγωνιστών να πλήξουν το Κόμμα, αλλά να τους

¹⁰⁰ Φλούντζης Α., Στο κολαστήριο της Μακρονήσου, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα 1984, σελ. 13.

¹⁰¹ Μανωλκίδου - Βέττα Φ., Θα σε λέμε Ισμήνη, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σελ. 71-72.

¹⁰² Μίσσιος Χ., Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 94.

¹⁰³ Η επιστολή συγκαταλέγεται στις δράσεις επιφανών προσωπικοτήτων του πολιτικού, κοινωνικού και πνευματικού κόσμου για ενημέρωση και κινητοποίηση της διεθνούς κοινής γνώμης ως προς την κατάσταση που επικρατούσε την μετεμφυλιακή περίοδο στην Ελλάδα. «Εκκληση του Θέμου Κορνάρου», στο Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), Οι μισοί στα σίδερα, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996 σελ. 211.

¹⁰⁴ Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), Οι μισοί στα σίδερα, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996 σελ. 32.

συντρίψουν τον καθένα ξεχωριστά, όχι μόνο ως πολιτικά υποκείμενα, αλλά και ως ανθρώπινες υπάρξεις.

Στις μαρτυρίες όμως καταγράφεται και μία άλλη διάσταση αναφορικά με τις δηλώσεις μετανοίας. Ο Α. Μπαρής συνελήφθη το 1945, οδηγήθηκε στην Ασφάλεια και όταν ολοκληρώθηκε η ανάκριση του, θυμάται πως του έδωσαν ένα χαρτί να υπογράψει για να φύγει. Παίρνοντας το στα χέρια του, διάβασε *«Αποκηρύσσω το ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ, ΕΑ, ΚΚΕ, γιατί είναι οργανώσεις προδοτικές κλπ. κλπ.»*¹⁰⁵ Επίσης, όπως καταγράφεται, ο μόνος τρόπος για να αποφύγει κάποιος την καταδίκη από τα στρατοδικεία σε θάνατο ή ισόβια κάθειρξη ήταν να πληρώσει χρυσές λίρες ή/και να υπογράψει δήλωση μετανοίας¹⁰⁶ Ωστόσο, ο Σ. Σκούρτης, ήδη μελλοθάνατος στις φυλακές της Κέρκυρας στα χρόνια του Εμφυλίου, διηγείται πως στην ημερήσια αναφορά κάθε φορά που οι φυλακισμένοι εξέφραζαν κάποιο αίτημα, ο Διευθυντής τους απαντούσε *«Τι τα θέλετε αυτά, δεν κοιτάτε να κάνετε μία δήλωση για να γλυτώσετε το κεφάλι σας, αλλιώς αφού είσαστε καταδικασμένοι σε θάνατο θα σας εκτελέσουμε όλους»*.¹⁰⁷ Επίσης, αναφέρει πως από το χωνί, όταν έπαιρναν κάποιον για εκτέλεση, φώναζαν μεταξύ άλλων, *«Λαέ της Κέρκυρας [...] ξέρεις πως δεν τους βαραίνει καμία κατηγορία, πως είναι αθώοι, αφού με μία άτιμη υπογραφή, μπορούν να μην εκτελεστούν»*.¹⁰⁸ Το 1937 ο Ν. Αθανασίου, κρατούμενος τότε στις στρατιωτικές φυλακές της Λάρισας, χάνει τον πατέρα του και η κατάσταση στο σπίτι του δυσκολεύει, ιδίως οικονομικά. Έπειτα από λίγο καιρό, τον επισκέφτηκε η μάνα του και του εξιστόρησε την κατάσταση, παρουσία του Διευθυντή, ο οποίος, συγκινημένος, του πρότεινε ευνοϊκή μεταχείριση: *«Κάνε μία δήλωση και θα φτιάξω εγώ τα χαρτιά σου ευνοϊκά και θα συνηγορήσω να βγεις να πας στο σπίτι σου να κοιτάξεις την οικογένειά σου»*.¹⁰⁹ Ο Ν. Μάργαρης στην *Ιστορία της Μακρονήσου* διασώζει αρκετές μαρτυρίες που περιγράφουν τις διαβόητες «τελετές υποδοχής» είτε στο νησί είτε μεταφοράς σε άλλο τάγμα. Όλοι συνηγορούν στο ότι οι κακοποιήσεις και τα βασανιστήρια σταματούσαν μόνο για όσους δήλωναν *«Έλληνες»*.¹¹⁰ Επίσης, ο Γ. Πικρός περιγράφει μία «τυπική» ιατρική εξέταση σε κάποιο τάγμα της

¹⁰⁵ Μπαρής Α., «Αναμνήσεις», στο Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 43.

¹⁰⁶ Φλούντζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 95-96.

¹⁰⁷ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 145-146.

¹⁰⁸ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 88.

¹⁰⁹ Αθανασίου Ν. (Γαριβάλδης), *Οι ανυποχώρητοι. Χρονικό*, χ.ε., Αθήνα, 1990, σελ. 43.

¹¹⁰ Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ. Β, σελ. 500-505 και 540-544.

Μακρονήσου. Μετά, λοιπόν, το πέρας του πρωινού προσκλητηρίου, όσοι έχουν δηλώσει άρρωστοι παρουσιάζονται στον επιλοχία του λόχου για να τους δώσει την άδεια να πάνε στον γιατρό και καταγράφεται, μεταξύ άλλων ο ακόλουθος διάλογος:

«-Εσύ τι έχεις;

-Ελκος στομάχου κύριε λοχαγέ, χθες έπαθα αιμορραγία, δεν μπορώ να σύρω τα πόδια μου.

-Καλά, καλά κατάλαβα, έκανες δήλωση;

-Όχι κύριε λοχαγέ.

-Και συ εκεί πήγαινε γάϊδαρε, που θα μου πεις πως έχεις και έλκος».¹¹¹

Τέλος, η Ν. Αποστολοπούλου αναφέρει πως «τα νοσοκομεία της Αθήνας, πάλι, αν κάποια εξόριστη έφτανε ως αυτά, αποσταλμένη της Στρατιωτικής Υγειονομικής Υπηρεσίας, δεν δέχονταν να τη νοσηλεύσουν, αν προηγούμενα δεν υπόγραφε δήλωση μετανοίας».¹¹²

Όλες οι παραπάνω αφηγήσεις θα μπορούσαν κάλλιστα να θεωρηθούν ως μία σειρά περιστατικών, οι οποίες δεν αποδίδουν πλήρως τις πραγματικότητες στις οποίες αναφέρονται. Σε μια πρώτη ανάγνωση όμως διαφαίνεται ένας κοινός τόπος που αναφέρεται στον κομβικό ρόλο που διαδραμάτισε η διαδικασία της δήλωσης μετανοίας για την τύχη των κρατούμενων.. Μνημονεύοντας στις μαρτυρίες τους το διαρκές αίτημα, από πλευράς των κρατούντων, υπογραφής δήλωσης μετανοίας, σε όλες του τις εκφάνσεις, αναδεικνύεται μία διαφορετική διάσταση· αυτή του «μέσου». Η δήλωση μετανοίας καθίσταται το μοναδικό «μέσον» επιβίωσης αλλά κυρίως επιστροφής στη ζωή και στην κανονικότητα. Μια ζωή, όμως, και μία κανονικότητα που δεν είναι η «δική» τους, καθώς, στην πραγματικότητα, η υπογραφή δήλωσης μετανοίας συνεπαγόταν μία ριζική τομή και ασυνέχεια κάθε έκφανσης του πρώιμου βίου. Καταρχάς, ό,τι τους προσδιόριζε πριν, οι πεποιθήσεις και οι δράσεις τους, είναι απαγορευμένο από το ίδιο το σύστημα. Κομβικό σημείο ωστόσο αποτελεί πως η αυτοάρνηση¹¹³ συνεπάγεται την εκδίωξη και απομάκρυνση από κάθε τι «δικό», όπως

¹¹¹ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, 140-142.

¹¹² Αποστολοπούλου Ν., «Δεν Δουλώνω... Δεν υπογράφω!»: ανταρτομένες στην εξορία, Σύγχρονη Εποχή 1985, 84-85.

¹¹³ Όρος δανεισμένος από το έργο του Π. Βόγλη, ειδικότερα βλ Βόγλης Π. «Ανάμεσα στην άρνηση και την αυτοάρνηση: Πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα, 1945-1950», στο Συλλογικό, Mazower Μ.

το Κόμμα, οι σύντροφοι, ακόμα και τον/την σύζυγο, με άλλα λόγια τον αυτό-εξοστρακισμό τους από τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τους χώρο δραστηριοποίησης.

Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα να είναι η ακροτελεύτεια πρόταση στην παραγγελιά που στέλνει ένας μελλοθάνατος πριν την εκτέλεσή του, αρνούμενος πεισματικά να υπογράψει δήλωση μετανοίας, μέσω του συντρόφου του, στην γυναίκα του:

*«...τα παιδιά, τα παιδιά να μάθουνε γράμματα να κάνει το κάθε τι να τα σπουδάσει. Γιατί μορφωμένα πια θα καταλάβουνε καλύτερα γιατί ο πατέρας τους δεν υπογράφει αυτό το βρώμικο χαρτί που μας έχουνε φέρει εδώ, που μιλάει για «Δήλωση μετανοίας, και αποκήρυξης των ιδεών μας» μ' αντάλλαγμα την αναστολή της εκτέλεσης. Βρώμικος κόσμος, άτιμα μέσα».*¹¹⁴

Η δήλωση μετανοίας, αφενός γίνεται αντιληπτή ως ένα ακόμη, αν όχι το κυριότερο, μέτρο που επιστρατεύεται εναντίον του ΚΚΕ και των μελών του. Αφετέρου, όμως, θεωρείται η «λευκή σημαία», την οποία «κυνώνει» ο αγωνιστής, αναγνωρίζοντας την ατομική του ήττα, καθώς παραδίδεται στον ταξικό εχθρό· κάνοντας χρήση του μοναδικού μέσου επιβίωσης που του προσφέρεται.

Άρνηση της αυτοάρνησης

Κοινός τόπος σε όλες τις μαρτυρίες αποτελεί η περιγραφή των διαφόρων μορφών πίεσης¹¹⁵ για την υπογραφή της δήλωσης μετανοίας που υπέστησαν τόσο οι ίδιοι οι αφηγητές όσο και οι σύντροφοί τους. Η επιμονή στην εξιστόριση αυτού του τύπου των εμπειριών και ιδίως των μορφών βίας που επιστρατεύθηκαν εδράζεται στην πεποίθηση πως, μέσω της καταγραφής τους, συμβάλλουν στην ανάδειξη και την μνημείωση της θυσίας και του ηρωισμού, στοιχεία με τα οποία ταυτίστηκε ο αγώνας του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Παράλληλα

(επ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σελ. 87-104.

¹¹⁴ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 142.

¹¹⁵ Από τις «πατρικές» προτροπές του κοντοχωριανού αστυφύλακα στην Ασφάλεια, μέχρι τις προσταγές του στυγνού βασανιστή στα «διαλλείματα» του ξύλου και από τις «φιλικές» συμβουλές του παλιού συντρόφου, που έχει ήδη υπογράψει την δική του, μέχρι τα γράμματα και τις επιστολές του αδερφού ή της συζύγου που τονίζει πως «μέχρι και ο τάδε επέστρεψε και μόνο εσύ έχεις μείνει».

όμως, φιλοδοξούν να «μοιραστούν» λίγο από το μεγαλείο που περιέβαλε, τους νεκρούς, κυρίως, αγωνιστές. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για διαδικασίες οικείωσης της ιστορίας για τις γενιές που συνέχιζαν να διαμορφώνονται στο πλαίσιο αυτού του ηρωικού παρελθόντος και αυτή είναι μια σημαντική λειτουργία των μαρτυριών σχετικά με αυτές τις οριακές εμπειρίες.

Ο ηρωισμός και η θυσία συνιστούν, λοιπόν, στοιχεία της αφήγησης που εναρμονίζονται με την άρνηση που εκφράστηκε απέναντι στην αξίωση για δήλωση. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για ένα μάλλον στερεότυπο λόγο που διέπεται από κληρονομημένα και δεσπίζοντα στους κομμουνιστικούς κύκλους διανοητικά σχήματα για την ανάπλαση και την οικείωση των αρνητικών αυτών εμπειριών. Το γεγονός όμως αυτό, παρέχει, μέσω της ανάλυσης των μοτίβων των επιχειρημάτων που αρθρώνονται, την δυνατότητα επισήμανσης και κατανόησης των εννοιών και των σχημάτων με τα οποία συνδέθηκε η δήλωση μετανοίας στη συνείδηση των αγωνιστών. Ωστόσο, επιβάλλεται να τονιστεί πως στην πλειοψηφία τους πρόκειται για εκ των υστέρων αφηγήσεις, που σε αρκετές περιπτώσεις αναφέρονται σε βιώματα και εμπειρίες τρίτων προσώπων (παλιών συγκρατούμενων και συνεξορίστων). Επίσης η μνήμη, με το πέρασμα του χρόνου, έχει την δυνατότητα να λειαιώνει ή υπερβάλλει ως προς το «πραγματικό συμβάν», ιδίως όταν υπάρχει κάποια σκοπιμότητα, η οποία στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν είναι άλλη από την αποστόμωση του πολιτικού αντιπάλου

Τα ιδεολογικά επιχειρήματα

Ο Η. Στάβερης στις αναμνήσεις του από την Μακρόνησο, αναφερόμενος στους *«χιλιάδες [...] σ' όλους τους τόπους του μαρτυρίου, που αντιστάθηκαν στη βία, κράτησαν το κεφάλι ψηλά, δεν υπέκυψαν και συνειδητά διάλεξαν το δρόμο του Γολγοθά»*, απαντώντας στο υποθετικό και, εν μέρει, αυτονόητο ερώτημα του αναγνώστη *«γιατί άραγε; από που κινούμενοι;»*, υποστηρίζει *«από το χρέος! προς το λαό μας, την πατρίδα μας, την ιστορία μας, τις ιδέες μας»*.¹¹⁶ Ο Λ. Κύρκος περιγράφοντας την ζωή του ως μελλοθάνατος στις φυλακές τις Κέρκυρας το '49, υποστηρίζει πως *«παίζοντας με το θάνατο κάθε μέρα και καρτερώντας τον, μέσα σε*

¹¹⁶ Στάβερης Η., *Γλαροφωλιά: Μακρονήσι 1948-1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2001, σελ. 19.

αυτές τις συνθήκες, κανένας δεν έχασε το κουράγιο· ή και αν το έχασε θα ήταν η εξαίρεση. Η ανθρώπινη αντοχή έχει απεριόριστα όρια, όταν εκείνο που τη στηρίζει είναι η πίστη ότι αξίζει να περιφρουρήσεις τις ιδέες σου και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως το θάνατο».¹¹⁷ Ωστόσο, αν και η ερμηνεία αυτή, που φαίνεται εξεζητημένη,¹¹⁸ η διατύπωση της θα πρέπει να διερευνηθεί στο πλαίσιο μίας ρητορικής και ενός γλωσσικού ιδιώματος που χαρακτηρίζει το διανοητικό σύμπαν και τα σύστοιχα ιδεολογήματα της εποχής: ο «αγωνιστής» που «γαλουχήθηκε με το πρότυπο του Κομμουνιστή ανθρώπου», υπήρξε «άξιο υπόδειγμα προλεταριακού ηρωισμού», με «σιδερένια πειθαρχία», «μπολσεβίκικο ατσάλωμα», και ήταν «ολοκληρωτικά δοσμένος στο κόμμα και στο κίνημα χωρίς να λογαριάζει κόπους θυσίες, βάσανα και που όλα τα υποτάσσει στο κίνημα» κλπ.¹¹⁹ Έτσι, στις μαρτυρίες παρατίθενται αρκετά περιστατικά άρνησης δήλωσης, όπου η απάντηση διατυπώνεται όχι στο πεδίο της εξατομικευμένης «σωτηρίας» αλλά με μια ρητορική καθαρά θεωρητικού και ιδεολογικού περιεχομένου. Ως προς το ζήτημα αυτό είναι ενδεικτικές οι απαντήσεις του τύπου, «Όχι... Φασίστας δεν γίνομαι», «το ΕΑΜ είναι η σάρκα και το αίμα του λαού», «είμαι επονίτης. Πολιτικός κρατούμενος», «εμείς είμαστε Έλληνες της Ελλάδας και σείς είστε Έλληνες των Άγγλων και των Αμερικανών».¹²⁰ Αυτού του είδους οι στάσεις σημαίνουν, μεταξύ άλλων, ότι οι κατασταλτικοί μηχανισμοί, τοποθετώντας τη δήλωση μετανοίας στο δημόσιο χώρο (μέσω της δημοσίευσης στον Τύπο και της εκ του άμβωνος ανάγνωσής της) προσκρούουν σε ένα άλλο δημόσιο χώρο, αυτόν των κομμουνιστικών κύκλων, που φαίνεται να έχει επεξεργαστεί και εμπεδώσει απαντήσεις που ακυρώνουν τη λειτουργικότητα της δήλωσης ως εκβιασμό στο

¹¹⁷ Κύρκος Λ., «Ο τελευταίος εκτελεσμένος της Κέρκυρας», στο Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 302.

¹¹⁸ Παράλληλα όμως απορρίπτεται εξαρχής/αδιαπραγμάτευτα και μία άλλη άποψη, που έχει υιοθετηθεί από ένα ικανό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, σύμφωνα με την οποία «αυτό που τους συγκρατούσε ήταν το άγρυπνο μάτι του ινστρούχτορα. Ο ίσκιος του κόμματος που έπεφτε πάνω τους, ήταν πιο ισχυρός και από τους αλφαμίτες». Είναι πολύ μικρό να σκέφτεσαι πως κάποιοι σακατεύτηκαν ή έδωσαν ακόμη και τη ζωή τους από φόβο. Κορωνιός Κ., *Αναμνήσεις από τη Μακρόνησο*, εκδ. Δίδυμοι, Αθήνα, 2001, σελ. 181.

¹¹⁹ Βασικά χαρακτηριστικά που απαιτούνται από τα στελέχη ενός κομμουνιστικού κόμματος. Ενδεικτικά βλ. Ντιμιτρώφ Γκ. (Δημητρώφ), *ο Φασισμός*, εκδ. Πορεία, Αθήνα, 1975, σελ. 142-157 και Ζαχαριάδης Ν., *ο κομμουνιστής, λαϊκός αγωνιστής - μέλος του ΚΚΕ*, εκδ. Πορεία, Αθήνα, 1978.

¹²⁰ Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ. Β' σελ. 341, Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, σελ. 34, Βαρδινογιάννης Β., «Ματωμένο Ηλιοβασίλεμα», εκδ. ΠΛΕ, όπως παρατίθεται στο Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ.Β' σελ. 385 και Φλούντζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 183.

ατομικό επίπεδο, γιατί ακριβώς καθορίζουν σε ένα ιδιαίτερο και διακριτό ιδεολογικό και διανοητικό σύμπαν την ίδια την υποκειμενικότητα.

Το φιλότιμο

Παράλληλα όμως με τον δεσπόζοντα ιδεολογικο-πολιτικό λόγο που πλαισιώνει την άρνηση, καταγράφονται και επιχειρήματα διαφορετικού περιεχομένου που αντλούν στοιχεία από τον παραδοσιακό πολιτισμό, όπως φαίνεται παραστατικά στη μαρτυρία του Καπετάν Μπελά, η οποία αναδεικνύει την πολυπλοκότητα των εμπειριών και των νοηματοδοτήσεών τους.

«Ο εγωισμός και το φιλότιμο είναι δυνατές αρετές του χαρακτήρα, πολλές φορές ίσες και δυνατότερες από την ιδεολογική πίστη. Σε τούτη τη δοκιμασία του κινήματος υπάρχουν χιλιάδες παραδείγματα. Αγωνιστές και απλοί άνθρωποι, ιδεολογικά ακατατόπιστοι, άντεξαν στην δοκιμασία και τα βασανιστήρια ακόμη και το θάνατο, με όπλο το δυνατό χαρακτήρα τους, το φιλότιμο και τον εγωισμό τους. Αντιδρούσα πιο πολύ από εγωισμό και φιλότιμο και λιγότερο από επαναστατική αδιαλλαξία και κομματικό καθήκον».¹²¹

Η εκδοχή αυτή υποστηρίζεται και από πλήθος άλλων αναφορών στις μαρτυρίες. Ο Γ. Πικρός περιγράφει το περιστατικό του ξυλοδαρμού ενός στρατιώτη στην Μακρόνησο, ο οποίος, στο κάλεσμα των βασανιστών του να «*κάνει δήλωση*», αρνείται λέγοντας «*γιατί θέλω να μείνω άνθρωπος*», ενώ στην συνέχεια, υπό την απειλή του πνιγμού, διατείνεται πως «*δεν γίνεται [...] η συνείδησή μου δεν κάνει παραχωρήσεις*».¹²² Σε άλλη περίπτωση όπου ένας αλφαμίτης προσπαθεί να πάρει ένα φαντάρο με το «καλό», στην απορία του «*τι λες! [...] δε δίδεις δήλωση!, σοβαρά μιλάς!, ασφαλώς αστειεύεσαι!*», ο άλλος αποκρίνεται «*μιλώ πολύ σοβαρά, σε στιγμές που παίζεται η αξιοπρέπειά μου δεν αστειεύομαι*».¹²³ Ο Η. Στάβερης στη διάρκεια ενός ανάλογου «φιλικού» ξεμοναχιάσματος απαντάει «*άδικα χάνεις τα λόγια σου [...] να ξέρεις πως για μία ιδέα και μία υπόληψη ζούμε και δεν την ανταλλάζουμε για τίποτε*».¹²⁴ Παρόμοιος είναι και ο συλλογισμός του Φ. Γελαδόπουλου, όταν

¹²¹ Παπακωνσταντίνου Κ. (Μπελάς), *Η νεκρή μεραρχία*, εκδ. Αλφειός, 2002, τ. Β', σελ. 1277.

¹²² Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 42-44.

¹²³ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 120.

¹²⁴ Στάβερης Η., *Γλαροφωλιά: Μακρονήσι 1948-1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2001, σελ. 71.

συνειδητοποιεί πως για κάποια πράξη του θα οδηγηθεί στην «χαράδρα». Αφηγούμενος το γεγονός ισχυρίζεται πως «τον πόνο δεν τον λογαριάζω πια. Θέλω την αγάπη και την υπόληψη των χιλιάδων φαντάρων».¹²⁵

Όπως παρατηρεί κανείς, τα επιχειρήματα αυτά δεν είναι αμιγώς πολιτικά και δεν σχετίζονται ευθέως με πολιτικές τοποθετήσεις. «Συνείδηση» και «υπόληψη» σε πιο λόγια μορφή, «φιλότιμο» και «αξιοπρέπεια» σε πιο λαϊκή, είναι έννοιες άμεσα συνυφασμένες με το ευρύτερο ηθικό και αξιακό σύστημα, και αποτελούν στοιχεία νοσηματοδότησης και διαπραγματευσης, που εν προκειμένω λειτουργούν και για να εκλογικεύσουν μια πολιτική πράξη. Οι αξίες αυτές αποτελούν αυτοαναφορικά στοιχεία των υποκειμένων και υπαγορεύουν τη συμπεριφορά και τη στάση τους. Ο M. Herzfeld, στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής του έρευνάς, προσδιορίζει το «φιλότιμο» ως «συμπεριφορά που πληροί τα όσα η κοινωνία προσδοκά από το άτομο και ως φρένο στην επιθετική ανταγωνιστική συμπεριφορά».¹²⁶ Επιδιώκοντας να ανταποκριθεί σε μια προσδοκώμενη, από την κοινωνική ομάδα στην οποία εντάσσεται, συμπεριφορά, το άτομο ενισχύει το προσωπικό του γόητρο, γεγονός που συνεπάγεται την αναγνώριση και τον σεβασμό των άλλων. Η εξατομικευμένη στάση, επομένως, συναρτάται προς την ανταπόκριση σε κοινωνικές αξίες και μ' αυτή την έννοια η επίκληση του «φιλότιμου» ως επιχειρήμα άρνησης της δήλωσης, αποτελεί ένα πεδίο διαπραγμάτευσης της ταυτότητας του Έλληνα κομμουνιστή.

Στην συγκεκριμένη περίπτωση αξίες όπως το φιλότιμο και η αξιοπρέπεια συνδέονται ως επί τω πλείστον με την παραδοσιακή αντίληψη περί «ανδρισμού», που παραπέμπει σε πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία, εν προκειμένω όμως, δεν αφορούν μόνο τους άνδρες, αλλά και τις γυναίκες.¹²⁷ Η έννοια του «ανδρισμού»

¹²⁵ Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, σελ. 66.

¹²⁶ Herzfeld M., «Honour and Shame: problems in the comparative analysis of moral systems», στο MAN, vol. 15, No. 2 (6/1980), σελ. 339-351, όπως παρατίθεται στο Δημητρίου - Κοτσώνη Σ., Τιμή/Ντροπή: Το πρόβλημα της δυαδικής κατηγοριοποίησης στη σύλληψη ενός κώδικα ηθικής, στο *διαβάζω*, τ.351, 4/1995, σελ. 111-116 (αφιερωματικό τεύχος με θέμα: τιμή και ντροπή, ανθρωπολογικές προσεγγίσεις), σελ. 115.

¹²⁷ Ιδίως από τα χρόνια της Αντίστασης, με την, πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα, χειραφέτηση των γυναικών και την ανάληψη από πλευράς τους καθηκόντων ισότιμων με εκείνων των ανδρών, η αγωνίστρια, η αντάρτισσα, η μαχήτρια προσδιορίζεται, συχνά, με καθαρά ανδρικούς χαρακτηρισμούς. Κορυφαία παραδείγματα αποτελούν ο «Έπαινος Ηρωίδος» που απένειμε το 3/40 Σύσταγμα του ΕΛΑΣ στην Πηνελόπη Ρίγγα και η τιμητική, σε συμβολικό επίπεδο, χειρονομία του Παύλου Μπέικου, πολιτικού επιτρόπου της 144^{ης} Ταξιαρχίας του ΔΣΕ, προς την Σταματία Μπαρμπάτση για την «ανδρεία» που επέδειξε. Ρίγγα Π., *Η αντιστασιακή μου ιστορία*, εκδόσεις της Κίνησης «Η Γυναίκα στην Αντίσταση», 1983, σελ. 11 και Βερβενιώτη, Τ., *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σελ. 77 αντίστοιχα.

προσδιορίζεται από αξίες του λαϊκού πολιτισμού, όπως η γενναιότητα, η λεβεντιά, η παλικάριά, το θάρρος. Διαπιστώνεται λοιπόν μια περιοχή συμπτώσεων στις αξίες των δύο κόσμων, του παραδοσιακού και του «καινούργιου» που αντιπροσωπεύει το κομμουνιστικό κίνημα. Όπως έχει υποστηριχθεί, μία από τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος ιδίως κατά τη διάρκεια της Κατοχής είναι η μεγάλη εκπροσώπηση του αγροτικού χώρου στο ΚΚΕ, η οποία γιγαντώνεται στα χρόνια του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ.

Γεγονός είναι πως, και μέσα στις μαρτυρίες, αποτυπώνεται η συνέχεια παραδοσιακών κοινωνικών αξιών και του πλέγματος ηθικών κανόνων στο κομμουνιστικό στρατόπεδο, εναρμονισμένων με όσα νεωτερικά στοιχεία κόμιζε η κομμουνιστική ιδεολογία, εφόσον όμως δεν έρχονταν σε σύγκρουση με βασικές αρχές.¹²⁸ Στην πραγματικότητα, δεν θα μπορούσε να γίνει και διαφορετικά: ο χρόνος ήταν αρκετά σύντομος για να επιτρέψει να αναπτυχθούν οι διαδικασίες εκείνες που θα επέφεραν δραστικές τομές και πολιτισμικές μετατοπίσεις σε αυτό το επίπεδο, δηλαδή σε μακροχρόνιες κληρονομημένες αντιλήψεις. Οι φορείς του λαϊκού πολιτισμού μεταφέρουν, λοιπόν, κατά κάποιο τρόπο στην νέα πραγματικότητα τα πρότυπα και τις αρχές με τα οποία γαλουχήθηκαν.

Στο πλαίσιο όμως των διεργασιών ανάπτυξης της επιρροής του ΚΚΕ, αναπτύσσεται μια ρητορική που ενσωματώνει αυτόν τον αξιακό και ηθικό κώδικα, χωρίς αυτό να σημαίνει και μια ανάλογη ταύτιση του περιεχομένου του. Στις αρχές του 1946, ο Ζαχαριάδης, στο πλαίσιο των μαθημάτων του για την ιστορία του ΚΚΕ στην Κεντρική Κομματική Σχολή, αναφέρεται και στον χαρακτήρα που πρέπει να έχει ο κομμουνιστής. Υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, πως *«ο κομμουνιστής συγκεντρώνει στο πρόσωπό του και τα καλύτερα, τα πιο ευγενικά εθνικολαϊκά προσόντα και*

¹²⁸ Είναι γνωστό λ.χ. πως σε όσους κλαρίτες και ληστές πέρασαν στον ΕΛΑΣ απαγορεύτηκαν ρητά πρακτικές όπως η ζωοκλοπή και η ερωτική συνεύρεση τους με γυναίκες από τα χωριά, πρακτικές έως τότε αποδεκτές ή έστω ανεκτές για αυτούς από την παραδοσιακή κοινωνία. Για το παραδοσιακές αξίες στον κόσμο των ληστών βλ Δερμεντζόπουλος Α.Χ., *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1997, σελ. 202-226. Για τις απαγορεύσεις ίσως το πιο ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των Αγουριδαίων, ληστών που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή ανάμεσα στην Οίτη και την Γκιώνα, οι οποίοι, έπειτα από προτροπή του Άρη, προσχώρησαν στον ΕΛΑΣ, υποσχόμενοι να σταματήσουν την έως πρότινος δράση τους. Όταν όμως παρέβησαν τους όρους, κλήθηκαν στο χωριό Μαυρολιθάρι, όπου πέρασαν από ανταρτοδικείο και πέντε εξ αυτών καταδικάστηκαν σε θάνατο. Χατζηπαναγιώτου Γιάννης, *Η πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη*, Δωρικός, Αθήνα 1976, σελ. 200-206.

προτερήματα, που χαρακτηρίζουν τον έλληνα, το ρωμίο. [...] Έχει κομματικό και λαϊκό φιλότιμο, [...] έχει τιμιότητα, εντιμότητα, ενδιαισθητικότητα και ακεραιότητα. Κάνει τη δουλιά και το καθήκον του από συνείδηση και εσωτερική ανάγκη. [...] Ο κομμουνιστής καλλιεργεί και αναπτύσσει τις πλευρές αυτές. Συγκροτούν τη ρωμεική ελληνική πλευρά του έλληνα λαϊκού αγωνιστή, του διατηρούν το ντόπιο εθνικό χρώμα στην ατομική συγκρότησή του, που αποτελεί μία ενιαία οργανική σύνθεση με τη διεθνιστική του πλευρά».¹²⁹

Η τιμή

Οι αξίες όμως αυτές και η νοηματοδότησή τους στις μαρτυρίες ανάγονται σε μια θεμελιώδη αξία της παραδοσιακής κοινωνίας, την «τιμή», η οποία εισάγεται στο «καινούργιο» αξιακό σύστημα που κομίζει το ΚΚΕ, εδραιώνεται στα χρόνια της Αντίστασης και επιβιώνει ακόμη. Μέχρι σήμερα γίνεται λόγος για το «τιμημένο ΚΚΕ», τους «τίμιους αγώνες τους», την «τιμημένη εργατιά», τους «τιμημένους αγωνιστές του», την μάχη του για «την τιμή της πατρίδας» ενάντια στον κατακτητή. Η αξία της «τιμής» αποτελεί «διακριτικό πολιτισμικό γνώρισμα της Μεσογείου».¹³⁰ Το ιδεώδες της «τιμής», αποκτά διαφορετικές εκφάνσεις, συμβολισμούς και νοηματοδοτήσεις στις τοπικές κοινωνίες της Μεσογείου.¹³¹ Στην περίπτωση της Ελλάδας, σε αντίθεση με τις παρατηρήσεις των ανθρωπολόγων του υπόλοιπου

¹²⁹ Ζαχαριάδης Ν., *ο κομμουνιστής, λαϊκός αγωνιστής - μέλος του ΚΚΕ*, εκδ. Πορεία, Αθήνα, 1978, σελ. 20-22.

¹³⁰ Pitt-Rivers J., «Honour and Social Status», στο Συλλογικό, Peristiany J., *Honour and Shame: the values of Mediterranean society*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1965, σελ. 21. Για την ανθρωπολογία της Μεσογείου και ειδικότερα το ζήτημα της τιμής βλ. Συλλογικό, Peristiany J., *Honour and Shame: the values of Mediterranean society*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1965, Campbell J.K., *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1974, Gilmore D.D., *Anthropology of the Mediterranean Area*, *Annual Review of Anthropology*, τ. 11, 1982, σελ. 175-205, Davis J., *People of the Mediterranean: An essay in comparative social anthropology*, Routledge & K. Paul, London, 1977.

¹³¹ Η έννοια της «τιμής», ως αναλυτικό εργαλείο, έχει υποστεί ισχυρή κριτική, κυρίως στις πρώιμες διατυπώσεις της, καθώς θεωρείται πως, αρχικά, παρερμηνεύτηκε, στο πλαίσιο της θεώρησης μίας πολιτισμικής ενοποίησης της μεσογειακής κοινωνίας, και επιχειρήθηκε η στερεοτυπική της χρήση. Για μία κριτική στο ενοποιητικό μοντέλο της «τιμής» στο Μεσογειακό χώρο βλ. Δημητρίου - Κοτσώνη Σ., Τιμή/Ντροπή: Το πρόβλημα της δυαδικής κατηγοριοποίησης στη σύλληψη ενός κώδικα ηθικής, στο *διαβάζω*, τ.351, 4/1995, σελ. 111-116 (αφιερωματικό τεύχος με θέμα: τιμή και ντροπή, ανθρωπολογικές προσεγγίσεις), σελ. 111-116 και Δημητρίου Σ., Η ανθρωποκτονία για λόγους τιμής, στο *διαβάζω*, τ.351, 4/1995, σελ. 117-125 (αφιερωματικό τεύχος με θέμα: τιμή και ντροπή, ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, σελ. 117-124.

μεσογειακού χώρου (ή με την οπτική με την οποία προσέγγισαν το πεδίο), η «τιμή» δεν συνδέεται με τον υλικό πλούτο ή τα μέσα παραγωγής, στοιχεία που αφορούν μάλλον περισσότερο στο «γόητρο».¹³² Σε μία προσπάθεια προσδιορισμού της έννοιας της «τιμής» στον ελλαδικό χώρο, ο Παπαταξιάρχης υποστηρίζει πως «είναι η αξία του ατόμου στα ίδια του τα μάτια, παράλληλα όμως και στα μάτια της κοινωνίας».¹³³ Επιπλέον η «τιμή», δεν υφίσταται εκτός κοινωνικού πλαισίου, καθώς αναγνωρίζεται μόνο έπειτα από την κοινωνική κριτική που ασκείται στις πράξεις και τη συμπεριφορά του ατόμου.¹³⁴

Στις μαρτυρίες, η δήλωση μετανοίας συνδέεται κατ'εξοχήν με την έννοια της «τιμής». Συχνά κατονομάζεται ως η «άτιμη δήλωση μετανοίας», το «άτιμο χαρτί» ή η «ατιμωτική υπογραφή». Κατά μία έννοια ο αγώνας ενάντια στη δήλωση μετανοίας αποδίδεται εν τέλει ως «ζήτημα τιμής». Ο Α. Σαραντόπουλος, μάλιστα, ισχυρίζεται πως ο χαρακτηρισμός του «Αλύγιστου Μακρονησιώτη» αποτελεί «τίτλο τιμής».¹³⁵

Σε μία αφήγηση για τις πρώτες αποστολές πολιτικών εξορίστων στη Μακρόνησο, κάποιος εξόριστος, ανάμεσα στα βασανιστήρια και τις «νουθεσίες», φέρεται να αρπάζει το ρόπαλο του αλφαμίτη συνοδού του, λέγοντας «*πάρε και χτύπα στο κεφάλι και όπου αλλού θέλεις για να με σκοτώσεις. Εγώ την ζωή μου την έζησα. Ας είναι καλά τα παιδιά μου. Αυτά θα θυμούνται πως είχαν ένα τίμιο πατέρα! Αυτή θα είναι η κληρονομιά που κανένας δεν θα μπορέσει να τους την αφαιρέσει*».¹³⁶ Σε μια άλλη περίπτωση, στη διάρκεια ενός ομαδικού βασανιστηρίου, όταν ο επιβλέπων αξιωματικός ρωτάει κάποιον «*Αποκηρύχνεις ρε, ναι ή όχι;*», ως μόνη απάντηση

¹³² Davis J., *People of the Mediterranean: An essay in comparative social anthropology*, Routledge & K. Paul, London, 1977, σελ. 89-101.

¹³³ Παπαταξιάρχης Ε., «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Παπαταξιάρχης Ε. - Παραδέλλης Θ. (επ.), *Ταυτότητες και Φύλο στην Σύγχρονη Ελλάδα*, β' έκδοση, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σελ. 45.

¹³⁴ «Οι άνδρες ενδιαφέρονται έντονα για το γόητρο το δικό τους, των στενών συγγενών και του σογιού τους. Όποτε συμβαίνει κάτι... [οι άνδρες] αναλύουν λεπτομερώς όσα έμαθαν ότι είπε και έπραξε ο άλλος άνδρας και θα συζητήσουν εάν επέδειξε ανδρισμό υπερασπιζόμενος την τιμή του». Campbell J.K., «The kindred in a Greek mountain community», στο Συλλογικό, Pitt-Rivers J. (επ.), *Mediterranean countrymen; essays in the social anthropology of the Mediterranean*, Paris: Mouton, 1963 όπως παρατίθεται στο Davis J., *People of the Mediterranean: An essay in comparative social anthropology*, Routledge & K. Paul, London, 1977, σελ. 95.

¹³⁵ Σαραντόπουλος Α., *Οι εξόριστοι στον εμφύλιο*, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2000, σελ. 13.

¹³⁶ Μαρτυρία Κλ.Δ. όπως παρατίθεται στο Φλούντζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984 σελ. 165.

λαμβάνει την φράση «είμαι τίμιος».¹³⁷ Ο Γ. Πικρός πάλι διηγείται τον διάλογο ορισμένων φαντάρων γύρω από το φόβο του, αρκετά πιθανού πλέον, θανάτου. Ο Αλέξης, που περιγράφεται ως «καλό παλικάρι», στην προσπάθεια να εμψυχώσει τους υπόλοιπους φέρεται αν λέει «οι καιροί που περνάμε επιβάλλουν να μη σκεπτόμαστε διόλου το θάνατο. Να σκεπτόμαστε μόνο, πως θα κρατήσουμε ως το τέλος ψηλά την ανθρώπινη τιμή! [...] Νικητής είσαι σε όποιο σημείο του δρόμου και να πέσης, αρκεί να πέσεις τίμια, παλικαρίσια, παλεύοντας! Όχι με σταυρωμένα χέρια...».¹³⁸ Στην αφήγηση αυτή αποτυπώνεται ένα ιδιαίτερο σχήμα θεώρησης της εμπειρίας της εξορίας και της φυλακής. Εκφράζεται η πεποίθηση πως στα χρόνια του Εμφυλίου, αν και αποτραβηγμένοι από το πεδίο της μάχης, πολεμούσαν και αυτοί με τον δικό τους τρόπο και ο αγώνας τους δεν ήταν άλλος από την άρνηση να υπογράψουν δήλωση μετανοίας. Ο Φ. Γελαδόπουλος περιγράφει μία από αυτές τις μάχες όταν κάποια μέρα τον καλούν κατά την διάρκεια του πρωινού προσκλητηρίου: «Απ' αυτή τη στιγμή ρίχνουμαι στη μάχη για την τιμή, για την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Νιώθω μία φλόγωση να με ζώνει... κι ένα καρδιοχτύπι να πεταρίζει και καλά να θρονιαστεί στην ψυχή μου. [...] Αντιπαλεύω το καρδιοχτύπι, το κατανικώ και το διώχνω. Είναι μια κατάκτηση και αυτό - η πρώτη επιτυχία. Τρέχω και πολεμώ να κοντρολάρω τις σκέψεις μου. Φτάνω και αντικρύζω τον ανθυπολοχαγό Καπούρογλου.[...] Είμαι καλά. Δε διστάζω, δε δειλιάζω, δεν κλονίζομαι».¹³⁹ Ο Α. Μπακόλας, αναφερόμενος στην ημέρα της μεταφοράς του στα τάγματα ιδιωτών, λέει ότι «... με λίγα λόγια έφτασε η ώρα να δώσει το παρόν ο πολιτικός εξόριστος προτάσσοντας μόνο τα στήθια του. Να δώσει μία μάχη που θα σημαδεύει ίσως όλη του τη ζωή αν επιζήσει [...] τη μάχη για αξιοπρέπεια του ΚΚΕ και του αγωνιστή».¹⁴⁰

Διατρέχοντας ανάλογες περιγραφές και μαρτυρίες θα μπορούσε να ειπωθεί ότι σε κάποιες ειδικές περιστάσεις της αφήγησης, ιδίως εκεί όπου η εξιστορείται η ατομική εμπειρία, η αφήγηση συνεχίζει να οργανώνεται στη βάση θεμελιωδών αναφορών που στην προκειμένη περίπτωση έρχονται από τον παραδοσιακό πολιτισμό. Είναι μάλιστα ενδεικτικό το γεγονός της ενοποίησης αυτού του αυτοδικαιωτικού λόγου, τόσο ως

¹³⁷ Γελαδόπουλος Φ., *Μακρονήσι*, όπως παρατίθεται στο Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ. Β', σελ. 256.

¹³⁸ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 80-82

¹³⁹ Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, σελ. 47

¹⁴⁰ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελισιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 140-142

προς τις κατηγορίες που χρησιμοποιούνται όσο και ως προς τα αφηγηματικά μοτίβα (αξίωση υπογραφής δήλωσης μετανοίας-αναγωγή της άρνησης σε ζητήματα τιμής).

Σχετικά με την έννοια της «τιμής», η ανθρωπολογική ιδίως έρευνα της Μεσογείου έχει πλαισιώσει την ανάλυση στο δίπολο «τιμή-ντροπή». Φορέας της «ντροπής» είναι αυτός που κρίνεται πως απέτυχε να ανταπεξέλθει των περιστάσεων και να εκπληρώσει τα πρότυπα του κοινωνικού του φύλου¹⁴¹. Στην περίπτωση της Αντίστασης και του ΚΚΕ, με την διατάραξη των παραδοσιακών κοινωνικών ρόλων, η «τιμή» και η «ντροπή» νοηματοδοτούνται σύμφωνα με θεμελιώδεις αναφορές του ανδρισμού, όπως και στην περίπτωση του «φιλότιμου», τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Φορέας της «ντροπής», σύμφωνα με την μεταγραφή της έννοιας στην θεώρηση του ΚΚΕ, θεωρείται εκείνος που δεν προάσπισε την προσωπική του τιμή και κατ' επέκτασιν, (κατ' αναλογία προς την έννοια της «οικογένειας») το Κόμμα ή την κοινωνική του τάξη, είτε μένοντας αμέτοχος, *«με σταυρωμένα χέρια»* όπως δηλώνεται παραπάνω είτε προδίδοντας τα. Πρόκειται για μια θεώρηση που αποτυπώνεται ενδεικτικά και στο παρακάτω τραγούδι: *«Ντροπή στον εργάτη, στο σκλάβο ντροπή/ στο αίμα αν δεν πνίξει μια τέτοια ζωή [...] Ντροπή για τον νέο στη μάχη αν δεν ριχτεί/ για τη λαοκρατία, την τίμια ζωή»*.¹⁴²

Ο Γ. Πικρός αφηγείται το διάλογο ενός φαντάρου στην Μακρόνησο με το λοχαγό του, την ημέρα που απολύεται από το στρατό και επρόκειτο να μεταφερθεί στα τάγματα ιδιωτών. Όταν του προτείνεται «φιλικά» να υπογράψει δήλωση μετανοίας για να μην *«παρατείνει το μαρτύριο της γυναίκας του και των παιδιών του»*, απαντάει πως *«μείς που ξέρουμε τα αίτια που προκαλούν τη δυστυχία στα παιδιά μας, σ' όλα τα παιδιά της Ελλάδας, μία μόνο σκέψη έχουμε. Να τσακίσουμε αυτά τα αίτια. Ντροπή μας να σταυρώσουμε τα χέρια και να περιμένουμε μοιρολατρικά να δούμε χορτασμένα τα παιδιά μας. Ντροπή μας ν' αφήσουμε την καλύτερη ζωή μας στην αχαλίνωτη εκμετάλλευση των αφεντάδων. Εγώ ως την τελευταία μου στιγμή θα παλεύω να ζήσουν*

¹⁴¹ Για το ζήτημα της «ντροπής» στη Μεσογειακή κοινωνία βλ. Συλλογικό, Peristiany J., *Honour and Shame: the values of Mediterranean society*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1965, Campbell J.K., *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1974, Gilmore D.D., *Anthropology of the Mediterranean Area*, *Annual Review of Anthropology*, τ. 11, 1982, σελ. 175-205, Davis J., *People of the Mediterranean: An essay in comparative social anthropology*, Routledge & K. Paul, London, 1977.

¹⁴² «Παιδιά σηκωθείτε να βγούμε στους δρόμους» επαναστατικό τραγούδι σε στίχους του Δημήτρη Ραβάνη-Ρεντή.

τα παιδιά μου κάποια μέρα λεύτερα, χαρούμενα κι ευτυχισμένα... Να γιατί δεν υπογράφω δήλωση!». ¹⁴³

Η προδοσία

Καθώς η «ντροπή» αποδίδεται σε εκείνον που δεν ανταποκρίθηκε στα πρότυπα του «ανδρισμού», «ντροπιασμένος» θεωρείται ο ανάξιος, ο ταπεινωμένος, ο δειλός. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί αποδόθηκαν κατά κόρον στους δηλωσίες. Ήταν «αυτοί που λύγισαν», τα «σπασμένα στοιχεία», ακόμα και οι περίφημοι «λιπόψυχοι», σύμφωνα με τα λόγια του Ζαχαριάδη. Φορέας όμως της «απόλυτης ντροπής» θεωρείται ο προδότης. Η σημασιοδότηση της δήλωσης μετανοίας ως προδοσία απέναντι στο Κόμμα, τους αγώνες και την ιδεολογία του, διατυπώνεται εξ αρχής από την ίδια την ηγεσία του ΚΚΕ. Η αντίληψη αυτή προκύπτει από την ανεστραμμένη ανάγνωση του «Αποκηρύσσω τον κομμουνισμό, το ΚΚΕ και τας παραφυάδας αυτού...» ως «Αποκηρύσσω την ιδεολογία μου, το κόμμα μου». Τόσο στον επίσημο λόγο όσο και στις προσωπικές αφηγήσεις, οι λέξεις «αποκήρυξη» και «προδοσία» καθίστανται σχεδόν ταυτόσημες. Διασώζεται πλήθος αναφορών που πιστοποιεί αυτή την εκδοχή. Χαρακτηριστικά, ο Σ. Σκούρτης υποστηρίζει για την περίοδο του Εμφυλίου πως *«και ο πρώτος όρος της δήλωσης απαιτούσε να θεωρήσεις την πολιτική του κόμματός σου ανθελληνική, εγκληματική και προδοτική, και πως ο αντιστασιακός αγώνας κατά την κατοχή ήτανε προδοσία κατά του έθνους. Αφού αποκήρυσσες τις ιδέες μετά βδελυγμίας, έπρεπε να αναφωνήσεις ΖΗΤΩ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ»*. ¹⁴⁴

Όπως όμως υποστηρίζει η Τ. Βερβενιώτη, η «προδοσία», τουλάχιστον κατά την εμφυλιακή περίοδο για την οποία υπάρχουν περισσότερα τεκμήρια, εξέρχεται από το ιδεατό επίπεδο («προδοσία της πίστης και των ιδανικών») και προσωποποιείται ¹⁴⁵. Η αναγωγή της «προδοσίας» από τις ιδέες στα πρόσωπα, καθιστά πιο εύληπτο το διακύβευμα, ενώ συνάμα το ενισχύει νοηματικά και συναισθηματικά. Άλλωστε ο

¹⁴³ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ.276.

¹⁴⁴ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 280.

¹⁴⁵ Βερβενιώτη Τ., *Μακρονήσι: Μαρτύρια και Μαρτυρίες Γυναικών*, στο Συλλογικό, Μπουρνάζος Σ., Σακελλαρόπουλος Τ. (επ.), *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης: Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη, Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000, σελ. 107 και Βερβενιώτη, Τ., *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορική ανάγνωση*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σελ. 200.

παραδοσιακός κόσμος, από τον οποίο προέρχεται η πλειοψηφία των διωκόμενων σκέφτεται πρακτικά, κάνοντας χρήση συμβολισμών, αναλογιών και μεταφορών.¹⁴⁶ Η δήλωση μετανοίας δεν μεταφράζεται ως «προδοσία» στα μέλη του Κόμματος και το ίδιο το Κόμμα εν γένει· αφενός, επειδή, ως φαντασιακή κοινότητα ξεπερνάει τα όρια του εμπειρικά αντιληπτού και, αφετέρου, διότι στην περίπτωση των προληπτικά εκτοπισμένων, μεγάλο μέρος τους δεν αποτελούσαν ούτε καν οπαδούς του ΚΚΕ. Η «προδοσία» στις περιπτώσεις αυτές προσωποποιείται απέναντι στους «δικούς», τους συντρόφους-συναγωνιστές ή, έπειτα, στην ομάδα συμβίωσης.¹⁴⁷ Ο καπετάν Μπελάς ύστερα από τη σύλληψή του και κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων φέρεται να αναλογίζεται ότι *«το δικό σου [κεφάλι] το κάνεις ότι θέλεις, των άλλων τα κεφάλια δεν έχεις το δικαίωμα να τα ρίχνεις κορώνα - γράμματα, δηλαδή αν αντέξεις γλυτώνουν αν δεν αντέξεις πέφτουν»*.¹⁴⁸ Παρόμοια λογική εκφράζει και η Σ. Μπαρμπάτση όταν υποστηρίζει ότι *«δεν είχα το δικαίωμα να βάζω μία τέτοια υπογραφή ότι καταδικάζω τους κομμουνιστές [για] να τους εκτελούν»*.¹⁴⁹ Από την άλλη πλευρά, ο Γ. Πικρός περιγράφοντας το στιγμιότυπο της αποχώρησης ενός εξόριστου από το σύρμα στη Μακρόνησο, αφού υπέγραψε δήλωση μετανοίας, καταγράφει τις σκέψεις αυτού που μένει πίσω: *«Κάθε φορά που ένας φεύγει [...] η ζωή γίνεται πιο σκληρή, πιο απάνθρωπη για κείνους που μένουν»*.¹⁵⁰

Σε πιο προσωπικό επίπεδο, η δήλωση μετανοίας θεωρείται «προδοσία» απέναντι σε κάποιο «δικό», στενό συγγενή, μαχητή του ΔΣΕ, είτε καταδικασμένο για την συμμετοχή του στην Αντίσταση ή για την ένταξή του στο ΚΚΕ. Η Μ. Ψωμά, από χωριά της Λαμίας που στήριξαν στα χρόνια της Κατοχής τους αντάρτες, το 1948 συλλαμβάνεται και οδηγείται στην εξορία με τα μικρά παιδιά της, ενώ ο άντρας της με τον μεγαλύτερο εν ζωή γιο τους έχουν ήδη καταφύγει στο βουνό. Στο μικρό, αλλά περιεκτικό, αφήγημα της ζωής της, αναφερόμενη στην περίοδο που βρέθηκε στο Τρίκερι καταγράφει πως *«μας πιέζανε με χίλιους δύο τρόπους να κάνουμε δήλωση και*

¹⁴⁶ Πιθανόν να ξενίζει, αλλά το κατεξοχήν έργο προσέγγισης του τρόπου συγκρότησης της παραδοσιακής σκέψης, δεν είναι άλλο από την «Άγρια Σκέψη» του Levi-Strauss.

¹⁴⁷ Για τις ομάδες συμβίωσης, την δομή και τις λειτουργίες που επιτέλεσαν βλ. Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες Συμβίωσης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, κεφ 4, σελ. 73-115 και Kenna M. E., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004.

¹⁴⁸ Παπακωνσταντίνου Κ. (Μπελάς), *Η νεκρή μεραρχία*, εκδ. Αλφειός, 2002, σελ. 1280.

¹⁴⁹ Βερβενιώτη, Τ., *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σελ. 127.

¹⁵⁰ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 236.

να αποκηρύξουμε τους ανθρώπους μας».¹⁵¹ Οι λεγόμενες «ανταρτομάνες» αναδεικνύονται σε εμβληματικές μορφές της περιόδου. Σε αντίθεση με την Μ. Ψωμά, που είχε μία προηγούμενη εμπειρία, αν και όπως η ίδια υποστηρίζει «[στη φυλακή] εγώ η αγράμματη απέκτησα συνείδηση», πρόκειται για ηλικιωμένες, προληπτικά εκτοπισμένες γυναίκες από την επαρχία, αρκετές από τις οποίες δεν πρέπει να γνωρίζουν πολλά για τον κομμουνισμό και τη λαοκρατία, αλλά φέρονται να υπομένουν τα πάνδεινα για τα παιδιά τους. Όταν μεταφέρουν το 1950 τις γυναίκες στην Μακρόνησο, στις φωνές του αλφαμίτη να πάνε να υπογράψουν, μία τον κοιτάει και αντιτείνει οργισμένη «αυτό βρήκες να μου πεις· ν' αρνηθώ τα παιδιά μου; Φύγ' από μπρός μου»¹⁵². Λίγο καιρό μετά οργανώνεται το πρώτο «επισκεπτήριο», συνάντηση, δηλαδή, των γυναικών με τους «ανανήψαντες» άνδρες.

«Ένα βασανισμένο γεροντάκι με κατάσπρο κεφάλι και μάτια περίτρομα [...] έψαχνε και ρωτούσε για τη γριούλα του, το Σουφλέλι. Σαν ανταμωθήκανε, σμίζανε τα δυο γεροντικά κεφαλάκια τους και κλαίγοντας, πνιχτά, ψιθυρίζανε τον καημό τους...

-Να φύγουμε, Σουφλέλι... Να φύγουμε... μπέρδευε τα λόγια του το γεροντάκι. Τούτοι εδώ είναι κακούργοι, σου λέω. [...] Να δουλώσεις, λέου, να φύγουμε...[...]

*- Όχι, δε δουλώνω! [...] και τα παιδιά μας; με τι μούτρα θα ιδούμε τα παιδιά μας;»*¹⁵³

Οι γυναίκες αυτές παραμένουν στην εξορία μαζί με τις άλλες «αμετανόητες» μέχρι να τις απολύσουν, τις περισσότερες το 1952, με κύριο γνώμονα να προστατεύσουν, την «τιμή» του παιδιού τους, ζωντανού ή νεκρού, να μην το «προδώσουν». Το γεγονός ότι στις μαρτυρίες αναδεικνύεται με έμφαση η περίπτωση των «ανταρτομάνων» όμως, δεν συνεπάγεται ότι δεν υπήρξαν και πατεράδες που τήρησαν παρόμοια στάση.

Προς τιμήν των νεκρών

Στις 15 Ιουνίου του 1948 ο πατέρας του Ανέστη Μπακόλα καταδικάζεται από το Στρατοδικείο Λαμίας εις θάνατον με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας και της

¹⁵¹ Ψωμά Μ., *Αφήγηση*, στο Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 258.

¹⁵² Αποστολοπούλου Ν., «Δεν Δουλώνω... Δεν υπογράφω!»: ανταρτομάνες στην εξορία, Σύγχρονη Εποχή 1985, σελ. 56.

¹⁵³ Αποστολοπούλου Ν., «Δεν Δουλώνω... Δεν υπογράφω!»: ανταρτομάνες στην εξορία, Σύγχρονη Εποχή 1985, σελ. 17-18.

διάπραξης φόνων. Ο ίδιος βρίσκεται εξόριστος στην Ικαρία, ενώ ο αδερφός του, ο Δημητράκης, υψηλό στέλεχος του ΚΚΕ, είναι δολοφονημένος ήδη από το 1945. Αναλογιζόμενος το θάνατο του πατέρα του, αναρωτιέται *«ποια ευθύνη μπορεί νάχει ο πατέρας γιατί τα παιδιά του έγιναν τίμιοι πολίτες, γιατί τα παιδιά του έγιναν τίμιοι Έλληνες και μόνο Έλληνες; Α, ναι ας μην τον ξεχάσω. Είχε κάποια ευθύνη ο πατέρας. Αγάπησε τα παιδιά του και τα καμάρωνε και τα ζωντανά και τα δολοφονημένα. Τα καμάρωνε και τους είπε περιφρονητικά το όχι όταν του ζήτησαν να τα απαρνηθεί. Κι είπε και το τελικό όχι όταν του ζήτησαν ν' αποκηρύξει την πρωτοπορία του λαού μας: Λεβέντης πατέρας. Λεβέντης δάσκαλος»*. Στη Μακρόνησο καλείται κάποια στιγμή στο γραφείο για να υπογράψει δήλωση μετανοίας. Αρνείται πεισματικά αλλά αποδέχεται το αίτημα τους να εξηγήσει τους λόγους. Απαντάει, λοιπόν, πως *«πρώτα - πρώτα γιατί είμαι κομμουνιστής -φυσικά όχι επαγγελματίας από 14 χρονών. [...] Αλλά έχω και τους προσωπικούς λόγους, οικογενειακούς. [...] Το 1945 συνάδερφοί σας, δολοφόνησαν τον αδερφό μου. [...] Στις 5 Ιουλίου 1948 τουφεκίσατε στη Λαμία τον πατέρα μου συνταξιούχο δάσκαλο 68 χρονών και δύο θείους μου. Αν με αποκήρυχναν θα έσωναν τη ζωή τους. Την οφείλω λοιπόν σε αυτούς»*.¹⁵⁴

Το τί ακριβώς οφείλει δεν αποσαφηνίζεται. Εάν πρόκειται για την ζωή του, τότε θα έπρεπε να την προστατεύσει, αλλά με την άρνησή του, αντιθέτως, την θέτει σε κίνδυνο. Υποστηρίζεται πως αυτό που τους οφείλει, φαίνεται να είναι, περισσότερο, μία στάση ζωής. Η ίδια για την οποία έδωσαν εκείνοι την δική τους και να διατρανώσει, παράλληλα πως δεν έγινε επί ματαίω.

Το «αίμα» και οι «οικείοι νεκροί» είναι έννοιες έντονα, συναισθηματικά και συμβολικά, φορτισμένες σε όλες τις κοινωνίες. Ο δεσμός που ενώνει τους ζωντανούς με τους νεκρούς «τους», στενούς συγγενείς, φίλους, ηγέτες είναι ισχυρός. Η λατρεία τους, ιδίως όταν πρόκειται για ηρωοποιημένες προσωπικότητες που πέρασαν στην σφαίρα του μύθου, δεν απαιτεί μόνο τελετές μνήμης, θρησκευτικές ή κοσμικές, αλλά την διαρκή απότιση σεβασμού και τιμής, ακόμα και την μίμηση των πράξεών τους. Πρόκειται για ενός τύπου επεξεργασία των ζητημάτων ηθικής και κοινωνικής τάξης που καλλιεργείται στους κομμουνιστικούς κύκλους.

¹⁵⁴ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελισιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 90-95, 280 και 146 αντίστοιχα.

Όταν ο Α.Μπακόλας αρνείται να υπογράψει δήλωση επικαλούμενος τους νεκρούς «του», αισθάνεται ότι πραγματώνει ακριβώς αυτό· ότι, δηλαδή, τιμάει την μνήμη τους και μιμείται την παλικαριά τους. Παράλληλα όμως δίνει νόημα στον θάνατό τους, διατρανώνοντας πως θυσιάστηκαν για «τον σκοπό» και δηλώνει πως θα συνεχίσει να αγωνίζεται ο ίδιος από το σημείο που το άφησαν εκείνοι.

Υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες που επισημαίνουν το ίδιο ακριβώς στοιχείο, την επιλογή της αυτοθυσίας προς τιμήν των «δικών» που θυσιάστηκαν. Ο Π. Αρώνης καταγράφει την αφήγηση ενός παλιού Μακρονησιώτη για ένα συνεξόριστο που στην απαίτηση να υπογράψει δήλωση απάντησε *«Οχι! [...] Έχω δύο θύματα, [...] δύο νεκρούς από της οικογένειά μου στην Αντίσταση. Πως να τους ντροπιάσω;»* και την άρνησή του την πλήρωσε με τη ζωή του¹⁵⁵. Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της στάσης αποτελεί η τραγική φωνή μιας δεκαεπτάχρονης κοπέλας στη διάρκεια κάποιας κρίσης από τα βασανιστήρια: *«Ποιόνε ν' αποκηρύξω μωρέ; το αίμα του αδερφού μου, ε; το αίμα του αδερφού μου; Δεν αποκηρύσσω τίποτα. [...] Σκυλιά, φασίστες, χτυπάτε, χτυπάτε!»*.¹⁵⁶

Αποτυπώνεται όμως και μία τομή στην αντίληψη περί κοινωνικής συγκρότησης, σε μία από τις πρώιμες εκδηλώσεις της. Λίγες μέρες μετά τα «γεγονότα» στο Α' Ε.Τ.Ο., στο πλαίσιο ανακατανομής των φαντάρων, οργανώνεται μεταφορά φαντάρων από το Β' Ε.Τ.Ο.¹⁵⁷ Ένας λοχαγός τους γνωστοποιεί ότι *«έγινε επανάσταση»*, *«αλλά τα*

¹⁵⁵ Αρώνης Π., *Εμφύλιος, η άλλη όχθη*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 2006, 89-90.

¹⁵⁶ Μαυροειδή - Παντελέσκου Α., *Οι γυναίκες στο Μακρονήσι, στο Συλλογικό*, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 250.

¹⁵⁷ 29/2 - 1/3/1948 πραγματοποιείται η μεγάλη σφαγή στο Α' Ε.Τ.Ο..Στις 29 Φεβρουαρίου το πρωί οι φαντάροι καλούνται να συγκεντρωθούν στο θέατρο για κάποια «ηθικοπλαστική» ομιλία. Βλέποντας να φέρνουν με βία και τους ασθενείς, αρχίζουν να διαμαρτύρονται. Η αντίδραση αντιμετωπίζεται από την στρατιωτική ηγεσία ως στάση και δίνεται το σύνθημα στους ακροβολισμένους στρατιωτικούς να ανοίξουν πυρ εναντίον των συγκεντρωμένων. Οι μαρτυρίες για το πως έπεφταν κάτω νεκροί και τραυματίες συγκλονίζουν. Το μακελειό λήγει με την επέμβαση του Διοικητή, όταν επιστρέφει στο Τάγμα, με την διαβεβαίωση από πλευράς του ότι θα ερευνήσει τα γεγονότα και θα τιμωρηθούν οι ένοχοι. Και ενώ περνάνε την νύχτα στους κεντρικούς λόχους, φρουρούμενοι από ενόπλους, μετρώντας τις πληγές τους, το πρωί βρίσκονται αντιμέτωποι με ένα πλοίο του Πολεμικού Ναυτικού. Πάνω στο καράβι βρίσκεται ο συνταγματάρχης Μπαϊρακτάρης περιστοιχιζόμενος από ένοπλους και κανονιοβολιστές σε ετοιμότητα και τους καλεί να απομονώσουν τους κομμουνιστές, ηγέτες της στάσης. Στην άρνησή τους, δίνει εντολή και εισβάλουν στο χώρο στρατιώτες με ρόπαλα και όπλα. Οι φαντάροι απαντούν με πέτρες. Είναι η πρώτη και τελευταία πράξη «ένοπλης» αντίστασης στη Μακρόνησο. Στη συνέχεια όμως αρχίζουν να ρίχνουν και από το πλοίο, σφαίρες και όλμους. Η σφαγή έληξε με την σύλληψη των «πρωταιτίων». Κανείς δεν γνωρίζει τον ακριβή υπολογισμό νεκρών και τραυματιών. Η επίσημη εκδοχή κάνει λόγο για 12 νεκρούς και 54 τραυματίες. Το 1951 συντάσσεται από τους Μακρονησιώτες ένας κατάλογος στον οποίο

*Ελληνόπουλα τους θέρισαν» και, εν ολίγοις, τους κάλεσε να «μετανοήσουν» για να μην έχουν την ίδια τύχη. Αν και δεν είχαν λάβει δική τους ενημέρωση, είχαν αντιληφθεί πως κάτι άσχημο έχει συμβεί, καθώς οι ριπές των όπλων και οι κρότοι των κανονιών και των όλμων είχαν φτάσει μέχρι το δικό τους Τάγμα. Η στιγμή του αποχωρισμού είναι αρκετά φορτισμένη, αφού κυριαρχεί ο φόβος και η αγωνία για το τί θα αντιμετωπίσουν. Όσοι μένουν πίσω προσπαθούν να εμψυχώσουν εκείνους που μεταφέρονται. Στις παρακλήσεις και τις παραινέσεις τους «να σταθούν δυνατοί», «παλικάρια», «να βγουν νικητές», εκείνοι που φεύγουν ανταπαντούν/φωνάζουν *«Μείνετε ήσυχοι παιδιά! Θα παλέψουμε! Θα νικήσουμε! Το αίμα των σκοτωμένων αδερφών μας, που ακόμα αχνίζει δε θα προδοθεί»*.¹⁵⁸*

Αντιδρώντας διαφορετικά, εκτός της προσωπικής τους «ντροπής», η οποία θα ήταν βαρύτερη μη έχοντας σταθεί «αντάξιοι», θεωρείται πως θα «αμαύρωναν» και την μνήμη των νεκρών «τους». Η στάση αυτή, πέραν της ανάδειξης της προσωπικής «λεβεντιάς», νοείται και ως απότιση «φόρου τιμής» σε όσους έπεσαν στον κοινό αγώνα. Η πεποίθηση αυτή ενισχύεται και από τον συλλογισμό που καταγράφει ο Σ. Σκούρτης στις αναμνήσεις του ως μελλοθάνατος. Κάθε μέρα, υποστηρίζει πως, πραγματοποιείται ένας εσωτερικός διάλογος, μία εσωτερική διαμάχη, με άξονα *«πρέπει να πεθάνω ή όχι»*. Αναλύει αυτή την σύγκρουση που διαδραματίζεται μέσα του, την *«φουρτούνα»* όπως την χαρακτηρίζει, και καταλήγει πως *«οι διπλανοί γκαρδιώνουν δίνουν κουράγιο, παίρνεις δύναμη και θάρρος. Μα τα γόνατα αυτές τις στιγμές είναι δικά σου. Το κεφάλι σου το ορίζεις ΕΣΥ κι αυτό ΕΣΕΝΑ. Τώρα αισθάνεσαι διπλά υπεύθυνος. Διαχειρίζεσαι τη ζωή σου, την υπόληψή σου και αισθάνεσαι χρεωμένος σ' αυτούς που έφυγαν πριν από σένα, δώσατε όρκο μαζί σ' αυτούς που μένουν, σ' αυτούς που θα 'ρθουν»*.¹⁵⁹

Παρατηρείται, επομένως, πως η συλλογικότητα, η ομάδα συμβίωσης και οι κατ' επιλογήν «δικοί» ανάγονται σε ισότιμους ως προς την οικογένεια, τους ομοαίματους. Η διαπίστωση αυτή είναι εντυπωσιακή καθώς η ελληνική κοινωνία ήταν παραδοσιακά δομημένη στην βάση της συγγένειας. Οι αντιλήψεις που διαπλάθονται στο πλαίσιο της εμπειρίας του πολιτικού κρατούμενου ανατρέπουν, ως ένα βαθμό, τις

καταγράφονται 172 νεκροί και 548 τραυματίες. Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ. 1 σελ. 609-634 και τ.2 σελ. 7-95.

¹⁵⁸ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 49-52.

¹⁵⁹ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 106-107.

παραδοσιακές αρχές και συστήνουν νέα πρότυπα συμπεριφοράς. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό ότι συχνά η άρνηση υπογραφής δήλωσης μετανοίας γίνεται σε σύγκρουση και αντίθετα προς στις επιταγές της ίδιας της οικογένειας, όπως αυτές διατυπώνονται ιδίως στις επιστολές προς τους συγγενείς¹⁶⁰. Δεν υποστηρίζεται σε κανένα βαθμό πως το ΚΚΕ υπονόμει αγνές, παραδοσιακές αξίες, όπως η οικογένεια. Απλώς, επισημαίνεται η διάσταση ότι παρείχε στο άτομο τη δυνατότητα επιλογής, σε ποιά συλλογικότητας επιθυμεί να ανήκει, καθώς, θεωρείται, πως σε μία κατεξοχήν αγροτοποιημένη κοινωνία, όπως η ελληνική, η ζωή ήταν σε μεγάλο βαθμό προδιαγεγραμμένη.

Αρχές και αξίες ως κώδικας επικοινωνίας

Η ηθική και το σύστημα αξιών είναι ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένες. Συγκεκριμένα για την έννοια της «τιμής», ο Pitt-Rivers διαπιστώνει πως στο εσωτερικό και μόνο της Ευρώπης διαφοροποιείται ανά περίοδο, περιοχή, αλλά και τάξη.¹⁶¹ Δίχως, επομένως, να υφίστανται εκτός κοινωνικού πλαισίου, παρουσιάζουν μία επιμέρους διάσταση. Ανάμεσα σε άτομα της ίδιας κοινωνικής ομάδας, που μοιράζονται το ίδιο αξιακό σύστημα, οι ηθικές αρχές καθίστανται κοινός κώδικας, ο οποίος αποτυπώνεται ιδίως στο επίπεδο της μεταξύ τους επικοινωνίας.

Σε κάποιο στρατοδικείο καταδικάζονται για την ίδια υπόθεση πατέρας και γιος. Ο πατέρας ήταν παλιός τριατατικός, «από τους πρωτοστάτες στις απεργίες των ΤΤΤ» και ο γιός υπήρξε «λοχαγός του ΕΛΑΣ στις ανατολικές συνοικίες». Η ποινή για το γιό ορίζεται σε θάνατο, ενώ για τον πατέρα λόγω του «τρία/δύο» αναστέλλεται σε ισόβια.¹⁶² Έπειτα οδηγούνται στο πειθαρχείο της φυλακής και, σε έντονα

¹⁶⁰ Όπως έχει καταγραφεί, μία από τις αποτελεσματικότερες μορφές πίεσης, πέραν των βασανιστηρίων και της τρομοκρατίας, των πολιτικών κρατουμένων για να υπογράψουν δήλωση μετανοίας ήταν τα γράμματα που δέχονταν από πρόσωπα του στενού ή συγγενικού περιβάλλοντος τους, στα οποία, συχνά καθ' υπαγόρευση των αρχών, τους προέτρεπαν με διάφορες προφάσεις να «υποκύψουν».

¹⁶¹ Pitt-Rivers J., «Honour and Social Status», στο Συλλογικό, Peristiany J., *Honour and Shame: the values of Mediterranean society*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1965, σελ. 21.

¹⁶² «Τρία/δύο» σημαίνει τρεις προς δύο. Τα στρατοδικεία την περίοδο εκείνη ήταν πενταμελή Σε περίπτωση που δεν οδηγούνταν σε ομόφωνη απόφαση για θανατική καταδίκη, αλλά με ελάχιστη πλειοψηφία, τότε η ποινή μετατρεπόταν σε ισόβια κάθειρξη.

συναισθηματικά φορτισμένη κατάσταση, συζητούν. Κάποια στιγμή ο πατέρας απευθύνεται στο γιό του λέγοντας *«Παιδί μου, πρέπει να ζήσεις. Σε πήρα στο λαιμό μου, εξαιτίας μου μπλέχτηκες και συ. Δεν πρέπει να πεθάνεις, πρέπει να κάνουμε ότι είναι δυνατόν για να βγεις ζωντανός από την κόλαση...»*. Ο γιός τότε του απαντάει *«Πατέρα, [...] ο πόνος σε κάνει να ξεχνάς τα όσα με δίδαξες παιδί. Θέλω να γίνεις αξιότερός μου κάποτε, να 'χεις το κούτελο ψηλά και να μην ανταλλάξεις την ντροπή ούτε με τη ζωή σου»*.¹⁶³

Όταν ο πατέρας προτείνει *«να κάνουμε ότι είναι δυνατόν»* γνωρίζει καλά ότι στην πραγματικότητα προτρέπει τον γιό του, αλλά ίσως αναγκαστεί και ο ίδιος, να υπογράψει δήλωση μετανοίας. Ο γιός από την μεριά του, αντιλαμβάνεται τι υπονοεί ο πατέρας του, του υπενθυμίζει τις αρχές και τα ιδανικά με τα οποία τον γαλούχησε και είναι κατανοητό και στους δύο ποιά στάση θα διατηρήσει. Ακόμη και αν εντελώς αυθαίρετα υποθέσουμε πως ο ηλικιωμένος, τη στιγμή εκείνη, πατέρας ήταν ενεργό μέλος του συνδικάτου των ΤΤΤ και είχε βιώσει καταστολή και διωγμούς από την περίοδο που ο γιός ήταν ακόμα παιδί ή έστω έφηβος, φαντάζει περίεργο να ανέθρεφε έναν *«επαγγελματία επαναστάτη»*. Η πατρική συμβουλή μοιάζει με τα λόγια που λέει κάθε γονιός στο παιδί του, τα οποία ίσως να τα είχε ακούσει και από τον δικό του γονιό. Αφορούν στις βασικές αξίες και ιδανικά που ενέπνευσαν τον παραδοσιακό ελληνικό κόσμο: *«να είσαι τίμιος, περήφανος, θαρραλέος, μπεσαλής»*, *«να μην προδώσεις»* και *«να μην βλάψεις»*. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι καθώς μέσα στους κόλπους του ΚΚΕ αναδύεται ένα αυτόνομο αξιακό σύστημα, το οποίο λειτουργεί ως κοινός κώδικας για τα μέλη και τους οπαδούς του, η *«παλιά ορμήνια»* *«μεταφράζεται»* και ανανοηματοδοτείται. Στην αντίληψη του γιού το *«να 'χεις το κούτελο ψηλά»* σημαίνει πλέον να αντικρύσει με θάρρος το απόσπασμα, ενώ το *«να μην ανταλλάξεις την ντροπή ούτε με τη ζωή σου»* είναι τόσο ισχυρό που του απαγορεύει να υπογράψει δήλωση, προτιμάει να πεθάνει *«τίμιος»*, παρά να ζήσει *«ντροπιασμένος»*. Από την άλλη, ο πατέρας, αν και θρηνεί το, νεκρό σε λίγο, παιδί του, αποδέχεται την απάντησή του.

Σε γενικές γραμμές το δίπολο *«τιμή/ ντροπή»* δεν παρουσιάζει ριζικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στην παραδοσιακή μορφή του και στην καινούργια που διαμορφώνεται στον κόσμο του ΚΚΕ. Το βασικό υπόβαθρο παραμένει το ίδιο,

¹⁶³ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 276-278.

απουσιάζει κυρίως η διάσταση της σεξουαλικότητας, ενώ προστίθενται διαστάσεις που αφορούν στην διαφορετική κοινωνική πραγματικότητα. Επομένως θεωρείται πως η επίκληση στις ηθικές αυτές αξίες ως συλλογιστική δεν θα έπρεπε να ξενίζει κάποιον μη κομμουνιστή της περιόδου.

Κάποια στιγμή στην Μακρόνησο μία ομάδα φαντάρων οδηγείται στη χαράδρα για «αναμόρφωση». Ο επικεφαλής ξεκινάει με ένα κήρυγμα για την αναίμακτη μεταστροφή τους. Ένας από τους φαντάρους ζητάει την άδεια να μιλήσει «...Σκεφτήκατε καμιά φορά [...] πως είστε και σείς παιδιά του λαού; [...] Αναλογίζεστε πως είμαστε παιδιά της ίδιας τάξης, πως μεγαλώσαμε χωρίς παιχνίδια και χαρά; Με τις ίδιες λαχτάρες, με τον ίδιο πόνο στα στήθια; [...] Σε μας ανήκετε, στο λαό. Δεν έχετε σχέση με κείνους που υπηρετάτε. Αυτοί είναι εχθροί ολονώνε μας. [...] Κάποια μέρα, στην καινούργια κοινωνία [...] που θα θεμελιωθεί στο αίμα μας, που τόσο ασυλλόγιστα τώρα εσείς χύνετε, θα ντρέπεστε σαν θα θυμάστε την τωρινή σας ζωή. Η ντροπή θα είναι το αληθινό σαράκι που θα σας τρώει αιώνια. [...] Τα παιδιά σας, τ' αδέρφια σας, θα πλημμυρίζονται από αγανάκτηση και λύπη μαζί σαν θα σκέφτονται, πως για την χαρούμενη ζωή τους, ο πατέρας τους, ο αδερφός τους, όχι μόνο δεν προσέφερε τίποτα μα έγινε και εμπόδιο». Ο Γ. Πικρός συνεχίζει περιγράφοντας την αντίδραση των αλφαμιτών. Στην πλειοψηφία «[τα λόγια αυτά] ζύπνησαν το τρελό τους πάθος, το βαθύ τους μίσος, τη σαδιστική τους εγκληματικότητα για κάθε όμορφο κι ευγενικό. Σ' άλλους, τους λίγους, φαίνεται πως κατάφεραν να στείλουν στην σκοτεινή καρδιά τους μια φωτεινή αχτίνα», ενώ ο επικεφαλής σαστισμένος καλεί τους αλφαμίτες να επιτεθούν. Παρά την εντολή, δύο αλφαμίτες στέκουν ακίνητοι. Ο ένας μάλιστα πετάει κάτω το ρόπαλο φωνάζοντας «Δεν είμαι εγκληματίας! Δε δέρνω!...». Έπειτα όμως, υπό το κράτος των απειλών και της τρομοκρατίας, το σηκώνει από το έδαφος και επιστρέφει στο έργο.¹⁶⁴

Αν και υπάρχουν αμφιβολίες για το κατά πόσο επιτράπηκε στο φαντάρο να αναπτύξει σε τέτοιο βάθος και διάρκεια το συλλογισμό του προτού επέμβουν οι βασανιστές (μάλλον ο συγγραφέας καλλώπισε και διάνθησε το αφήγημα), το γεγονός ως γεγονός, επιλέγεται να μην αμφισβητηθεί εστιάζοντας σε δύο σημεία, πρώτον την επίκληση στην ηθική διάσταση και, δεύτερον, τις αντιδράσεις των αλφαμιτών. Ο φαντάρος, που ενστερνίζεται τα νέα πρότυπα συμπεριφοράς, στη βάση των οποίων

¹⁶⁴ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 71-75.

αποδίδεται αντίστοιχα η «τιμή» και η «ντροπή», επιχειρεί κάνοντας χρήση παραδειγμάτων από τη ζωή της προεμφυλιακής περιόδου να συνταυτίσει στοιχεία του παραδοσιακού και του καινούργιου κώδικα αξιών. Υποστηρίζεται πως όλοι οι αλφαμίτες - αποδέκτες του λόγου του - αντιλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο την έννοια της «ντροπής» που τους αποδίδει και πως η διαφορετική αντίδραση έχει άλλη ερμηνεία. Στα χρόνια του εμφυλίου οι φορείς της εθνικοφροσύνης υιοθετούν εξίσου στην ρητορική τους το δίπολο «τιμή/ ντροπή» με ανάστροφη εννοιολόγηση.¹⁶⁵ Συνοπτικά οι «εαμοβούλγαροι υποσκάπτουν παντοιοτρόπως την τιμή της Πατρίδας» την οποία καλούνται να υπερασπιστούν οι «γνήσιοι Έλληνες εθνικόφρονες». Η θεωρία αυτή προπαγανδίζεται στην ελληνική κοινωνία με όλα τα μέσα που κατέχει ο κρατικός μηχανισμός και, όπως είναι αναμενόμενο, οι πρώτοι που την ενστερνίζονται είναι όργανα της εξουσίας. Όταν, επομένως, ο φαντάρος καταδεικνύει τον αλφαμίτη ως φορέα της «ντροπής» στη μελλοντική κοινωνία, τον φέρνει σε σύγκρουση με τις πεποιθήσεις του και καταρρίπτει το ρόλο του με αποτέλεσμα εκείνος να οργίζεται, θέτοντας σε ισχύ τον πιο εύκολο μηχανισμό ψυχολογικής άμυνας. Αναφορικά με την περίπτωση των λίγων που ταρασσονται συναισθηματικά, με αποκορύφωμα εκείνον που πετάει το ρόπαλο στο έδαφος, ίσως να πρόκειται για ανανήψαντες, ίσως πάλι ο λόγος του φαντάρου να ανέσυρε στην μνήμη τους πως παραδοσιακά η «αδικία», η «βανυσότητα» και η «άσκοπη βία» είναι κατακριτέες συμπεριφορές που προσιδιάζουν στον «άτιμο».

Στις περιπτώσεις όμως εκείνες που οι συνδιαλεγόμενοι προέρχονται από αντίπαλες ομάδες και η στράτευσή τους σε αυτές δεν είναι τυχαία ή ευκαιριακή αλλά συνειδητή, τότε ακόμα και αν κάνουν χρήση των ίδιων εννοιών, αφού δεν μοιράζονται κοινό κώδικα αξιών, είναι σαν να μιλάνε άλλη γλώσσα. Χαρακτηριστικά είναι τα δύο ακόλουθα παραδείγματα.

Το πρώτο περιστατικό καταγράφεται στη Μακρόνησο κατά την επίσκεψη του νέου διοικητή του λόχου στους αμετανόητους φαντάρους που βρίσκονταν στο σύρμα. Σκοπός, μέσω μία «φιλικής» κουβέντας, καθώς είχε άλλωστε και τη φήμη του «καλού», να τους πείσει να υπογράψουν δηλώσεις μετανοίας. Ύστερα από μία μακρά συζήτηση, που βλέπει να μην οδηγεί στο επιθυμητό αποτέλεσμα, καταλήγει λέγοντας:

¹⁶⁵ Την περίοδο του Εμφυλίου παράλληλα με τον ένοπλο πόλεμο διεξάγεται και ένας ιδεολογικός, εντόνως ηθικά και συμβολικά φορτισμένος, για το ποιος μάχεται πραγματικά για την «τιμή» της πατρίδας, οι νικητές των οποίων δεν ταυτίζονται αναγκαστικά.

«Εγώ παιδιά απλώς σας είπα να κάνετε μία δήλωση, αν φυσικά το θέλετε, όσο για την αξιοπρέπεια που έχετε χάσει τώρα, λόγω του ότι βρισκόσαστε εις το σύρμα, σας υπόσχομαι να την έχετε και με το παραπάνω. Σας είπα καθαρά, πως θα σας τοποθετήσω εις τις καλύτερες υπηρεσίες του τάγματος». Στο άκουσμα του λόγου του κάποιος από τους φαντάρους απαντά: «Αλλά λέμε μεις κι άλλα σεις κύριε λοχαγέ, [...] αφού σας λέμε πως αν κάνουμε δήλωση χάνουμε την αξιοπρέπειά μας τώρα σεις μας λέτε πως την χάσαμε γιατί βρισκόμαστε στο σύρμα!»¹⁶⁶

Η δεύτερη περίπτωση αφορά σε έναν ιερωμένο και έναν θρησκευόμενο πολιτικό κρατούμενο. Ο ένας είναι αρχιμανδρίτης, επιθεωρητής φυλακών, σταλμένος από το Υπουργείο στις φυλακές της Κέρκυρας, ο άλλος μελλοθάνατος, παλιός ελασίτης, που μία μέρα νιώθει την ανάγκη να παρακολουθήσει την λειτουργία. Στη διάρκεια της λειτουργίας ο μπαρμπα-Πέτρος αρχίζει να ψέλνει, κατά τις συνήθειές του και την οικογενειακή του ανατροφή. Ψέλνει μελωδικά και ο αρχιμανδρίτης του κάνει νόημα να τον περιμένει μετά το πέρας της τελετής. Ξεκινώντας με τις απαραίτητες συστάσεις, αρχίζει την κατήχηση. Μη βρίσκοντας πρόσφορο έδαφος, περνάει στην διαπίστωση πως χαλαμίζει το ταλέντο του στην φυλακή και πως αν θέλει μπορεί να μεσολαβήσει να του δοθεί χάρη και να τον βοηθήσει να διοριστεί ψάλτης. Μόνη προϋπόθεση να υπογράψει δήλωση. Προσκρούοντας, δεύτερη φορά, στην άρνησή του, ο παπάς εστιάζει στην γυναίκα και την κόρη του που βρίσκονται μόνες τους έξω. *«Η τιμή φίλε μου, η τιμή και η υπόληψη είναι σήμερα αδερφέ μου το παν. [...] Οι γυναίκες είναι, αδύνατα πλάσματα, μέσα σε τόσους πειρασμούς, δεν μπορεί κανείς να είναι σίγουρος την σήμερον ημέρα. [...] Η τιμή και η παρθενία κατάντησαν πράγματα ευτελή. Την τιμή μας και την πίστη μας πάνω απ' όλα. [...] Δεν αφήνουμε τ' αδύνατα πλάσματα στο έλεος του θεού, είσαι σύζυγος και πατέρας, και δεν πρέπει να σου διαφεύγουν ποτέ απ' το μυαλό σου αυτές οι υποχρεώσεις. Δεν ξέρεις τι όργιο γίνεται εκεί έξω, πολλά δυστυχισμένα πλάσματα έχουνε πάρει τον κακό δρόμο». Ακούγοντας αυτά ο μπαρμπα-Πέτρος του απαντά πως «τον κακό το δρόμο τον αποκλείω. Ξέρω τόσο τη γυναίκα μου όσο και το παιδί μου κι αν κάθομαι στη φυλακή, βρίσκομαι για την τιμή και την υπόληψη που μου ατίμασαν οι άτιμοι». Όπως εξιστορεί στον παπά, που απόρησε στα λόγια του, μετά την απελευθέρωση, εισέβαλε ένα βράδυ στο σπίτι του η συμμορία των Μαγγανάδων τον έδειραν, βίασαν την γυναίκα και την κόρη του, κατέστρεψαν και κατέκαψαν το βίός του. Σαν να μην έφτανε αυτό, κατέθεσαν και ως*

¹⁶⁶ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 231-234.

μάρτυρες στο δικαστήριο πως δολοφόνησε τον παλιό του καταδότη. Αφού τον άκουσε προσεκτικά ο παπάς επανέρχεται στην σημασία της μετάνοιας. Τότε ο μπαρμπα-Πέτρος του απαντά πως *«από κάποιους σαν κι εσένα χάλασε η θρησκεία»* και αποχώρησε μονολογώντας: *«Τον άτιμο, [...] εγώ πήγα να λειτουργηθώ και αυτός μου ζήτησε να κάνω δήλωση μετανοίας...»*.¹⁶⁷

Και στις δύο περιπτώσεις και οι δύο πλευρές επικαλούνται την έννοια της «τιμής». Η «τιμή» όμως του ενός δεν έχει καμία σχέση με αυτή του άλλου.

Τα παραδείγματα του παρελθόντος

Κάποιος μελλοθάνατος, έγκλειστος στις φυλακές της Κέρκυρας, καλείται στο Αρχιφυλακείο για να παραλάβει γράμμα από την οικογένειά του, εξαιρετη αφορμή για «φιλική» κουβέντα και συστάσεις. Πράγματι, ο αρχιφύλακας με «περίσσιο ενδιαφέρον» του επισείει την προσοχή στο γεγονός ότι αποτελεί προστάτη οικογενείας, καθώς ο πατέρας του έχει πεθάνει, και πως οφείλει να «λογικευτεί» και να αναλάβει το καθήκον του απέναντί τους. Ο κρατούμενος του αποκρίνεται πως *«Επειδή και τους σκέφτομαι και τους αγαπάω, γι' αυτό δεν κάνω αυτό που μου λέτε. Γιατί δε θέλω να 'μαι αιώνια πληγή στην ψυχή τους. Θα πονέσουν, το ξέρω, μα θα έχουνε παντοτεινή συντροφιά την περιφάνεια μου. Του απροσκύνητου»*.¹⁶⁸

Σε πρώτη ματιά πρόκειται για μία τυπική άρνηση δήλωσης, όπως μυριάδες άλλες. Εκφράζει τον σταθερό/ τυπικό συλλογισμό, όταν τίθεται το ζήτημα της ευθύνης απέναντι στην οικογένεια, πως βασικότερη υποχρέωση είναι να μην τους «ντροπιάσει», άμεσα, με την πράξη του, ή έμμεσα, με το χαρακτηρισμό του ίδιου ως «άτιμου». Στη συγκεκριμένη αναφορά ωστόσο, το ενδιαφέρον εστιάζεται σε μία και μόνο λέξη: «απροσκύνητος».

Ως έννοια έρχεται από την περίοδο της Επανάστασης, όπου «προσκυνημένοι» κατονομάστηκαν όσοι έλαβαν προσκυνοχάρτι, ένα «πιστοποιητικό» επαναφοράς τους από εξεγερμένους στην τάξη των πιστών υπηκόων της Πύλης. Με τον τρόπο αυτό ολόκληρες ομάδες ενόπλων και χωριά περνούσαν στο στρατόπεδο των δυνάμεων του

¹⁶⁷ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 122-134

¹⁶⁸ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 315-317

Σουλτάνου. Η διαδικασία του προσκυνήματος ξεκίνησε από την περιοχή της Ρούμελης, αλλά γιγαντώθηκε στην Πελοπόννησο. Σημαντικές πληροφορίες για το φαινόμενο, καθώς και το πώς αντιμετωπίστηκε, παρέχει ο Κολοκοτρώνης στα απομνημονεύματά του.

«Την ίδια ώρα έβγαινε ο Ιμπραήμης από την Πάτρα και έκραζε το Νενέκο και ο Νενέκος επροσκύνησε και τον έβαλε ομπροστά να κάμει να προσκυνήσουν και επροσκύνησαν τα δύο μέρη των Καλαβρύτων και η Πάτρα όλη, μέρη Βοστίτσας, και ήλθε το προσκύνημα ως τα Καλάβρυτα, δύο ώρες απ' έξω από τα Καλάβρυτα, την μητρόπολη. Ο Ιμπραήμης τόσο έλκυσε πολύ το λαό· Τούρκος δεν εκόταε ούτε αστάχι να κόψει, και όλα με τον παρά, και τους έδιδε προσκυνοχάρτια και μέρος και επροσκύνησαν όλοι οι καπεταναίοι - και επροσκύνησαν οι καπεταναίοι των αρχόντων. [...]» εγώ, όντας εβγήκα εις τον Άγιο Γεώργιο, έγραψα γράμματα εις τον Γενναίο και τον Κολιόπουλο [...] και τους διέταττα: «Τσεκούρι και Φωτιά εις τους προσκυνημένους»».¹⁶⁹

Το γεγονός ότι αντιλαμβάνεται εαυτόν ως «απροσκύνητο», ανατρέχοντας σε μία ιστορική εμπειρία του παρελθόντος, παρουσιάζει εξέχον ενδιαφέρον. Συγκροτησιακό στοιχείο της παράδοσης μιας κοινωνίας αποτελεί το ιστορικό παρελθόν, με τα μεγάλα γεγονότα και τους ήρωές του, όπως αυτό έχει κατανοηθεί, ερμηνευθεί και αφηγηθεί στις επόμενες γενιές. Ο Ε. Hobsbawm ορίζει την «επινοημένη παράδοση» ως «ένα

¹⁶⁹ Το προσκύνημα αποτελεί μία από τις πιο ιδιαίτερες πτυχές της νεότερης Ιστορίας, κυρίως ως προς τη χρήση/αποδοχή του. Μόνο υπερβολική και αναληθής δεν μπορεί να κριθεί η πεποίθηση πως επιτηδευμένα αποσιωπάται σταθερά από το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα και τις ιστορικές του αναπαραστάσεις, γεγονός που αποτυπώνεται και από την παντελή απουσία από τα σχολικά εγχειρίδια. Παράλληλα όμως σήμερα, στην εποχή της κρίσης, εκδηλώνεται ένα διαφορετικό ενδιαφέρον. Με μία απλή αναζήτηση στο διαδίκτυο αλιεύεται πλήθος αναφορών, αλλά και άρθρων, που αναδεικνύει την ευρεία αποδοχή και αναγνώριση που χαίρει η ρήση του Κολοκοτρώνη «Τσεκούρι και φωτιά στους προσκυνημένους» από «σκεπτόμενους» πατριωτικούς, και εθνικιστικούς ακόμη, κύκλους. Όπου «προσκυνημένοι», βλέπε πολιτική ηγεσία και καθεστηκυία τάξη, ενώ όπου «τσεκούρι και φωτιά», ο νόων νοήτω. Εκείνο που με τη σειρά τους αποσιωπούν οι «ελληνόψυχοι» ιστοριοδίφες είναι η οδηγία με την οποία έστειλε στη συνέχεια ο Κολοκοτρώνης τον Πετμεζά στα χωριά του Άγιου Βλάση («δια να πάρει τα προσκυνοχάρτια και να στείλει τους προύχοντα και να τους δώσω προσκυνοχάρτια του γένους»).

Πέραν του διαχρονικού ενδιαφέροντος μελέτης και διερεύνησης της συγκρότησης του επίσημου ιστορικού αφηγήματος με τις παραλήψεις και τις υπερβολές του, προκύπτουν ιδιαίτερα ερωτήματα για το πως ο μέσος νεοέλληνας, αλλά ιδίως συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, αντιλαμβάνεται την ιστορία. Το με ποιά νοήματα πλαισιώνουν την περίφημη ρήση του Κολοκοτρώνη και αν, και κατά πόσο υπάρχει σύνδεση με τον πρωτότυπο (sic!) τίτλο του βιβλίου του Αβέρωφ «Φωτιά και Τσεκούρι», καθώς και το περιεχόμενο και την οπτική του, αποτελεί μία αρκετά ενδιαφέρουσα υπόθεση εργασίας.

Τα αποσπάσματα προέρχονται από το Βαλέτας Γ. (επ.), *Τερτσέτη Άπαντα*, τ. Γ', «Απομνημονεύματα Θεόδωρου Κολοκοτρώνη: Διήγησης Συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836», εκδ. Βαλέτα, Αθήνα, 1953-1954, σελ. 153-155. Γενικά για το προσκύνημα βλ Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας (Από την Επανάσταση του 1821 έως το κίνημα στο Γουδί (1909))*, εκδ. Αφοί Τολίδη,, Αθήνα, χ.χ σελ. 187-201, Κοταρίδης Ν., *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1993, σελ. 171-240 και Σταματόπουλος Τ., *Οι τουρκοπροσκυνημένοι και ο Κολοκοτρώνης*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, χ.χ.

σύνολο πρακτικών οι οποίες συνήθως διέπονται, φανερά ή σιωπηρά από αποδεκτούς κανόνες και με τελετουργική ή συμβολική φύση, και οι οποίες επιδιώκουν να ενσταλάξουν ορισμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς μέσω επανάληψης, γεγονόσ που αυτόματα συνεπάγεται τη συνέχεια με το παρελθόν».¹⁷⁰ Καθώς το «εγώ» δομείται ως ένα βαθμό και με βάση την παράδοση και αναδεικνύεται μία διαλεκτική σχέση μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, παρατηρείται συχνά τα άτομα να προβαίνουν σε αναδρομές στην ιστορία «τους» για να νομιμοποιήσουν και να δικαιώσουν σύγχρονες επιλογές και στάσεις. Στην προκειμένη περίπτωση ο συγκεκριμένος μελλοθάνατος επιχειρεί μία ανασκευή του παρελθόντος ώστε να νοηματοδοτήσει το παρόν του. Ο ίδιος, όπως και οι ήρωες -πρόγονοί του, με τα κατορθώματα και τα ανδραγαθήματα των οποίων γαλουχήθηκε, δεν δέχεται να «προσκυνήσει», να ανταλλάξει την πίστη του στο δίκιο του αγώνα με ένα πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης.

Ωστόσο, η περίπτωση αυτή δεν είναι μοναδική. Ένα από τα βιβλία της Ν. Αποστολοπούλου φέρει τον τίτλο *«Δε δουλώνω... Δεν απογράφω...»*. Ως φράση αποδίδεται στην *«ογδοντάχρονη κρητικιά ανταρτομάνα Μπλαζάκαινα»*. Σύμφωνα με την Αποστολοπούλου, η γερόντισσα, στο αίτημα των βασανιστών της στη Μακρόνησο να υπογράψει δήλωση, αντέτεινε *«Δε δουλώνω... Δεν απογράφω! Ντα, τσι Τούρκους δεν εδούλωσα σε σας θα δουλώσω;»*¹⁷¹ η παραφθορά του ρήματος «δηλώνω» με το παρώνυμο, και σχετικά πιο εύγλωττο, «δουλώνω», επιφέρει μία ιδιόμορφη παρανόηση. Όντας υπερήλικη στα χρόνια του εμφυλίου έχει μνήμες από τις τελευταίες εξεγέρσεις που οδήγησαν στην Ανεξαρτησία της Κρητικής Πολιτείας το 1896. Με την σύγχυση των λέξεων αντιλαμβάνεται το παρόν με τις έννοιες του παρελθόντος. Όπως στα νεανικά της χρόνια οι Κρήτες αντέδρασαν και δεν υποτάχθηκαν στις επιταγές του Σουλτάνου, έτσι και η ίδια σήμερα καλείται να πράξει, να υψώσει το ανάστημά της απέναντι στον εχθρό. Πόσο μάλλον όταν από τη στάση της διακυβεύεται η «τιμή» και η «υπόληψη» μελών της οικογένειάς της.

Ο Σ. Σκούρτης εξιστορεί ορισμένα συναφή/ παρόμοια περιστατικά που διαδραματίστηκαν στις φυλακές της Κέρκυρας. Κάποια φορά ο Διευθυντής των Φυλακών καλεί μία αντιπροσωπεία κρατουμένων να «συζητήσουν» αναφορικά με

¹⁷⁰ Hobsbawm E., «Επινιώντας παραδόσεις», Εισαγωγή στο Hobsbawm E. (επ.), *Η επινόηση της Παράδοσης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2004, σελ. 9-10.

¹⁷¹ Αποστολοπούλου Ν., *«Δεν Δουλώνω... Δεν υπογράφω!»: ανταρτομένες στην εξορία*, Σύγχρονη Εποχή 1985, σελ. 9.

την άρνηση απέναντι στο αίτημα του Υπουργείου υπογραφής δηλώσεων μετανοίας ώστε να μειωθούν οι εκτελέσεις. Κατά τη γνώμη του η στάση τους οφείλεται/εδράζεται σε κομματική εντολή και στο φόβο τους να την παρακούσουν, καθώς θεωρεί «παράλογο και αδιανόητο» να πεθαίνει κανείς με τη θέλησή του. Τότε κάποιος από τους κρατούμενους του απαντά:

«Η ιστορία κ. διευθυντά είναι γεμάτη παραδείγματα γιατί δεν ρίχνετε μια ματιά. Το Μεσολόγγι, το Σούλι και μια και περηφανεύεστε πως είσαστε Σπαρτιάτης θα θυμάστε τις Θερμοπύλες.[...]

- Γίνεσαι Τούρκος Διάκο μου; - Όχι.

- Τούρκεψε Τζαβέλλαينا. - Όχι.

- Παραδώσου Λεωνίδα. - Μολών λαβέ.

- Προσκύνα Σαμουήλ. - Όχι.

Όλους αυτούς τους διέταζε κανείς, Όχι. Η απόφασή τους ήτανε αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης. Δεν τους ενέπνευσε τίποτε άλλο στην πράξη τους αυτή παρά τα ιδανικά. Και μόνον οι άνθρωποι που έχουνε ιδανικά, που έχουνε φρονήματα μπορούν ν' αυτοθυσιάζονται, γιατί ξέρουν πως υπηρετούν το μέλλον, τη ζωή, το αύριο».¹⁷²

Ο Αθανάσιος Διάκος, η Μόσχω Τζαβέλα, ο καλόγερος Σαμουήλ και ο Λεωνίδας δεν κατονομάζονται τυχαία. Τους επικαλείται ως παραδείγματα διότι έχουν «επιλεχθεί» ως πρόγονοι. Αποτελούν τους κατεξοχήν ήρωες του καταγωγικού ιστορικού σχήματος που διαπλάθεται. Το γεγονός ότι χωρικά δεν συνδέονται είναι ήσσονος σημασίας, καθώς σε αντίθεση με την περίπτωση της Μπλαζάκαινας, η αναδρομή δεν αφορά στις τοπικές, αλλά τις πατριωτικές, ιδεολογικές και ηθικές καταβολές των ελλήνων πολιτικών κρατούμενων εν γένει. Σε ένα φαντασιακό επίπεδο πρόκειται για άτομα που αγωνίστηκαν για να μην υποδουλωθεί η Πατρίδα, οραματιζόμενοι ένα «ελεύθερο» μέλλον και πέθαναν ανυπόταχτοι, ακριβώς όπως και οι ίδιοι. Το ζήτημα δεν είναι να προσπαθήσει κανείς να εξακριβώσει εάν το σχήμα αυτό ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή όχι, αλλά να εντοπίσει πως αντιλαμβάνονταν την δική τους «πραγματικότητα», ή καλύτερα το παρελθόν, την παράδοση και τις ρίζες τους. Οι ιστορικές αυτές προσωπικότητες αποτελούν στοιχεία της δικής τους παράδοσης. Επιστρέφοντας στην έννοια της «επινοημένης παράδοσης», η αναφορά στις μορφές αυτές αποκτά διττό - αμφίρροπο χαρακτήρα. Ενισχύει το νόημα της δικής τους συμπεριφοράς, την δικαιώνει και την νομιμοποιεί στα μάτια των «δικών» και των «άλλων», ενώ ταυτόχρονα την διαμορφώνει στην

¹⁷² Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 272-273.

διάσταση μίας προδιαγεγραμμένης συνέχειας. Άλλωστε όπως λέει και το τραγούδι «Με χίλια ονόματα μια χάρη/ ακρίτας είτ' αρματολός/ αντάρτης, κλέφτης, παλικάρι/ πάντα είμ' ο ίδιος ο λαός».¹⁷³

Ο Σ. Σκούρτης πάλι, σε άλλο σημείο αφηγείται την «συζήτηση» ανάμεσα πάλι στον Διευθυντή και ενός νεαρού μελλοθάνατου πριν οδηγηθεί στο απόσπασμα. Αντιλαμβανόμενος την κρισιμότητα της στιγμής ο Διευθυντής επιδιώκει να του εμφυσήσει το φόβο του θανάτου, ευελπιστώντας να τον μεταπείσει και να υπογράψει δήλωση μετανοίας. Ο κρατούμενος καθ' όλη τη διάρκεια παραμένει σιωπηλός, ύστερα όμως από τις έντονες πιέσεις του συνομιλητή του να εκφράσει τις σκέψεις του, του απαντά:

*«Σκέφτομαι κ. Διευθυντά που δεν ξέρω πολλά γράμματα για να σου απαντήσω όπως πρέπει, και να τα καταλάβεις. Οι γνώσεις μου είναι λίγες και τα λόγια μου σαν στουρναρόπετρες. Τι κουβέντα μπορεί να γίνει ανάμεσά μας, ένα ρουμελιώτη βοσκό και ένα δικηγόρο μορφωμένο και σπουδαγμένο με διπλώματα; [...] Εσύ αυτά που ξέρεις τα διάβασες στα βιβλία, και αυτά που ξέρω εγώ τ' άκουσα από τον παππουλάκο μου και τους γεροντότερους τσοπαναρέους της Γκιόνας και του Παρνασσού. Εδώ που περπατάς, μου λέγανε, περπάτησαν οι Αρματολοί και οι Κλέφτες, αυτοί που αναστήσανε το γένος μας, και μας ξανακάνανε Ελλάδα. Να, πάνω σε αυτή την πέτρα ανέβηκε ο Καραϊσκάκης στη μάχη της Αράχωβας τούρλωσε τα πισινά του, σήκωσε τη φουστανέλα κι έδειξε τα χαμπέρια του στους Τουρκαλάδες. Κει, στο ξέφωτο που βοσκάνε τώρα τα ζωντανά έκανε πύργο τα τούρκικα κεφάλια. Στις σπηλιές που φυλαγόμαστε απ' τη βροχή και το χιόνι είχανε τα γιατάκια τους οι αγωνιστές της κλεφτουριάς. Γράμματα δεν ξέρανε, αλλά είχανε καρδιά και μεράκι για τη λευτεριά και για να γίνουμε πάλι Έθνος. Αγράμματοι κ. Διευθυντά και αυτοί σαν εμένα. Όμως τη λευτεριά δεν τη χαράζανε με λόγια, αλλά τη γράφανε με τα καριοφίλια τους και τη χαράζανε με τα σπαθιά τους στα τούρκικα κουφάρια. [...] Βλέπετε κ. Διευθυντά σ' άλλα θρανία σπουδάσατε εσείς και σ' άλλα εγώ. Τα γράμματα εσείς τα μάθατε στα θρανία των αστών κι εγώ απ' το λαό στις βουνοπλαγιές των δοξασμένων μας βουνών. Με τους απογόνους των κλεφτών και τους αντάρτες. Δεν μιλάμε την ίδια γλώσσα, δεν τραγουδάμε τα ίδια τραγούδια και δεν προσκύνάμε τον ίδιο θεό. Γι' αυτό και δεν καταλαβαίνόμαστε».*¹⁷⁴

Το κεντρικό νόημα δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα. Η απόφαση για την ζωή του δεν έχει ληφθεί μόνο ως αποτέλεσμα ενός προσωπικού συλλογισμού ή ως απόρροια της ένταξής του στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Σε μεγάλο βαθμό είναι προδιαγεγραμμένη. Η παράδοση του τόπου του, οι αφηγήσεις και οι μύθοι με τα οποία αναθράφηκε τον

¹⁷³ «Εμπρός ΕΛΛΑΣ για την Ελλάδα» («Ο ύμνος του ΕΛΑΣ»), Τα αντάρτικα τραγούδια (της Κατοχής, της Απελευθέρωσης και του Εμφυλίου), εκδ. τετράδιο, Αθήνα, 1975, σελ. 18-19.

¹⁷⁴ Σκούρτης Σ., Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 219-221.

έχουν τόσο έντονα σημαδέψει ώστε καθορίζουν και το δικό του παρόν. Δεν γίνεται αυτός, που μεγάλωσε στα μέρη που αγωνίστηκαν οι κλέφτες, οι αρματολοί και οι ήρωες της Επανάστασης, να μην φανεί αντάξιος τους. Ενδιαφέρον όμως εντοπίζεται στον τρόπο που κλείνει το λόγο του. Διατυπώνει την πεποίθηση πως δεν υπάρχει σημείο συνεννόησης, καθώς προέρχονται από διαφορετικό κοινωνικό πλαίσιο. Πιθανόν μάλιστα και να τον εγκαλεί πως αποποιήθηκε την ιστορία και την παράδοσή «του», καθώς έμαθε τα γράμματα στα θρανία των αστών, τάξη στην οποία δεν ανήκει αλλά στηρίζει, και πως σήμερα μάχεται τους αληθινούς ομοίους του. Η θέση πάντως «δεν μιλάμε την ίδια γλώσσα» αφού «δεν μοιραζόμαστε κοινή παράδοση και ιστορία», δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα από την εκείνη που εντοπίστηκε προηγουμένως, αναφορικά με την έννοια της «τιμής». Άλλωστε η παράδοση και το αξιακό σύστημα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα και αλληλονοηματοδοτούμενα στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας.

Μία αντίστροφη οπτική όμως θα μπορούσε να οδηγήσει σε διαφορετικό συμπέρασμα. Η παράδοση και το αξιακό σύστημα αποτελούν κατεξοχήν συγκροτησιακά στοιχεία της ταυτότητας. Από όλα τα παρατιθέμενα αφηγήματα διαφαίνεται πως η υπογραφή της δήλωσης μετανοίας έρχεται σε ευθεία αντίθεση όχι μόνο με τις πεποιθήσεις ή την ιδεολογία των πολιτικών κρατουμένων, αλλά κυρίως με τις αρχές και την ιστορία που κουβαλάνε. Επομένως δεν θα ήταν υπερβολικό να ειπωθεί πως, καθώς η ταυτότητα βρίσκεται υπό διαρκή διαπραγμάτευση, υπογράφοντας δήλωση μετανοίας δεν την «χάνουν» μόνο ως πολιτικά υποκείμενα, αλλά ως άτομα στον απόλυτο βαθμό.

Κεφάλαιο Πέμπτο

Ο δηλωσίας στα μάτια των συντρόφων

Υιοθετώντας την επίσημη ρητορική

Οι μαρτυρίες των πρώην πολιτικών κρατούμενων αναφέρονται κατά κύριο λόγο στις αναμνήσεις για τις κακουχίες που πέρασαν, τη βία που υπέστησαν αλλά και τις στιγμές όταν κάποιος σύντροφός τους, αν όχι ο ίδιος, όρθωσε το ανάστημά του στον εξουσιαστή και έκανε όλη την ομάδα να αναθαρρήσει. Ανάμεσα σε αυτές τις αφηγήσεις, που αναφέρονται στο ηρωικό ιδεώδες των ελλήνων κομμουνιστών, υπάρχουν και διάσπαρτες αναφορές στους συντρόφους που «δεν άντεξαν». Η επίσημη θέση του ΚΚΕ, υποσημειώνεται, πως κάνει λόγο για «λιπόψυχους αγωνιστές» που «πρόδωσαν το Κόμμα και τον αγώνα».

Πράγματι, όταν ένας συνεξόριστος στη Μακρόνησο εξομολογείται στον Α. Μπακόλα ότι σκέφτεται να υπογράψει δήλωση και να φύγει, ο ίδιος θυμάται: *«έγινα θηρίο. Τον σκυλόβρισα δειλό και άλλα πολλά»*.¹⁷⁵ Ο Γ. Πικρός, επίσης, αναφερόμενος σε μία ομάδα έφεδρων ανθυπολοχαγών που υπέγραψαν δήλωση στη Μακρόνησο, υποστηρίζει ότι *«είταν πρώτα όλοι εαμίτες. Έπρεπε να κάνουν κι αυτοί ομιλίες και να αποχρωματιστούν. Μερικοί απ' αυτούς φέρνονταν ανθρώπινα. Πονούσαν για τα βάσανα των φαντάρων, μα ήταν τρομερά δειλοί. Τρέμανε και τη σκιά τους»*.¹⁷⁶ Ο Γ. Ζάρκος, πάλι, αφηγούμενος τη ζωή στην εξορία στα χρόνια της Κατοχής καταγράφει πως *«τρομοκρατημένοι [σ.σ.: από την πείνα που επικρατούσε], με χαμένο το ηθικό ο Ζησάκης, ο Αράπικος απ' τη Μυτιλήνη και καναδυο άλλοι φύγαν απ' την ομάδα. Κάμαν δηλώσεις για να σωθούν κι' άρχισαν να γίνονται ζητιάνοι στους χωριάτες και υπηρέτες στους Ιταλούς. Τους πλέναν τα πιάτα και σκούπιζαν τους θαλάμους για να πίνουν ζουμιά και να τρων τα αποφάγια απ' το συσσίτιο»*.

Σε αυτές τις τρεις περιπτώσεις, όπως και στις περισσότερες που έχουν καταγραφεί, αν και παρόμοιες μαρτυρίες δεν είναι ιδιαίτερα τόσο συχνές, ο χαρακτηρισμός του «δειλού» αποδίδεται σε συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες ατόμων. Στην περίπτωση του

¹⁷⁵ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 140.

¹⁷⁶ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 147-148.

Α. Μπακόλα, πρόκειται για ένα λόγο που στόχευε στο να συνετίσει τον συνομιλητή του και να τον φέρει ενώπιον των ευθυνών του. Στις άλλες δύο αφηγήσεις η «δειλία» αποδίδεται με την γενικότερη στάση τους, πέραν της δήλωσης. Πουθενά, όμως, στις μαρτυρίες δεν χαρακτηρίζονται ως «δειλοί» όλοι οι δηλωσίες συλλήβδην.

Εάν ο χαρακτηρισμός του δηλωσία ως «δειλό» σπανίζει, εκείνος του «προδότη» μάλλον απουσιάζει. Μολονότι η δήλωση μετανοίας, ως πράξη, αποτυπώνεται στη συλλογική συνείδηση του ελλήνων κομμουνιστών ως «προδοσία» απέναντι στο Κόμμα, τον αγώνα και τους «δικούς», ο δηλωσίας, ως δρών υποκείμενο, δεν καταγράφεται πουθενά ως «προδότης». Μοναδική εξαίρεση αποτελούν εκείνες οι ιδιαίτερες περιπτώσεις που πέρασαν στο άλλο στρατόπεδο, είτε προσφέροντας της ιδεολογική και θεωρητική στήριξη, είτε καταδίδοντας ανοιχτά και προσχωρώντας στους κατασταλτικούς μηχανισμούς.

Ο Γ. Ζάρκος στη *Μεγάλη Στρατιά* αναφερόμενος στον Τυρίμο, συγκρατούμενό του στις φυλακές της Αίγινας, διηγείται πως «έναν άλλο χαφιέ που τον γνώρισα καλά [...] είναι ο προδότης ο Τυρίμος».¹⁷⁷ Επίσης, στην «Ομάδα Συμβίωσης» υποστηρίζει ότι «στελέχη «σοβαρά», που ήσαντε κλεισμένα στη φυλακή της Κέρκυρας, δέιλιασαν και κάμαν ο ένας ύστερα απ' τον άλλον δήλωση μετανοίας: Σκλάβαινας, Κλάρας, Τυρίμος, Μανωλέας... Πρόδιναν αρνιόσαντε τις ιδέες τους για να σωθούν».¹⁷⁸ Η σημασία της μαρτυρίας του Γ. Ζάρκου έγκειται στο γεγονός ότι καταγράφεται αρκετά νωρίς. Οι αναμνήσεις του από την εξορία εκδίδονται για πρώτη φορά στο διάστημα 1945-1946. Πιθανώς να οφείλεται στην χρονική εγγύτητα το γεγονός ότι ο λόγος του σχεδόν ταυτίζεται με την επίσημη κομματική ρητορική, αν και ο ίδιος δεν υπήρξε μέλος, αλλά διατηρούσε μία ιδιόρρυθμη σχέση με το ΚΚΕ.

Ο Η. Στάβερης συλλαμβάνεται από την Ασφάλεια τον Μάρτιο του 1948. Συγκατηγορούμενός του στο Στρατοδικείο είναι και ο Γιάννης Κατσιμίχας, τον οποίο και υποδεικνύει ως υπεύθυνο για «δεκάδες συλλήψεις μελών και στελεχών της οργάνωσης [ΕΠΟΝ]». Συγκεκριμένα υποστηρίζει πως πρόκειται για «προδότη και συνεργάτη της ασφάλειας [...] που παρέδωσε στα χέρια της ασφάλειας ολόκληρη την οργάνωση Πετραλώνων - Κουκακίου».¹⁷⁹ Επίσης συγκατηγορούμενή τους ήταν και η

¹⁷⁷ Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1982, σελ. 38.

¹⁷⁸ Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1982, σελ. 70.

¹⁷⁹ Στάβερης Η., *Γλαροφωλιά: Μακρονήσι 1948-1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2001, σελ. 45-46.

Βίργω Βασιλείου, η οποία αφηγείται πως «ανάμεσα στ' αγόρια που δικάζονταν μαζί μας ήταν και οι δύο αδερφοί Κατσιμίχα, ο Γιάννης και ο Βαγγέλης. Ο πρώτος στη δίκη μας, έκανε δήλωση, ο αδερφός του δικάστηκε σε θάνατο».¹⁸⁰ Ο Γιάννης Κατσιμίχας στη συνέχεια, οδηγείται στην Μακρόνησο όπου γίνεται αλφαμίτης και αναδεικνύεται σε έναν από τους στυγνότερους βασανιστές. Συγκαταλέγεται στους περισσότερο διαβόητους «αναμορφωτές». Ωστόσο όσοι αναφέρονται σε αυτόν επισημαίνουν, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, και την πρωτινή ιδιότητά του, αυτή του δηλωσία. Θα μπορούσε να ειπωθεί πως, μέσα από τις μαρτυρίες, ο Κατσιμίχας αναδεικνύεται ως η κατεξοχήν προσωποποίηση δηλωσία -βασανιστή. Άλλωστε δεν είναι ένα τυχαίο κομματικό μέλος. Ο ίδιος υπήρξε μαχητής του ΕΛΑΣ, πιθανώς να ήταν γνωστός ως Καπεταν Γιάννης.¹⁸¹ «Παλιός αντάρτης, με ιστορία» γράφει ο Γ. Φαρσακίδης.¹⁸²

Δεν έχει επί της παρούσης σημασία η παράθεση άλλων περιπτώσεων δηλωσιών που μετεξελίχθηκαν σε όργανα του κατασταλτικού μηχανισμού, όπως λόγου χάρη του Μπουτσικάρη στη Μακρόνησο ή του Μπεγνή στη Γιούρα. Όλοι αυτοί, επώνυμοι και μη, έχουν περάσει στο άλλο στρατόπεδο. Το ζήτημα είναι πως ούτε ένας απλός αγωνιστής, που δεν άντεξε στην σωματική ή ψυχολογική βία ή την πίεση της οικογένειας και υπέγραψε δήλωση μετανοίας, δεν μνημονεύεται από τους παλιούς τους συντρόφους ως «προδότης».

Ο φορέας της ντροπής

Ενώ οι χαρακτηρισμοί του «δειλού» ή του «προδότη» δεν φαίνεται να χρησιμοποιούνται ευρέως, αυτό που ουσιαστικά αποτυπώνεται μέσα από τις μαρτυρίες είναι πως ο δηλωσίας είναι ο «ντροπιασμένος». Ο δηλωσίας είναι αυτός που φέρει την «ντροπή», σε αντίθεση με τον «αμετανόητο», τον «αλύγιστο» αγωνιστή που είναι ο «τίμιος», ο «περήφανος».

Η διαδικασία απόσπασης της δήλωσης ακολουθεί ένα ορισμένο τελετουργικό, στο πλαίσιο του οποίου η επιτέλεση του ρόλου του μετανοιωμένου αποτυπώνεται με έναν ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο στις μαρτυρίες. Ο δηλωσίας είναι αυτός που

¹⁸⁰ Βασιλείου Β., *ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι. Μαρτυρία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ. 31.

¹⁸¹ Βασιλείου Β., *ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι. Μαρτυρία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ.32.

¹⁸² Φαρσακίδης Γ., *Μακρόνησος Α'ΕΤΟ- ΕΣΑΙ 1949-1950, χ.ε.,5^η έκδοση, χ.χ.*, σελ. 15.

«ψελλίζει», που «μόλις και ψιθυρίζει» το «αποκηρύχνω», που βγάζει «μια φωνίτσα [που] μόλις και ακούγεται», σε αντίθεση με εκείνον που από μία «πρωτόγνωρη ξεχειλισμένη δύναμη» μέσα του φωνάζει «αρνούμαι», όταν του ζητάνε να υπογράψει δήλωση μετανοίας.¹⁸³ Ο δηλωσίας είναι αυτός που όταν στο Γραφείο Ηθικής Αγωγής του ρωτάνε τα στοιχεία του για να γράψουν την ομιλία που θα του δώσουν να διαβάσει «ψιθυρίζει στα δόντια του» το όνομα του «ΕΛΑΣ», της οργάνωσης που άνηκε στην κατοχή, ενώ όταν την παίρνει στα χέρια του, εμφανώς ταραγμένος, «δυο σταγόνες, ύστερα κι άλλες πολλές, ρίχνονται απ' τα βουρκωμένα του μάτια πάνω στο χαρτί και το μουσκεύουν».¹⁸⁴ Επίσης, είναι αυτός που όταν χειροκροτείται, για την ηθικοπλαστική, πατριωτική ομιλία που εκφώνησε ή επειδή παρελαύνει ως «ανανήψας», περνάει με το «κεφάλι σκυμμένο».¹⁸⁵ Ταυτόχρονα, όμως, είναι και εκείνος που όταν χειροκροτεί ή ζητωκραυγάζει μετά το τέλος κάποιας ομιλίας, το «ζήτω γεμάτο σπαραγμό αναδίνεται» και μία «πένθιμη φωνή».¹⁸⁶ Τέλος είναι ο ίδιος που όταν βλέπει ή διακρίνει από απόσταση τον παλιό του σύντροφο, αποφεύγει να πάει κοντά και να τον συναντήσει.¹⁸⁷

Σε ορισμένες περιπτώσεις το αίσθημα της «ντροπής» αποδίδεται ακόμα και σε δηλωσίες που μεταστράφηκαν σε βασανιστές. Χαρακτηριστικά, ο Φ. Γελαδόπουλος θυμάται πως «είναι και παιδιά που καμώνονται πως φτύνουν. Μονάχα χαμηλώνουν τα βουρκωμένα μάτια τους και περνούν, κάνοντας πως βαρούν και μπερδεύονται μέσα στο άζαλλο μπουλούκι...».¹⁸⁸ Επίσης, ο Ν. Μάργαρης καταγράφει τη μαρτυρία ενός Μακρονησιώτη, σύμφωνα με την οποία σε κάποια από τις συνήθειες νυχτερινές εισβολές στην ομάδα των αλφαμιτών μετείχε και ένας αξιωματικός «που έκρυβε το πρόσωπό του μέσα στο σκοτάδι, μην τύχει και τον γνωρίσει κανείς από μας».¹⁸⁹ Η προσπάθεια να κρυφτούν, μη φανερώνοντας το πρόσωπο και αποστρέφοντας το βλέμμα, ως άμεση παρόρμηση της «ντροπής», αποτελεί και την βασική απόδειξη του αισθήματος που ένιωθαν. Η συμπεριφορά αυτή δεν αποδίδεται σε όλους τους πρώην αγωνιστές που μετεξελίχθησαν σε όργανα των εξουσιαστών. Πρόκειται για τους μη

¹⁸³ Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, σελ. 31, 38 και 48 αντίστοιχα.

¹⁸⁴ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 104-105.

¹⁸⁵ Φλούντζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 128.

¹⁸⁶ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 131 και 133.

¹⁸⁷ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελισιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 145.

¹⁸⁸ Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, 52.

¹⁸⁹ Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ2 577.

«αδιάντροπους» «άτιμους», για όσους, δηλαδή, έχουν συναίσθηση και συνείδηση της «ατιμίας» τους και της «ντροπής» που φέρουν.

Δύο αφηγήσεις που καταγράφονται στις μαρτυρίες αναδεικνύουν την ένταση και το μέγεθος της «ντροπής» που φέρονται να βίωναν οι δηλωσίες. Το πρώτο παράδειγμα είναι καθαρά πραγματολογικό. Ο Φ. Γελαδόπουλος, στις αναμνήσεις του, αφηγούμενος τις ημέρες της μεγάλης καταιγίδας των αρχών του 1949 επικεντρώνεται στον «καθηγητή», έναν μάλλον ηλικιωμένο εξόριστο της Μακρονήσου, και τις προσπάθειές να τον συντρέξουν και να τον φροντίσουν. Με τον «καθηγητή», όπως θυμάται, είχαν πρωτογνωριστεί βασανιζόμενοι στη «χαράδρα», υπομένοντας την βία που υφίσταντο, αρνούμενοι να υπογράψουν δηλώσεις μετανοίας. *«Ύστερα, ήρθανε οι αιμοπτύσεις. Δύο-τρεις, τον τσάκισαν. Αποκήρυξε. Πέρασαν δέκα μήνες από τότες. Δέκα μήνες κατάκοιτος. Ο γιατρός του τάγματος του λέει πως για να τον στείλουν στο νοσοκομείο πρέπει απαραίτητα να υπογράψει επιστολές στον παπά του χωριού του. «Αυτό δεν μπορεί να γίνει» η απάντηση του καθηγητή. Έτσι μένει μέσα αυτού στον ταφόλακο, χωρίς φάρμακα, χωρίς καμία ιατρική περίθαλψη. Αυτού μέσα, μασουλάει το μπακαλιάρο, ξερνά αίμα, τα κάνει όλα...»*.¹⁹⁰ Φτάνοντας προς το τέλος της η καταιγίδα, που για τους εξόριστους αποτέλεσε μαρτύριο, ο «καθηγητής» απευθύνεται στους συσκηνίτες *«παιδιά, σας φέρνω βάρος»* και ο Φ. Γελαδόπουλος θυμάται την αντίδρασή του *«τονέ καμαρώνω [...] του χαμογελώ, και χαϊδεύω τα μαλλιά του»*.¹⁹¹ Ο «καθηγητής» είναι από τα ελάχιστα άτομα που δεν κατονομάζει στο βιβλίο του ο Φ. Γελαδόπουλος, αλλά το εξηγεί, υποστηρίζοντας πως *«το πρόσωπο αυτό, βρίσκεται σήμερα στην Αθήνα. Φίλος μου αγαπημένος. Με παρακάλεσε πολύ, για λόγους οικογενειακής ευτυχίας να μην αναφέρω το όνομά του»*.¹⁹² Τι θα πει άραγε «για λόγους οικογενειακής ευτυχίας», αλλά και πως να δικαιολογήσει ο ίδιος το αίτημα του φίλου του; Το βιβλίο του Φ. Γελαδόπουλου εκδίδεται το 1974. Από τα γεγονότα που περιγράφει έχουν περάσει 25 χρόνια. Φαίνεται όμως πως ούτε αυτό το διάστημα δεν είναι αρκετό για να κοινοποιηθεί πως κάποτε, υπό το καθεστώς αμείλικτης βίας και όντας βαρύτατα ασθενής υπέγραψε δήλωση μετανοίας. Μία δήλωση την οποία με την κατοπινή στάση του, αρνούμενος να υπογράψει επιστολές, είναι σαν να την πήρε πίσω και να την ανακάλεσε. Η «ντροπή» για εκείνη την μία υπογραφή και ο φόβος του στίγματος παραμένει τόσο ισχυρή, ώστε 25 χρόνια μετά να αρνείται να

¹⁹⁰ Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, σελ. 97.

¹⁹¹ Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, σελ. 104.

¹⁹² Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, σελ. 96 υπ. 1.

αναγραφεί το όνομά του. Ο Φ. Γελαδόπουλος τον κατανοεί, παράλληλα όμως μάλλον του στέλνει και ένα μήνυμα. «*Τονέ καμαρώνω*» γράφει, σαν να του λέει «δεν έχεις λόγο να ντρέπεσαι. Γιατί ποιον πραγματικά καμαρώνει; Για αυτόν, τον «καθηγητή», τον δηλωσία...

Το δεύτερο παράδειγμα έχει πιο έντονα συμβολική διάσταση. Ο Δ. Πέππας καταγράφει μία ιστορία που του είχαν διηγηθεί στη φυλακή. «*Προπολεμικά στην Ακροναυπλία, ένας κρατούμενος σύντροφος, Πατλακάς λεγόταν χάρισε σε έναν συγκατατούμενό του ένα μπαστούνι. Αυτός ο άλλος αργότερα έκανε δήλωση και αφέθηκε ελεύθερος. Φεύγοντας άφησε το μπαστούνι, ίσως γιατί θεωρούσε τον εαυτό του ανάξιο να κρατήσει το δώρο. Ο Πατλακάς, εξάλλου, για να δείξει την περιφρόνησή του στον «δηλωσία», πήρε το μπαστούνι, το τύλιξε σε πανιά μουσκεμένα πετρέλαιο και το 'καψε*».¹⁹³ Το γεγονός, απαλλαγμένο από την προσφερόμενη ερμηνεία του, επαναδιατυπώνεται ως εξής: πρόκειται για δύο ισότιμους ανθρώπους που ο ένας κάνει ένα δώρο στον άλλο. Όταν ο δωρολήπτης διαφοροποιείται και απομακρύνεται από την κοινή ομάδα επιστρέφει το δώρο στο δωρητή, ο οποίος αρνείται να το δεχτεί πίσω και αντ' αυτού το καταστρέφει. Αναφερόμενος κανείς στις σχέσεις που διαπλάθονται γύρω από το δώρο, δεν μπορεί παρά να παραπέμψει στο θεμελιώδες, ομώνυμο έργο του Μ. Mauss. Σύμφωνα με τη θεωρία που διατυπώνει, το δώρο, στη βάση του οποίου συγκροτείται και ισχυροποιείται η σχέση μεταξύ των δύο συνδιαλεγόμενων πλευρών, διέπεται από τρεις κεντρικούς άξονες, την υποχρέωση προσφοράς, αποδοχής και ανταπόδοσης.¹⁹⁴ Η αποδοχή του δώρου δηλώνει σεβασμό προς το πρόσωπο του δωρητή, όπως συνέβη όταν χαρίστηκε το μπαστούνι την πρώτη φορά. Διερευνώντας το «πνεύμα του δώρου» στους Μαορί, ο Μ. Mauss υποστηρίζει πως «*το δώρο δεν είναι αδρανές*» καθώς εξακολουθεί να αποτελεί κομμάτι του εαυτού του δωρητή. Θεωρεί πως «*προσφέροντας λοιπόν κάτι είναι σαν να προσφέρεις ένα κομμάτι από τον εαυτό σου*», ενώ «*όταν αποδέχεσαι κάτι από κάποιον είναι σαν να αποδέχεσαι κάτι από την πνευματική του ουσία, την ψυχή του*».¹⁹⁵ Σε αντίθετη περίπτωση η άρνηση αποδοχής του δώρου, αν μπορεί να ειπωθεί έτσι η άρνηση αποδοχής του μπαστουνιού από τον αρχικό του ιδιοκτήτη, ισοδυναμεί, μεταξύ άλλων,

¹⁹³ Πέππας Δ., *Στις φυλακές της Μυτιλήνης*, στο Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 87.

¹⁹⁴ Μως Μ., *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, χ.χ., σελ. 117-122.

¹⁹⁵ Μως Μ., *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, χ.χ., σελ. 79-80.

και «με απόρριψη [...] της αμοιβαίας επαφής».¹⁹⁶ Καθώς «ο δεσμός αυτός που δημιουργούν τα πράγματα αποτελεί στην πραγματικότητα δεσμό ανάμεσα στις ψυχές», η άρνηση αποδοχής του δώρου υποδηλώνει την άρνηση της αποδοχής του ίδιου του δωρητή.¹⁹⁷

Επιστρέφοντας στην εξιστόρηση, δεν πρόκειται να προταθεί κάποια διαφορετική ερμηνεία πέραν αυτής που παρέχεται από τους ίδιους τους αφηγητές, καθώς κρίνεται αρκετά πιθανή και λογικοφανής. Δύο σύντροφοι, συναγωνιστές μοιράζονται μία κοινή πραγματικότητα. Ο ένας αποφασίζει να δωρίσει στον άλλο ένα μπαστούνι, δείγμα του σεβασμού και της εκτίμησης που του τρέφει, συνήθης πρακτική μεταξύ των πολιτικών κρατουμένων, και ο άλλος το αποδέχεται, δηλώνοντας με τη στάση του παρόμοια αισθήματα και επισφραγίζοντας την προσωπική τους σχέση. Όταν ο δωρολήπτης υπογράφει δήλωση μετανοίας και αποσχίζεται από την ομάδα, αναγνωρίζοντας την «ντροπή» που φέρει, αποφασίζει να επιστρέψει το δώρο - σύμβολο της φιλίας δύο «τίμιων» αγωνιστών - καθώς θεωρεί τον εαυτό του πλέον «ανάξιο να το κρατήσει». Ο δωρητής όχι μόνο δεν το δέχεται πίσω - σημάδι άρνησης του ίδιου του φίλου του - αλλά και το καταστρέφει επιδεικτικά, «καίγοντας» ό,τι τους συνέδεσε στο παρελθόν.

Η «ντροπή» δεν είναι ένα αίσθημα που αποδίδεται στους δηλωσίες από τους συντρόφους τους που παρέμειναν «συνεπείς» αντιπαραβαλλόμενη ως προς την δική τους «τίμια» στάση και πορεία ζωής. Αντιθέτως, αναφαίνεται ως μία ειλικρινή και αντικειμενική διαπίστωση. Η «ντροπή», ως συναισθηματική και ψυχολογική κατάσταση, αναδεικνύεται σε κυρίαρχο χαρακτηριστικό των δηλωσιών και αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση και την ερμηνεία διαφόρων πτυχών της μετέπειτα πορείας τους.

Ενοχή και προσπάθεια αποκατάστασης

Το αίσθημα της «ντροπής» αφορά στην εξωτερική εικόνα του ατόμου, αυτή που συγκροτεί το «εγώ» στα μάτια των «άλλων». Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις

¹⁹⁶ Μως Μ., *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, χ.χ., σελ. 81.

¹⁹⁷ Μως Μ., *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, χ.χ., σελ. 79.

παρουσιάζει μία ιδιόμορφη διάσταση, κατά την οποία, μέσω της εσωτερικοποίησής της, μετεξελίσσεται σε «ενοχή», ένα συναίσθημα έντονα συνυφασμένο και με τις ευαγγελικές διδαχές και τη χριστιανική πίστη.

Ο Χ. Μίσσιος προβαίνει σε μία σύγκριση του πως διαχειρίστηκε το ζήτημα της σύλληψης των μελών του η ηγεσία του ΚΚΕ και το Μέτωπο για την Απελευθέρωση της Αλγερίας.¹⁹⁸ Αφηγείται, λοιπόν, πως «θυμάμαι, και μου έκανε φοβερή εντύπωση, την εντολή που έδωσε στους μαχητές του το Μέτωπο της Αλγερίας στον αγώνα του ενάντια στους γάλλους αποικιοκράτες. Επειδή τα βασανιστήρια στα οποία υπέβαλλαν τους μαχητές οι Γάλλοι ήταν απάνθρωπα, το Μέτωπο είπε στους μαχητές του: Κρατήστε είκοσι τέσσερις ώρες, ώστε αυτοί που μένουν πίσω να πάρουν τα μέτρα τους, και μετά ομολογήστε... [...] είναι πολύ σημαντικό να οραματίζεσαι ένα τέρμα, να έχεις ένα όριο... Και, κυρίως, ν' απαλλαγείς από την ενοχή να είναι δικό σου πρόβλημα αν αντέξεις ή όχι, και όχι της καθοδήγησης, της ηθικής σου υπόστασης ως ανθρώπου και ως αγωνιστή... ». Και συνεχίζει αναφερόμενος σε ένα παλιό συναγωνιστή: «ο Αντρέας, ντελικάτος και ευγενικός, δεν ήταν μόνο ότι δεν άντεχε τον πόνο, αλλά ένιωθε και μία αβάσταχτη ταπείνωση όταν τον δέρνανε. Μέσα σε μία μέρα έκανε πέντε φορές δήλωση και αντιδήλωση, μέχρι που πήγε στο τρελάδικο, κι ύστερα μια ζωή ήταν ένας άνθρωπος σακατεμένος από τις ενοχές».¹⁹⁹

Ο Κ. Γκριτζώνας, έχοντας -μάλλον- ανάλογες περιπτώσεις στο νου του, εκτός από την «ενοχή», μιλάει ανοιχτά και για το τραύμα. Θεωρεί πως οι δηλωσίες κουβαλούσαν «το μεγάλο βάρος των τύψεων τους για το σφάλμα αυτό που είχαν διαπράξει στην αγωνιστική τους ζωή. Ο σωματικός πόνος που προκαλείται από τα βασανιστήρια στα οποία υποβάλλεται ο αγωνιστής, με τον καιρό περνάει και σε κάποιο βαθμό ξεχνιέται. Το τραύμα όμως της συνείδησης του δηλωσία μένει αθεράπευτο για όλη του τη ζωή».²⁰⁰ Παράλληλα όμως θίγει ένα επιπλέον ζήτημα. Κεντρικό χαρακτηριστικό της «ενοχής» αποτελεί η άμεση σύνδεσή της με την «λανθασμένη πράξη» και το «σφάλμα». Και το «σημαντικότερο σφάλμα», το «υπέρτατο ατόπημα»,

¹⁹⁸ Αναφέρεται στο Μέτωπο για την Εθνική Απελευθέρωση της Αλγερίας (Front de Libération Nationale - FLN), του κινήματος που δημιουργήθηκε την 1^η Νοεμβρίου 1954 με σκοπό την απελευθέρωση της Αλγερίας από την Γαλλική κυριαρχία, και τον πόλεμο της Αλγερίας, που διεξήγαγε από την ίδια χρονιά έως το 1962, όταν με την Συνθήκη του Εβιάν η Αλγερία αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητο κράτος.

¹⁹⁹ Μίσσιος Χ., *Χαμογέλα ρε, τι σου ζητάνε;*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1988, σελ. 151.

²⁰⁰ Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες Συμβίωσης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 110.

η «μεγαλύτερη υποχώρηση» για έναν κομμουνιστή, έναν αγωνιστή του λαϊκού κινήματος δεν είναι παρά η δήλωση μετανοίας.

Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαίο να επισημανθεί μία βασική αντίθεση ως προς τις αντιδράσεις που πυροδοτεί η «ντροπή» και η «ενοχή». Βιώνοντας το άτομο την «ντροπή», ορμώμενο από αρχαϊκά ένστικτα, προσπαθεί να «κρυφτεί», αποκρύβοντας και καλύπτοντας το γεγονός που το βαραίνει. Αντίθετα, αισθανόμενο «ενοχή» έχει την τάση να επανορθώσει και να αποκαταστήσει αυτό που αντιλαμβάνεται ως «λάθος» του.

*«...Πολλοί δεν είχαν το κουράγιο ν' αρνηθούν τις επιστολές ή τις ομιλίες. Αρχιζε ύστερα η πάλη με τον εαυτό τους ώσπου να γράψουν το κείμενο που τους ζητούσαν. [...] Το κείμενο τότε γινόταν δεκτό, αλλά εκείνοι που το έγραφαν γίνονταν ράκη ανθρώπινα, έπεφταν σε μελαγχολία, πολλοί μετάνιωσαν και έπεφταν στη θάλασσα, έκοβαν τις φλέβες τους ή έπεφταν σε παραφροσύνη... ».*²⁰¹ Η σχέση ανάμεσα στην «ενοχή» και την αυτοκτονία έχει αποτελεί μία σπουδαία συζήτηση στους κόλπους της ψυχανάλυσης, της ψυχιατρικής και της κοινωνιολογίας, αρχής γενομένης με τα έργα του E. Durkheim και του S. Freud.²⁰² Μέσα όμως από τις μαρτυρίες των πολιτικών κρατουμένων η «ενοχή», είτε για την δήλωση που υπέγραψαν, είτε για το φόβο πως δεν θα αντέξουν και θα υπογράψουν, ανάγεται στον κυρίαρχο παράγοντα των αυτοκτονιών.

Ο Γ. Πικρός διηγείται μία σκηνή που κάποιος έφεδρος ανθυπολοχαγός έπεσε μέσα στον ασβέστη και τις προσπάθειες των παρευρισκομένων να τον βγάλουν ζωντανό. Ενώ «οι αλφαμίτες λένε πως τρελάθηκε», «ολονώνε [των εξορίστων] η σκέψη πέταξε στη χτεσινή μέρα. Ο ανθυπολοχαγός έκανε ομιλία και είπε πράγματα που δεν ήθελε να πει. Μετάνιωσε για όσα είπε και πήγε να βρει το θάνατο στον ασβέστη».²⁰³ Παρόμοια είναι και η αφήγηση του Ν. Μάργαρη για σύντροφο που από το φόβο ότι ένα χαρτί που υπέγραψε μπορεί να το παρουσιάσει η Διοίκηση ως δήλωση έσकिσε με ένα μαχαίρι την κοιλιά του. Ο Ν.Μάργαρης θεωρεί πως «ο Πασχάλης [...] δεν μπορούσε να υποφέρει την ιδέα πως με το ίδιο του το χέρι καταδίκασε εκείνο που πίστευε. Και

²⁰¹ Δημοσίευμα της Μάχης, όπως παρατίθεται στο Μάργαρη Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, σελ. 261.

²⁰² Βλ. Durkheim E., *Οι κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1980, Freud S., «Πένθος και Μελαγχολία», στο *Δοκίμια Μεταψυχολογίας (1915)*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000 και Freud S., *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, εκδ. Νίκας, Αθήνα 2011.

²⁰³ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 147.

ζήτησε λύτρωση στο θάνατο».²⁰⁴ Σε άλλη περίπτωση καταγράφει πως μεταφέροντας στο αναρρωτήριο ένα σύντροφο που «έκοψε τις φλέβες του για να μην υπογράψει», ένας άλλος ξεσπώντας σε κλάμα τους είπε ότι «θέλω και εγώ να σκοτωθώ... να δε μπορώ... δε μπορώ... υπέγραψα... συγχωρέστε με... ή σκοτώστε με».²⁰⁵

Η αυτοκτονία γίνεται αντιληπτή ως μία απελπισμένη προσπάθεια ορισμένων δηλωσιών επανόρθωσης του λάθους τους να υπογράψουν δήλωση μετανοίας. Μετά τα γεγονότα στο Α'Ε.Τ.Ο., που οδήγησαν σε μαζικές υπογραφές δηλώσεων των επιζήσαντων, ο Γ. Πικρός υποστηρίζει ότι «σαν κόπασε κάπως η μπόρα κ' ηρέμησαν τα νεύρα και καταλάγιασε ο νους, τα παιδιά μπόρεσαν να διακρίνουν το μέγεθος του σφάλματός τους. Δυστυχώς όμως όχι με ψυχρή λογική. Έτσι το πρώτο σφάλμα ακολούθησε δεύτερο, ίσως μεγαλύτερο του πρώτου. Πήγαν να διορθώσουν το σφάλμα με το θάνατο. Ζήτησαν την αποκατάστασή τους στο θάνατο. Ξέχασαν πως τα σφάλματα τα κάνει η ζωή και τα διορθώνει η ίδια η ζωή. Η μανία της αυτοκτονίας σα θανατηφόρα επιδημία αγκάλιασε το τάγμα».²⁰⁶ Το ακόλουθο μάλιστα διάστημα το φαινόμενο των αυτοκτονιών γιγαντώθηκε σε τέτοιο βαθμό που ο Διοικητής του Α'Ε.Τ.Ο. εξέδωσε διαταγή με την οποία τις «απαγόρευσε» και απειλούσε τους αποπειρώμενους με «παραπομπή εις το έκτακτον Στρατοδικείον».²⁰⁷ Ωστόσο, όση συγκίνηση και αν προξενούν όσοι αποφάσισαν να δώσουν τέλος στη ζωή τους, η αυτοκτονία τους θεωρείται ως προσπάθεια επανόρθωσης απέναντι στον ίδιο τους τον εαυτό και μόνο, καθώς ιδεολογικά, για τους κομμουνιστές, αυτή αποτελεί πράξη αποτρόπαια και καταδικαστέα. Ο Ζάρκος, με αφορμή την ανάμνηση ενός συνεξόριστου που εν αγνοία του έφαγε κάποιους δηλητηριώδεις καρπούς και πάντα ντρεπόταν μην του πει κανείς πως επεχείρησε να αυτοκτονήσει, υποστηρίζει ότι «το τρομερότερο έγκλημα για ένα κομμουνιστή είναι η αυτοκτονία. Το ήξερε αυτό ο Σοφριανός [ο συνεξόριστος]. Ένας κομμουνιστής πρέπει να 'ναι έτοιμος να τα υποφέρει όλα, που θα πάθει στον αγώνα που κάνει. Η αυτοκτονία είναι κι αυτή μια δήλωση, μία συνθηκολόγηση, ένας τρόπος για να ξεφύγει απ' το μαρτύριο. [...] Μέσ' του Αβέρωφ [...] ακόμα ντρεπόταν γι' αυτό που 'χε κάμει. «Θα ντρέπουμε σ' όλη-μου τη ζωή. Μεγαλύτερη ατιμία απ' αυτή δε μπορεί να γίνει» μου 'λεγε».²⁰⁸

²⁰⁴ Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ.1 σελ. 562.

²⁰⁵ Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ.2 σελ. 106-107.

²⁰⁶ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 69-70.

²⁰⁷ Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ.2 σελ. 108.

²⁰⁸ Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1982, σελ. 85-86.

Σε άλλο σημείο της αφήγησής του ο Γ. Ζάρκος εκφράζει την πεποίθηση ότι ο μόνος που αποκατέστησε «*τίμια*» την «*ατιμία που 'χε κάμει, να προδώσει και να κάμει δήλωση*», «*ξέπλυνε το αίσχος του*» και «*συχωρέθηκε*» ήταν ο Άρης, εννοώντας πως στη συνέχεια έγινε «*αρχηγός στο αντάρτικο*».²⁰⁹ Αυτό που δεν γνωρίζει, καταγράφοντας αυτές τις σκέψεις το 1946, είναι πως λίγα χρόνια μετά θα τεθεί σε ισχύ ένα μέτρο που θα επιτρέψει σε πολλούς ακόμη να πάρουν πίσω την υπογραφή τους, το οποίο έμεινε γνωστό ως «αντιδήλωση». Πρόκειται για ένα έγγραφο που έδινε την δυνατότητα ανάκλησης της δήλωσης μετανοίας.

Το πότε και πως τίθενται σε εφαρμογή οι αντιδηλώσεις παραμένει ασαφές. Εντύπωση προκαλεί ότι ενώ οι αφηγητές στην πλειοψηφία τους συμφωνούν πως καθιερώνονται γύρω το 1950, οι δύο βασικές επιμέρους ομάδες των πολιτικών κρατουμένων το συνδέουν ως γεγονός με την προσωπική τους εμπειρία. Οι εκτοπισμένοι στην Μακρόνησο τις τοποθετούν χρονικά μετά τις εκλογές του 1950, ενώ όσοι βρίσκονται στις φυλακές, αναμένοντας την θανατική καταδίκη τους ή των συντρόφων τους, τις εντοπίζουν με την αναστολή των εκτελέσεων.²¹⁰ Ωστόσο, ο Γ. Πικρός κάνει λόγο για αντιδηλώσεις από το 1947, ενώ η αναφορά των Π. Αρώνη - Β. Βαρδινογιάννη πως «*πήραν δε αργότερα μαζικό χαρακτήρα στα τάγματα των στρατιωτών της Μακρονήσου*», αφήνει να εννοηθεί ότι μάλλον προϋπήρχε ως μέτρο.²¹¹

Εξίσου συγκεχυμένος παραμένει και ο σκοπός που εξυπηρετούν. Μία εκδοχή είναι ότι η καθοδήγηση του ΚΚΕ ήταν «*που μετά τις εκλογές της 5 Μαρτίου έριξε το σύνθημα της ανάκλησης της δήλωσης*».²¹² Στον αντίποδα όμως εκφράζεται και η πεποίθηση πως πρόκειται για «*υστερόβουλη πρόταση των Αρχών: οι ανακαλούντες θα ήταν ανειλικρινείς και οι αρνούμενοι την ανάκληση θ' απόδειχναν ότι είχαν οριστικά "αποτάξει το σατανά!"*».²¹³ Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του Κορωνιού, κληρωτού της Μακρονήσου με καθήκοντα στο Γραφείο Ηθικής

²⁰⁹ Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1982, σελ. 72-73.

²¹⁰ Ως «τέλος των εκτελέσεων», μάλλον νοείται η μετατροπή της θανατικής καταδίκης σε ισόβια κάθειρξη σύμφωνα με το αρ. 19 του Ν. 2058/1952 «περί μέτρων ειρηνεύσεως», όπως δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 95/1952. Ενδεικτικά βλ. Σαραντόπουλος Α., *Οι εξόριστοι στον εμφύλιο*, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2000, σελ. 168 και Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 282.

²¹¹ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 70 και Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 261.

²¹² Μπακόλας Α., *εκ θαθέων...* Ημερολόγιο, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 170.

²¹³ Σαραντόπουλος Α., *Οι εξόριστοι στον εμφύλιο*, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2000, σελ. 168.

Αγωγής, ο οποίος περιγράφει πως «στο *Τάγμα εν τω μεταξύ*, συνέβη κάτι απρόσμενο. Αρκετοί πολιτικοί εξόριστοι άρχισαν ν' ανακαλούν τις δηλώσεις τους. Δεν ξέρω αν ήταν η παραίτηση της Κυβερνήσεως [σ.σ.: καθώς η αφήγησή του βρίσκεται στον Ιανουάριο του 1950, υποθέεται ότι αναφέρεται στην Κυβέρνηση Διομήδη] που τους έδωσε ελπίδες και πήρανε θάρρος ή αν υπήρξε έργο των καθοδηγητών τους που ήταν απομονωμένοι στον 7^ο λόχο. Ίσως και τα δύο. Η αντίδραση του Τζανετάτου και των μεγάλων ιεροεξεταστών, Ράντου και Ξηρουχάκη εκδηλώθηκε αστραπιαία και με την γνωστή απίστευτη αγριότητα προτού αυτή η κίνηση πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις».²¹⁴

Το μόνο που αναδεικνύεται ξεκάθαρα είναι η αποδοχή που έχει, από τους «αμετανόητους» αγωνιστές, το μέτρο της ανάκλησης και όσοι δηλωσίες προέβησαν σε αυτό. Η αντιδήλωση, σε αντίθεση προς την αυτοκτονία, καθίσταται ο μόνος τρόπος ουσιαστικής αποκατάστασης του «λάθους». «Η δήλωση βέβαια είναι ένα σοβαρό πολιτικό λάθος, μα όχι αδιόρθωτο. [...] Ο άνθρωπος διορθώνει μόνος του τα σφάλματά του, δεν τα διορθώνει καμία εξωανθρώπινη δύναμη. Γλιστρήσαμε ένα σκαλί, μα κεί πρέπει να σταθούμε και να σηκωθούμε σύντομα. [...] Όλοι να ζητήσουμε τις δηλώσεις πίσω κι αν δεν μας τις δώσουν τότε ας μείνουν αυτοί με τα χαρτιά στα χέρια και μεις με τη συνείδηση καθαρή» διατείνεται ένας δηλωσίας της Μακρονήσου.²¹⁵ Την πεποίθηση αυτή ενστερνίζονται σε μεγάλο βαθμό και όσοι αγωνιστές δεν υπέγραψαν. «Μόλις μπόρεσαν να συνέλθουν, νιώσαν το έγκλημά τους - έγκλημα ενάντια στη Ελλάδα, ενάντια στους συγκρατούμενους τους, ενάντια στον ίδιο τους το εαυτό. Όταν τους δόθηκε η ευκαιρία. Ξαναγύρισαν κοντά μας. Ζήτησαν να ξαναζήσουν μαζί μας- τους δεχτήκαμε. [...] Και δεκάδες περιμένουν απ' έξω [από το Γραφείο Εθνικής Αγωγής] οι “ανανήψαντες” ζητώντας να σκιστεί το ατιμωτικό χαρτί που υπέγραψαν», επισημαίνουν οι πρώην πολιτικοί κρατούμενοι της Γιούρας.²¹⁶ Σε άλλο σημείο του έργου τους τονίζουν μάλιστα πως «οι αντιδηλώσεις περίφανες, θαρραλέες, τίμιες είναι η καλύτερη απάντηση σ' όλες τις μέθοδες καταπίεσης».²¹⁷ Με την άποψη αυτή συμφωνούν και οι Αρώνης - Βαρδινογιάννης, οι οποίοι προσθέτουν πως «οι αντιδηλώσεις απαιτούσαν κατά κανόνα πολύ μεγαλύτερη ψυχική δύναμη, γιατί συχνά γίνονταν μέσα στα στρατόπεδα, με φοβερές συνέπειες για κείνους που τις τολμούσαν, ή μπροστά στα έκτακτα στρατοδικεία, με τίμημα όχι μόνο την καταδίκη σε θάνατο, αλλά

²¹⁴ Κορωνιός Κ., *Αναμνήσεις από τη Μακρόνησο*, εκδ. Δίδυμοι, Αθήνα, 2001, σελ. 205.

²¹⁵ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 90.

²¹⁶ Γιούρα. *Το θανατονήσι*, εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», εκδ. Γνώσεις, Αθήνα χ.χ., σελ. 76-77.

²¹⁷ Γιούρα. *Το θανατονήσι*, εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», εκδ. Γνώσεις, Αθήνα χ.χ., σελ. 55.

και την σίγουρη εκτέλεση».²¹⁸ Ενώ, τέλος, η εξομολόγηση του Μπακόλα είναι συγκλονιστική: «Ναι είναι αλήθεια, τους θαυμάζω περισσότερο τους ανακλησίες».²¹⁹

Ιδιαίτερες εξεικονίσεις του δηλωσία

Ο άνθρωπος έχει συχνά την τάση να αποδίδει προσωνόμια και χαρακτηρισμούς σε πρόσωπα που συναναστρέφεται τακτικά ή τον απασχολούν συστηματικά. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και τους δηλωσίες και αναδεικνύει το πως πραγματικά τους έβλεπαν οι «αμετανόητοι» συναγωνιστές τους, ενώ προβάλλει και την πολιτισμική συγκρότηση των ίδιων, τον πολιτισμό που έφεραν οι ίδιοι.

Ο Β. Νεφελούδης αναφέρει ότι στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας αποκαλούσαν τους δηλωσίες «Μαγδαληνές», με σαφή αναφορά στη Μαρία Μαγδαληνή που, σύμφωνα με τα χριστιανικά ευαγγέλια, μετανόησε για τον πρότερο βίο της και «άγιασε».²²⁰ Όσοι επιδίδονταν στο περίφημο «ψηστήρι», την διαδικασία κατά την οποία προσπαθούσαν να πείσουν τους νεοφερμένους στην φυλακή ή στον τόπο εξορίας, με προεξάρχουσα τη Μακρόνησο, καταγράφονται ως «Συμβουλάτορες».²²¹ Ο Σ. Σκούρτης όμως τους αναφέρει και ως «Σειρήνες», τα μυθικά εκείνα πλάσματα που, κατά τα ομηρικά έπη, προσπαθούσαν να προσελκύσουν με το μελωδικό τραγούδι τους, τους περιπλανώμενους ναυτικούς και αφού τους παρασύρουν κοντά τους να τους κατασπαράξουν.²²² Ενώ εντύπωση προκαλεί ότι παρουσιάζονται ως «σκιές», σαν να έχουν χάσει κομμάτι της ανθρωπίνης τους υπόστασης, σαν να αποτελούν πλέον σκιές του εαυτού τους.²²³ Από την άλλη πλευρά, ο Α. Φλούτζης αναφέρεται συχνά στους «γενίτσαρους» της Μακρονήσου «που χτυπούσαν και λιντσάριζαν με λύσσα τους πρώην φίλους και συναγωνιστές τους», όπως οι γενίτσαροι

²¹⁸ Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 261.

²¹⁹ Μπακόλας Α., *εκ θαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελισιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 170.

²²⁰ Νεφελούδης Β., *Αχτίνα Θ', Αναμνήσεις 1930-1940*, Αθήνα 1974, σελ. 96.

²²¹ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 19.

²²² Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 321 και 391.

²²³ Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ.2 σελ. 554.

της Οθωμανικής περιόδου που μετά την «αναμόρφωσή» τους αποτελούσαν επίλεκτο στρατιωτικό σώμα.²²⁴

Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν όσοι ανακάλεσαν τις δηλώσεις μετανοίας που είχαν υπογράψει, πράξη η οποία καθιερωθεί ως «αντιδήλωση». Δεν είναι σαφές πως τους αποκαλούσαν, καθώς ο κάθε αφηγητής χρησιμοποιεί διαφορετική έκφραση. Ίσως, το διάστημα κατά το οποίο πραγματοποιήθηκαν οι ανακλήσεις των δηλώσεων να ήταν τόσο μικρό που να μην στάθηκε ικανό να παγιωθεί συγκεκριμένος χαρακτηρισμός. Οι αγωνιστές αυτοί αναφέρονται ως «ανακαλούντες», «ανακαλέσαντες», «ανακλητές» και με πιο ενδιαφέρον το «ανακλησίες», λέξη που καταγράφει ο Α.Μπακόλας και δομείται στο πρότυπο του «δηλωσίας».²²⁵ Ο Α. Σαραντόπουλος μάλιστα τους αποδίδει και το χαρακτηρισμό «Γαλιλαίοι», από τον Ιταλό επιστήμονα του ύστερου Μεσαίωνα, που πρωτοδιατύπωσε την θεωρία του ηλιακού συστήματος και σύμφωνα με το μύθο όταν βρέθηκε γονατιστός μπροστά στην Ιερά Εξέταση να απαρνείται τις πεποιθήσεις του, κλείνοντας την απολογία του, ψιθύρισε «και όμως κινείται!».

Η πιο συγκλονιστική όμως διάσταση είναι η συχνή αποτύπωση των δηλωσιών ως «νεκροί», γεγονός με έντονη συμβολική σημασία. Ο Γ. Ζάρκος αναφέρεται στο «θάνατο» του Σκλάβαινα και στο πορτραίτο του που παρέμενε στον τοίχο. *«Ίσως περίμεναν τι θα αποφασίσει ο Μπαρτζιώτας. Θα παραδεχόταν πως πέθανε ο Σκλάβαινας; Μήπως θα διέταζε τη μουσική νάρθει να παίζει το πένθιμο εμβατήριο του Σοπέν... ή τη χορωδία να τραγουδήσει το “Πέσατε θύματα”, να κάμει ολόκληρη γιορτή κηδείας;»* σχολιάζει καυστικά.²²⁶ Ο Γ. Πικρός αναφέρει για κάποιον σύντροφο που υπέγραψε «πάει κι αυτός», έκφραση που συνήθως αποδίδεται για κάποιον που πέθανε.²²⁷ Ο Σ. Σκούρτης κάνει λόγο για τους «νεκροθάφτες» ή τα «κοράκια», τους ποινικούς κρατούμενους που έμπαιναν στην πτέρυγα για να μαζέψουν το κρεβάτι και τα πράγματα των δηλωσιών και να τα μεταφέρουν στο νέο τόπο κράτησής τους, την ακτίνα των «ανανηψάντων».²²⁸ Σε άλλο σημείο υποστηρίζει πως «πονάς για τους

²²⁴ Φλούντζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 43, 171 και 184.

²²⁵ Σαραντόπουλος Α., *Οι εξόριστοι στον εμφύλιο*, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2000, 168, Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, 154, Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 194 και 161 αντίστοιχα.

²²⁶ Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1982, σελ. 122.

²²⁷ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 111.

²²⁸ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 125 και 127 αντίστοιχα.

εκτελεσμένων. *Λυπάσαι και γι' αυτούς που γέρνουν το κεφάλι και αυτοκτονούν*»²²⁹
Εντυπωσιακό είναι και ένα ακόμη στιγμιότυπο που αφηγείται ο Α. Φλούτζης: *«Ένας άλλος γνωστός και πατριώτης μου, ο καθηγητής Μαθηματικών Γιάννης Αυδής, μου φώναξε: - Αντώνη να σε βλέπουμε». - Όχι! του απάντησα Δεν θα με βλέπετε. Θα πάω στο Σύρμα». - Αντώνη! ξαναφώναξε. Σε παίρνω εγώ στο λαιμό μου». - Άι στο διάβολο ρε, του απάντησα. Εσύ δεν μπόρεσες να κρατήσεις ούτε το δικό σου το κεφάλι. Άσε με ήσυχο*».²³⁰

Το γεγονός πως περιγράφονται ως «νεκροί» αποτυπώνει και νοηματοδοτείται από τον δια παντός εξοστρακισμό τους από τις τάξεις του κινήματος σε όλα τα επίπεδα - κομματικό, συντροφικό, φιλικό, ακόμη και οικογενειακό.²³¹ Είναι εντυπωσιακό πως ενώ η αυτοκτονία ως πράξη θεωρείται άκρως καταδικαστέα για έναν κομμουνιστή, εν τούτοις η δήλωση μετανοίας μεταγράφεται όχι ως απλός θάνατος ή δολοφονία, αλλά ως αυτοκτονία. Η συμβολική ταύτιση και εξίσωση των δύο αποτρόπαιων πράξεων, μέσω της κοινής ανανοηματοδότησης, παρέχει την δυνατότητα εναλλακτικών προσεγγίσεων και κατανόησής τους.

Η αντιμετώπιση του δηλωσία

Παρά τον, αδιαμφισβήτητο, «θαυμασμό» που εκφράζει ο Α. Μπακόλας στο πρόσωπο όσων ανακάλεσαν τις δηλώσεις τους, η πραγματικότητα της εποχής απέχει αρκετά από αυτή την εικόνα, καθώς, όπως είναι διαπιστωμένο, ακόμα και αν το «σφάλμα» συγχωρέθηκε, δεν έσβησε ποτέ η αμφιβολία.

Οι ανακαλέσαντες τις δηλώσεις τους, με εντολή των αρχών του στρατοπέδου ή της φυλακής, μεταφέρονται από τους χώρους κράτησης των δηλωσιών σε εκείνους των «αμετανόητων», πράξη που υποδηλώνει ότι για τους εξουσιαστές και τον κατασταλτικό τους μηχανισμό κατατάσσονται πλέον σε αυτή την κατηγορία. Ωστόσο, δεν συμβαίνει το ίδιο και στο πλαίσιο της ομάδας συμβίωσης καθώς καθίστανται μέλη «κατώτερης ποιότητας».²³² Σύμφωνα με τον Α. Μπακόλα *«η θέση των*

²²⁹ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 385.

²³⁰ Φλούτζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 181.

²³¹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ηλέκτρας Αποστόλου που αποκήρυξε τον ίδιο της τον σύζυγο, τον Γ. Σιδερίδη, όταν εκείνος υπέγραψε δήλωση μετανοίας.

²³² Μπακόλας Α., *εκ θαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελισιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 167.

ανακλησιών είναι πραγματικά δύσκολη, όμως δεν μιλούν γιατί το ολίσθημά τους, τους έκανε δειλούς και άβουλους».²³³ Ενώ ο Χ. Μίσσιος αναφερόμενος στον παλιό καθοδηγητή του αφηγείται ότι «αυτός δεν άντεξε που λένε, κάποια στιγμή έκανε δήλωση, και μετά τον κάνανε ανθρωπάκι. Ποιοί; Οι δικοί μας. Κάθε τόσο του το χτυπάγανε στα μούτρα όταν έκανε αντιδήλωση και ξανάρθε σε μας».²³⁴ Η νομοτελειακή θέση του Ζαχαριάδη, «κάποτε θα πρόδιδαν», ρίζωσε τόσο βαθιά στο θυμικό των ελλήνων κομμουνιστών, ώστε να μην επιτρέπει την ουσιαστική επαναφορά των πρώην δηλωσιών στους κόλπους τους. Αν και τυπικά όσοι ανακάλεσαν τις δηλώσεις τους επανέρχονται και γίνονται αποδεκτοί από τους «αμετανόητους», η αμφιβολία και η υποψία παραμένουν. Στην πραγματικότητα, η δήλωση μετανοίας ως πράξη μετουσιώνεται σε στίγμα.

Σύμφωνα με τον E. Goffman «*Το στίγμα ως ιδιότητα που αποδίδεται κοινωνικά και ως επακόλουθο μίας εμφανούς ή ομολογημένης αδυναμίας του υποκειμένου δηλώνει την υπάρχουσα διάσταση ανάμεσα στην εν δυνάμει και την πραγματική κοινωνική ταυτότητα του ατόμου*», όπου «*οι αξιώσεις που εγείρονται “εν δυνάμει”*» θα μπορούσαν να αποδοθούν ως μία «*δυννητική κοινωνική ταυτότητα*», ενώ «*η κατηγορία και τα χαρακτηριστικά που θα μπορούσε πράγματι να αποδειχθεί ότι κατέχει αυτό το άτομο θα ονομαστούν η πραγματική κοινωνική ταυτότητά του*».²³⁵ Παράλληλα, επισημαίνει πως ενώ «*ο όρος στίγμα [...] χρησιμοποιείται για να περιγράψει ένα χαρακτηριστικό που είναι βαθιά απαξιωτικό, [...]στην πραγματικότητα χρειάζεται μία γλώσσα που να προσδιορίζει σχέσεις και όχι χαρακτηριστικά*».²³⁶

Πράγματι, το στίγμα του δηλωσία έχει έντονο αντίκτυπο στη συγκρότηση των σχέσεων στο εσωτερικό των ομάδων συμβίωσης. Καταρχήν, οι δηλωσίες τίθενται σε απομόνωση και αποκόβονται από την ομάδα ακόμα και στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων.²³⁷ Σε κατάσταση όμως μερικής απομόνωσης βρίσκονται και όσοι επιστρέφουν στην ομάδα έχοντας ανακαλέσει τις δηλώσεις τους, καθώς στο

²³³ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 257.

²³⁴ Μίσσιος Χ., *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 14.

²³⁵ Μπακαλάκη, «Ο κοινωνικός στιγματισμός του εαυτού και του σώματος», εισαγωγή στο Goffman E., *Στίγμα. Σημειώσεις για την διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001, σελ. 18 και Goffman E., *Στίγμα. Σημειώσεις για την διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001, σελ. 64.

²³⁶ Goffman E., *Στίγμα. Σημειώσεις για την διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001, σελ. 65.

²³⁷ Μίσσιος Χ., *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 172.

εσωτερικό της δεν είναι ενιαία, αλλά συγκροτούνται κατηγορίες και διαβαθμίσεις όσον αφορά στην εμπιστοσύνη και την πληροφόρηση. Ο Α. Μπακόλας υποστηρίζει πως στο διαχωρισμό «υπάρχει η βασική διάσπαση ανακλησιών και μη», τους οποίους οι Π.Αρώνης - Β. Βαρδινογιάννης διακριτικά κατονομάζουν ως «αγωνιστές που είχαν αντιμετωπίσει τον αντίπαλο με μειωμένη αδιαλλαξία».²³⁸ Εκτός της απόλυτης απομόνωσης, καταγράφονται αρκετές εκδοχές διαχωρισμού των τριών, τεσσάρων και πέντε κατηγοριών, ωστόσο η πιο αποκαλυπτική είναι εκείνη του Σταυρίδη που κάνει λόγο για «στενή», «στενόπλατη», «πλατειά», «επαφή» και «επιρροή».²³⁹ Το γιατί δεν διαμαρτύρονται για την διάκριση που υφίστανται, όπως επισημαίνει προηγουμένως και ο Α. Μπακόλας είναι αρκετά μεγάλο ζήτημα. Η ερμηνεία που ο ίδιος προτείνει κρίνεται απλοϊκή και επηρεασμένη από το ίδιο το στίγμα του δηλωσία. Στην θέση της αντιπροτείνεται, εν συντομία, πως για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση, προϋποθέεται να έρθουν αντιμέτωποι, απέναντι στους συντρόφους τους, αλλά και τον εαυτό τους, με το ίδιο το στίγμα που έφεραν, πράγμα δύσκολο και βαρύ και πως για τον λόγο αυτό αποφεύγουν ακόμα και να θίξουν το ζήτημα. Το μόνο βέβαιο είναι πως, εκ των υστέρων, ασκείται έντονη κριτική σε αυτή τη στάση του παρελθόντος και αποδίδεται σε λανθασμένο χειρισμό της κομματικής καθοδήγησης. Ο Σ. Σκούρτης μάλιστα εκφράζει την άποψη πως «αυτός ο διαχωρισμός θα είναι ο δυναμίτης στις συντροφικές μας σχέσεις. Υπεροψία από τη μία, συναίσθημα κατωτερότητας από την άλλη. Αυτές οι μπάρες που είχανε μπει, ανάμεσά μας, πολύ κακό κάνανε σ' όλους μας. Κι όταν χρειάστηκε να τις γκρεμίσουμε, πολλά τραύματα αφήσανε ανάμεσά μας».²⁴⁰

Ο Ε. Goffman, ο οποίος θεωρεί πως το στίγμα αποτελεί μία κοινωνική κατασκευή, υποστηρίζει ότι «κατασκευάζουμε [οι «φυσιολογικοί», όσοι δεν αποκλίνουν αρνητικά από τις συγκεκριμένες προσδοκίες] μία θεωρία για το στίγμα, μία ιδεολογία για να εξηγήσουμε την κατωτερότητα του [άλλου] και να περιγράψουμε τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει εκλογικεύοντας μερικές φορές μία εχθρότητα που στηρίζεται σε άλλες

²³⁸ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελισιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 257 και Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 439-440.

²³⁹ Βλ. Μίσσιος Χ., *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 173, Βασιλόπουλος Θ., «Από την απόδραση των Βούρλων», στο Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 482 και Σταυρίδης Μ., «Καταγγελίες», στο Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 539 αντίστοιχα.

²⁴⁰ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 153.

διαφορές».²⁴¹ Είναι γεγονός ότι αρκετοί από όσους βρίσκονται σε καθεστώς μερικής απομόνωσης δεν είχαν υπογράψει δηλώσεις μετανοίας. Άνθρωποι οι οποίοι στιγματίστηκαν ως «δηλωσίες», «ύποπτοι να σπάσουν», «χαφιέδες» ή «πράκτορες» δεν ήταν παρά αλλόδοξοι αγωνιστές του λαϊκού και εργατικού κινήματος, κομματικοί διαφωνούντες με την γραμμή της ηγεσίας, ακόμα και άτομα που επέδειξαν «αντεπαναστατική» συμπεριφορά, όπως πχ., η θλίψη. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Χ. Μίσσιου:

*«Κι από χαφιέδες, άλλο πράγμα, τι να σου πω. Περίεργοι άνθρωποι, αλήθεια. Εμείς βέβαια τους είχαμε απομονωμένους, τους βρίζαμε, γενικά τους κάναμε τη ζωή δύσκολη, αλλά αυτοί εκεί, μαζί μας, στη φυλακή, στο ξύλο, στην πείνα, στο εκτελεστικό απόσπασμα».*²⁴²

Με ρεαλιστικούς όρους, πρόκειται για την προσπάθεια από πλευράς της καθοδήγησης να διαχειριστεί τη διαφορετικότητα και την παρέκκλιση. Το εάν ο σκοπός επετεύχθη, δεν είναι ρόλος του ιστορικού να το κρίνει, απλώς να παραπέμψει στις προσπάθειες των αφηγητών να αποκαταστήσουν την υπόληψη και την μνήμη των αδικημένων συντρόφων τους. Χαρακτηριστικές οι αναφορές της Φ. Μανωλκίδου για τις «διαφωνούσες» συγκρατούμενες της στις φυλακές Αβέρωφ ή η αφήγηση του Χ. Μίσσιου για τον Γεράσιμο τον τροτσκιστή που από το Μακρονήσι τον ξανασυνάντησε στις φυλακές στα χρόνια της Χούντας.²⁴³

Έχουν εντοπιστεί δύο σωζόμενες μαρτυρίες αγωνιστών, οι οποίοι, κατά την διάρκεια των διωγμών τους, αντιμετώπισαν την υποψία των συντρόφων τους και την περιθωριοποίηση. Ο ένας είναι ο Γιώργης Ζάρκος (1902-1967). Ιδιόρρυθμη προσωπικότητα, γιός γιατρού της Αμαλιάδας που σε νεαρή ηλικία μπαρκάρει εκτελώντας χρέη μηχανικού. Μυείται στο κομμουνιστικό κίνημα και το 1928 εκδίδει το πρώτο του βιβλίο. Στα χρόνια που ακολουθούν αρχίζουν οι εισαγωγές του στο ψυχιατρείο. Το δεύτερο βιβλίο του «Η τρέλα σε όλα τα στάδια», που εκδίδεται το 1932 και αποτελεί μία ηθογραφία των τροφίμων του ψυχιατρείου, συγκαταλέγεται συχνά στα προτεινόμενα βιβλία του «Ριζοσπάστη» και του «Λαϊκού

²⁴¹ Goffman E., *Στίγμα. Σημειώσεις για την διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001, σελ. 67.

²⁴² Μίσσιος Χ., *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 7.

²⁴³ Μανωλκίδου - Βέττα Φ., *Θα σε λέμε Ισμήνη*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, 91-93 και Μίσσιος Χ., *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 187-188.

Βιβλιοπωλείου».²⁴⁴ Δημοσιεύοντας, όμως, το τέταρτο κατά σειρά έργο του ο «Ριζοσπάστης» απαντά με ένα άρθρο που φέρει τον τίτλο «Ένα ύποπτο βιβλίο. Το «Βιτριόλι» του Γ. Ζάρκου», στο οποίο τον κατηγορεί πως «πήρε τον κακό δρόμο» και «εκούσια ή ακούσια, γίνεται όργανο εκείνων που θέλει να χτυπήσει στα προηγούμενά του, των εκμεταλλευτών, της κοινωνίας και των χαφιέδων», ενώ καλεί τους αναγνώστες να «προσέξουν την ύποπτη εξέλιξη του Ζάρκου» και να «χαρακτηρίσουν ανάλογα το χαφιεδίστικο «βιτριόλι» και τον κατασκευαστή του».²⁴⁵ Στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας συλλαμβάνεται, οδηγείται στις φυλακές της Αίγινας και, τελικά, εξορίζεται στην Ανάφη, από όπου καταγράφει τις εμπειρίες του κυρίως στην «Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων Ανάφης».²⁴⁶

Στο διήγημά του «Ένα Αθώο Μυθιστόρημα» καταρχήν ξεκαθαρίζει πως στην Ανάφη και την Αίγινα δεν παίρνει «μέρος στα μαθήματα και γενικά σε όλη τη ζωή της Ομάδας» και την άποψή του ότι «δεν είμαι στο κόμμα. Δεν μπορούν να με διαγράψουν. Δεν μπορούν να μου απαγορεύσουν να κάνω την κριτική - μου για πρόσωπα και πράγματα που εγώ νομίζω...».²⁴⁷ Ωστόσο, στο μεγαλύτερο τμήμα του έργου αναφέρεται στις ίντριγκες και ραδιουργίες που οργανώνονται από τις κλίκες που διεκδικούν την ηγεσία στο εσωτερικό των ομάδων, σε μία συνέλευση που πραγματοποιείται, εν τη απουσία του, κατά την οποία κατηγορείται ως χαφιάς και έχει ως αποτέλεσμα «να με βρίσουν απ' το βήμα άνθρωποι που θυσίαζαν το κεφάλι τους πως είμαι τίμιος και νάρθουν στο θάλαμο να μου πετάζουν τα ρούχα έξω, να με βρίζουν, να θέλουν να με λιντζάρουν» και στον αγώνα του να αποκαταστήσει την «τιμή του».²⁴⁸ Έπειτα, καταγράφει τις δυσκολίες και τις έμμεσες αρνήσεις που αντιμετωπίζει στην προσπάθειά του να πάρει σύνδεση για το ΕΑΜ λογοτεχνών²⁴⁹. Παράλληλα όμως, αφηγείται, με το ιδιαίτερα γλαφυρό και βιτριολικό του ύφος, το πως ξεσπαθώνει κάθε φορά που έρχεται το νέο για κάποιο μεγάλο στέλεχος που υπέγραψε δήλωση μετανοίας. «Έρχεται ένα πρωί και μου λέει κάποιος πως έκαμε δήλωση ο Μανωλέας. [...] Χαμογελάω γιατί οι αρχηγοί, για το λαό - τους οπαδούς - ήσαντε ταμπού που δεν έπρεπε να αμφιβάλλουμε, να συζητάμε γι' αυτούς. [...] Σε λίγο,

²⁴⁴ Ενδεικτικά βλ. «Ριζοσπάστης» 25/2/1933 σελ. 2 και 9/4/1933 σελ. 2.

²⁴⁵ «Ριζοσπάστης» 18/1/1936 σελ. 2.

²⁴⁶ Πρώτη αυτοτελής έκδοση το 1946 από το εκδοτικό Α. Καραβία. Το 1982 επανεκδίδεται από τις εκδόσεις Κάλβος μαζί με άλλα έργα του στον τόμο «Η Μεγάλη Στρατιά».

²⁴⁷ Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ.Κάλβος, Αθήνα 1982, σελ. 117 και 119.

²⁴⁸ Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ.Κάλβος, Αθήνα 1982, σελ. 125-126.

²⁴⁹ Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ.Κάλβος, Αθήνα 1982, 134-138.

μετά το Μανωλέα, ήρθε η δήλωση του Τυρίμου. Αρχισαν τα γλέντια μου. Έλεγα στη λέσχη, για να διασκεδάζω τους συντρόφους και να ξεσπάω το δηλητήριο που με είχαν ποτίσει, σκηνές απ' την Αίγινα με τον Τυρίμο. [...] Με το φευγικό του Ακριβόπουλου είχα καινούργιο γλέντι. [...] και βγάζω το άχτι μου...». ²⁵⁰

Το καλοκαίρι του 1946 βρίσκεται να συνυπογράφει ένα κείμενο που δημοσιεύεται στο «ΡΙζοσπάστη» υπό τον τίτλο «Εναντίον των φασιστικών μέτρων: Ο πνευματικός κόσμος καλεί στην προάσπιση του αγαθού της Ελευθερίας». ²⁵¹ Υπάρχει όμως και η ανεπιβεβαίωτη πληροφορία πως μετά την απελευθέρωση συκοφαντήθηκε ξανά και πέρασε εκ νέου σε κατάσταση απομόνωσης. Δυστυχώς για την ζωή του δεν έχουν διασωθεί πολλά, ούτε καν όλα τα γραπτά του, ώστε να επιτρέψουν τη συγκρότηση μίας εμπεριστατωμένης εικόνας. Παραμένει η ελπίδα πως το υλικό της βιογραφίας του, που υπόσχονταν οι εκδόσεις Κάλβος τριάντα χρόνια πριν, δεν έχει χαθεί και κάποια στιγμή θα δημοσιευθεί.

Η δεύτερη μαρτυρία ανήκει στον Ανέστη Μπακόλα, νομικό, δημοσιογράφο και συμβολαιογράφο. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, υπήρξε γιός του Αθανασίου Μπακόλα, δασκάλου στη Χρύσω Ευρυτανίας και αδερφός του Δημητράκη, μέλος της Π.Ε. του ΚΚΕ.

Λίγες μέρες αφού λαμβάνει στην εξορία το γράμμα του πατέρα του που τον ενημερώνει για το επικείμενο στρατοδικείο, συγκαλείται για πρώτη φορά συνεδρίαση της ομάδας του θαλάμου με μόνο θέμα «την συμπεριφορά του συναγωνιστή Ανέστη». Όπως υποστηρίζεται από τον εισηγητή «δεν είναι πρόπουσα η συμπεριφορά του [...] που είναι κομμουνιστής, πολιτικό και στρατιωτικό στέλεχος», ενώ ο θαλαμάρχης ισχυρίζεται ότι «δεν επιτρέπεται η τέτοια συμπεριφορά ενός κομμουνιστή. Αυτή δείχνει λιποψυχία και άνθρωπο που θα λυγίσει από ένα βαρύ χτύπημα στην οικογένειά του. Δείχνει άνθρωπο που ετοιμάζεται να φύγει όπως-όπως από τις γραμμές μας». ²⁵²

Κάποιους μήνες αργότερα, και αφού έχει γνωστοποιηθεί η εκτέλεση του πατέρα, συγκαλείται επόμενη συνεδρίαση του θαλάμου με πρώτο θέμα την ενημέρωση από το μέτωπο, όπου εκφράζεται η σιγουριά για την επικείμενη νίκη μέσα στο 1948, και δεύτερο την συμπεριφορά του συναγωνιστή τους. Ο εισηγητής εκφράζει εκ νέου τη

²⁵⁰ Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1982, σελ. 120, 121 και 124.

²⁵¹ Ριζοσπάστης 16/6/1946 σελ. 1,4.

²⁵² Μπακόλας Α., *εκ θαθέων...* Ημερολόγιο, εκδ. Ελισιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 95-97.

θέση του περί «αντεπαναστατικής» συμπεριφοράς και προβαίνει στη διαπίστωση πως «με την εκτέλεση του πατέρα του, πέτυχε τον σκοπό του ο εχθρός. Αδρανοποίησε πέρα για πέρα τον συνάδελφό μας, τον μετέτρεψε σε ένα άβουλο εξόριστο που ετοιμάζεται να κάνει δήλωση». Κλείνοντας, ζητάει την γνώμη των παρευρισκομένων καθώς και του ίδιου του Α. Μπακόλα, ο οποίος αφού εκφράζει τις αμφιβολίες τους για την έκβαση του πολέμου, απαντά πως επιστρέφει «τη βρισιά σε αυτούς που την ξεστόμησαν» και πως μέχρι να του ζητήσουν συγνώμη, να μην τον ενημερώσουν ξανά για τίποτα, καθώς δεν προτίθεται να ξαναπάρει μέρος σε παρόμοια συζήτηση. Μετά την αποχώρησή του τον προσεγγίζει ένας σύντροφος και τον ρωτάει «τα έβαλες με όλη την καθοδήγηση. Δεν φοβάσαι μην σε απομονώσουν;». Ο Α. Μπακόλας τότε αποκρίνεται πως «θα δούμε πόσα απίδια πιάνει ο σάκος μας. Ποιος θα κάνει δήλωση και ποιος όχι».²⁵³ Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί πως αν και ο ίδιος επιλέγει να προτάξει ως κυρίαρχο λόγο της αρνητικής αντιμετώπισης του από την ομάδα την «αντεπαναστατική συμπεριφορά» του, όπως χαρακτηρίζεται η στεναχώρια και η θλίψη που βιώνει, δεν παραγράφεται το γεγονός ότι διατυπώνει κριτική στην κεντρική κομματική γραμμή, καθώς και την υποψία που πάντα έτρεφε για τις συνθήκες υπό τις οποίες πιάστηκε ο αδερφός του, Δημητράκης Μπακόλας, και οδήγησε στο βασανισμό και την άγρια δολοφονία του από την χωροφυλακή.²⁵⁴

Η εξέλιξη είναι η αναμενόμενη. «Εγώ ησύχασα από τις συνεδριάσεις του θαλάμου, με απομόνωνσαν και περιμένουν να κάνω δήλωση... κλπ. δεν το 'χουν εμπιστοσύνη και τον θεωρούν στοιχείο "λούμπεν"» γράφει στο ημερολόγιό του.²⁵⁵ Ωστόσο, συνεχίζει να παρέχει χρήματα και τρόφιμα στο θάλαμο, ενώ κατά τη μεταφορά των εξορίστων από τη Δάφνη στον Εύδηλο της Ικαρίας η μετεγκατάστασή του εξακολουθεί να επαφίεται σε απόφαση της ομάδας, γεγονότα που καταδεικνύουν πως αντιμετωπίζει μερική απομόνωση.²⁵⁶ Στον Εύδηλο ένας παλιός συναγωνιστής που ξανασυναντά τον ενημερώνει ότι «μου είπαν ότι είσαι "σπασμένος" και ετοιμάζεσαι να κάνεις δήλωση. Ότι ειρωνεύεσαι την καθοδήγηση. Για απαράδεκτες προοπτικές και τέτοια. [...] Οι άνθρωποι δεν ξέρουν τι κάνουν. Παρακαλούνε να κάνεις δήλωση και να τους αφήσεις ήσυχους».²⁵⁷

²⁵³ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 104-106.

²⁵⁴ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 90.

²⁵⁵ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 108.

²⁵⁶ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, 108 και 111.

²⁵⁷ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, 113.

Ο Α. Μπακόλας δεν υπογράφει δήλωση στην Ικαρία. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οδηγείται, όπως όλοι οι συνεξόριστοί του, στη Μακρόνησο. Μόνο που αυτός κουβαλάει μαζί του τις φήμες και την υποψία. Ούτε εκεί όμως υπογράφει δήλωση μετανοίας. Έπειτα από σκληρά βασανιστήρια και την πεισματική του άρνηση, αναφορά στην οποία έχει γίνει προηγουμένως, μεταφέρεται στο «σύρμα» των «αμετανόητων». Την ημέρα που διαλύεται το «σύρμα» και ενώνονται με τους «ανακλησίες» καταγράφει μία συγκλονιστική σκηνή. *«Μέσα στο πλήθος των “ανακλησιών” που μας υποδέχονταν ακούστηκε μία δυνατή φωνή που έλεγε: “Μπράβο ορέ Μπακόλα, που τους διέψευδες όλους και όλα. Να μου ζήσεις. Είσαι κομμουνιστής παλικάρι. Μπράβο και πάλι μπράβο σου”.* Ήταν ο μοναδικός συνεξόριστός μου από τη Δάφνη. [...] Ποιος ξέρει τι είχε ακούσει σε βάρος μου από την καθοδήγησή μας στη Δάφνη και τον Εύδηλο».²⁵⁸ Αυτή είναι η στιγμή της ηθικής του αποκατάστασης. Το γεγονός πως στην συνέχεια κάνει αναφορά σε όσα στελέχη τον είχαν κατηγορήσει ως «ύποπτο να σπάσει» και στην πορεία υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας, σίγουρα όχι με τον τρόπο του Ζάρκου, αποτελεί με τη σειρά της μία έμμεση αποκατάσταση. Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει και ο συλλογισμός που καταγράφει φεύγοντας από την Μακρόνησο για τον Αη-Στράτη, αφήνοντας πίσω του μια για πάντα τις υπόνοιες:

*«Η συμπεριφορά αυτών που κατά καιρούς παρίσταναν την ομάδα ή τα στελέχη της, ομολογουμένα ανόητη, αχαρακτήριστη και πολλές φορές προσβλητική και ανυπόφορη, δεν είχε κανένα αντίκτυπο στην απόφασή μου να δώσω τη μάχη του εξορίστου με καρτερία, πίστη και αξιοπρέπεια. Βέβαια η τέτοια στάση πολλές φορές δυσκόλεψε τη ζωή μου, θέλω όμως να πιστεύω πως αυτό οφείλεται σε ανάξιους ανθρώπους...».*²⁵⁹

Κριτική στην Καθοδήγηση

«Θυμάμαι την εκτέλεση του Χαραλαμπίδη, δημάρχου του Περιστερίου, που ήτανε δυο φορές “τραγικός” γιατί η τότε καθοδήγηση του Ευθυμίου, ο οποίος αργότερα έκανε δήλωση και έφυγε, τον είχε απομονώσει ως ύποπτο. Όμως αυτός βάδισε παλικάρισμα μέχρι το θάνατο. Όταν τον έκλεισαν στο κελί των μελλοθάντων, μας επέτρεψαν να τον

²⁵⁸ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 162.

²⁵⁹ Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 175.

επισκεφθούμε. Μας είπε “Σύντροφοι, εγώ φεύγω από κοντά σας. Πρέπει να ξέρετε πως φεύγω τίμιος, με καθαρή καρδιά και η απομόνωσή μου ήτανε άδικη”».²⁶⁰

Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι αφηγήσεις αποκατάστασης των άδικα κατηγορημένων και απομονωμένων συντρόφων, όπου τα στελέχη τα οποία διέδωσαν την υπόνοια στη συνέχεια υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας. Ο Σ. Σκούρτης, εκτός της περίπτωσης του Χαραλαμπίδη, καταγράφει και τα τελευταία λόγια ενός συντρόφου στο πειθαρχείο πριν οδηγηθεί στο απόσπασμα, ο οποίος υποστήριξε πως «ο θαλαμάρχης μου στη Γιούρα έκανε δήλωση κι έφυγε, είναι σίτι του τώρα, και εγώ ο ύποπτος και σπασμένος τραβάω το Γολγοθά μου. Προσοχή συναγωνιστές από τέτοιους “καθοδηγητές”».²⁶¹ Τονίζει, παράλληλα, πως ο συγκεκριμένος είχε στο παρελθόν διαφωνήσει με τον καθοδηγητή για τον Άρη και τη Βάρκιζα.²⁶²

Στην πραγματικότητα εκτός από μία προσπάθεια επανόρθωσης της αδικίας και, πιθανώς, εξιλέωσης των ιδίων των αφηγητών, για την ευθυγράμμισή τους με την απόφαση της καθοδήγησης και την ατολμία τους να διαφωνήσουν με αυτή,²⁶³ οι μαρτυρίες αυτές αποτελούν και ένα δριμύ κατηγορώ στα λάθη και τις πρακτικές των ηγετικών στελεχών. Η κριτική όμως επεκτείνεται στον τρόπο που αντιμετωπίζονται και όσοι πράγματι είχαν υπογράψει δηλώσεις μετανοίας. Ο Κ. Γκριτζώνας, σε μία προσπάθεια να εξετάσει το ζήτημα με όρους αντικειμενικότητας, υποστηρίζει πως «η υπερβολή και το λάθος στο χειρισμό αυτού του ζητήματος έγκειται στους άστοχους, αψυχολόγητους, βάρβαρους και απάνθρωπους πολλές φορές χαρακτηρισμούς που δίνονταν στους δηλωσίες, όπως π.χ. “χαφιέδες”, “ψωφίμια”, “προδότες”, “σκουλήκια” κ.α. Η τακτική αυτή τους απομάκρυνε περισσότερο από το κίνημα και μερικούς τους έριχνε στα δίχτυα της Ασφάλειας».²⁶⁴ Δηλωσίες δεν έχουν εντοπιστεί, αλλά καταγράφονται περιπτώσεις που απομονωμένος αγωνιστής είτε υπογράφει

²⁶⁰ Κουκουλιέρος Α., «Μνήμες», στο Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 299.

²⁶¹ Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 56-58 και 24 αντίστοιχα.

²⁶² Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 24.

²⁶³ Ο Σκούρτης στην περίπτωση του Χαραλαμπίδη σημειώνει πως «πολλοί διαφώνησαν μ’ αυτήν την απόφαση, αλλά “Πειθάρχησαν” για να μην πάθουν τα ίδια». Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996, σελ. 56.

²⁶⁴ Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες Συμβίωσης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 112.

δήλωση από αντίδραση, είτε «μανιασμένος [...] υπόσχεται να βοηθήσει την Ασφάλεια».²⁶⁵

Επίσης, στο πλαίσιο της κριτικής, αρκετοί αφηγητές στηλιτεύουν την στάση «σκληρών» καθοδηγητών που κατοπινά υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας. Ο Μίσσιος, αναφερόμενος στον παλιό τομεάρχη του που όταν συνελήφθη «έδωσε» όλη την ομάδα στην Ασφάλεια, ισχυρίζεται ότι «*ήταν ο αρχηγός μου, για μένα αυτός ήταν ολόκληρο το κόμμα, μου έδινε εντολή και έπεφτα στη φωτιά... ήταν το χειρότερο χτύπημα*».²⁶⁶ Παρόμοιο είναι και το συναίσθημα που εκφράζει ένας πολιτικός κρατούμενος της Μακρονήσου ύστερα από την «τελετή υποδοχής», ο οποίος σημειώνει «*οφείλω να ομολογήσω ότι ήταν πολύ οδυνηρό για μας να βλέπουμε να περνάνε μπροστά μας, στελέχη που πάνω τους είχαμε στηρίζει τόσες ελπίδες να φεύγουν και να μένουμε μόνοι μας*».²⁶⁷ Βασική θέση είναι πως τα στελέχη, εν είδη πρωτοπορίας εντός του κινήματος, θα έπρεπε με τη στάση τους να αποτελούν πρότυπο για τους υπόλοιπους αγωνιστές. Και πράγματι, στο έργο του Μάργαρη καταγράφονται οι σκέψεις ενός «σκαπανέα» ο οποίος διερωτάται «*όταν βλέπεις τον γραμματέα της Αχτίδας να σου διαβάζει έξη κόλλες αναφοράς για την παραπλάνησή του, τι να σου κάνει ο μικρός και απλός επονίτης; Πως λοιπόν ν' αντέξει τα βάσανα ο απλός εαμίτης όταν ο γραμματέας του χωριου του γίνεται ανθυπολοχαγός κατ' απονομή; Και τι να σκεφτεί και ν' αποφασίσει ο μαχητής του ΕΛΑΣ, όταν βλέπει τον ανθυπολοχαγό του (στον ΕΛΑΣ) να ζώνεται κουμπούρες και ζαχαροκάλαμο και να γίνεται διοικητής του λόχου Ασφαλείας;*».²⁶⁸

Ο Κ. Γκριτζώνας εκφράζει την πεποίθηση ότι «*οι περισσότεροι κομμουνιστές στάθηκαν ακλόνητοι σαν τους κυματοδαρμένους βράχους σε καιρό μεγάλης φουρτούνας. Και εδώ έχουμε υπόψη εκείνη την κατηγορία των κομμουνιστών που ήταν οργανωμένοι στο κομμουνιστικό κόμμα, γερά δεμένοι μ' αυτό, που είχαν στο ενεργητικό τους μικρή ή μεγάλη κομματική - επαναστατική δράση και είχαν συνειδητοποιήσει τα ιδανικά και τους σκοπούς του αγώνα*». Αντίθετα, θεωρεί για τους δηλωσίες ότι «*οι περισσότεροι απ' αυτούς ήταν είτε απλοί συμπαθούντες του κομμουνιστικού κόμματος*

²⁶⁵ Μίσσιος Χ., *Χαμογέλα ρε, τι σου ζητάνε;*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1988, σελ.. 64-65 και Γραμματικάκης Γ., «*Η δολοφονία των 17 αγωνιστών*», στο Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ.. 377 αντίστοιχα.

²⁶⁶ Μίσσιος Χ., *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 99.

²⁶⁷ Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ.2 σελ. 431.

²⁶⁸ Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ. 1 σελ. 362.

και γενικότερα του αριστερού προοδευτικού κινήματος είτε είχαν πάρει μέρος μαζί με τις χιλιάδες λαού στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα 1941-1944, χωρίς στενότερους και ιδιαίτερους δεσμούς με το ΚΚΕ». Για λόγους ευσυνειδησίας αναγνωρίζει όμως και ότι υπήρξαν «και κομμουνιστές της πρώτης κατηγορίας που δεν κατόρθωσαν να υποτάξουν στο αγωνιστικό τους χρέος τα αισθήματα αγάπης και αφοσίωσης προς την οικογένειά τους».²⁶⁹ Το σχήμα που διαμορφώνει και με το οποίο παρέχει μία ιδεατή εικόνα και ερμηνεία της ιστορικής πραγματικότητας, για την «τιμιότητα» και την «ακεραιότητα» του ΚΚΕ, στους νεότερους αναγνώστες του -το βιβλίο του εκδίδεται μόλις το 2001- , προτείνοντας μία εντελώς αυθαίρετη διάκριση μεταξύ «εκλεκτών» και μη αγωνιστών, απέχει βέβαια από τα γεγονότα. Ο Α. Φλούτζης καταγράφει την μαρτυρία ενός Μακρονησιώτη που έρχεται σε άμεση αντίθεση με την άποψη του Γκριτζώνα, σύμφωνα με την οποία «στις 15,17 και 18 του Φλεβάρη απολύθηκαν κι άλλοι. Ανάμεσά στους “ανανήψαντες” που φεύγανε δεν ήσαν λίγοι που είχαν χρηματίσει παλιότερα στελέχη στο Αριστερό Κίνημα. Και είχανε διακριθεί μάλιστα για υπερβολική αφοσίωση και αδιαλλαξία. [...] Αντίθετα απλοί άνθρωποι, εργάτες, αγρότες, “αφανείς” θα λέγαμε, στάθηκαν με υποδειγματική ψυχραιμία μπροστά στα ρόπαλα των “αναμορφωτών” και κράτησαν αυτό που είχαν στην καρδιά τους ανέγγιχτο και ολοζώντανο. Λεβέντικη επίσης υπήρξε και η αντίσταση σχεδόν όλων των Αριστερών διανοουμένων».²⁷⁰

Ένα ακόμη σημείο που ασκείται κριτική στην καθοδήγηση και το γραφείο της ομάδας, είναι η εσκεμμένη, ελλιπής και παραποιημένη πληροφόρηση που παρείχαν στους συναγωνιστές τους. Θεωρείται πως η άγνοια επηρέασε την έκβαση της κατάστασης και ότι, σε μεγάλο βαθμό, σε αυτή οφείλονταν οι μαζικές υπογραφές δηλώσεων μετανοίας. Σε πρώτο επίπεδο κατακρίνεται η ανεπαρκής ενημέρωση για το τί θα αντιμετώπιζαν στη Μακρόνησο. Ο Ν. Αθανασόπουλος θυμάται την περίοδο που ενημερώθηκαν για την μεταφορά τους από την Ικαρία στη Μακρόνησο και καταγράφει πως «γνώριζα από προσωπική πείρα τι γινόταν στα Τάγματα. Πήρα και νεότερες πληροφορίες. Πήγα και το ανέφερα στην Κομματική Επιτροπή. - Μη λες ανοησίες, μου απάντησαν. Κατάλαβα ότι η γραμμή της Κ.Ε. ήταν να μην μάθει ο κόσμος τι γίνεται στα στρατιωτικά τάγματα. Γι’ αυτό δεν έκανε καμία προετοιμαστική δουλειά για την ενημέρωσή μας, ώστε να μπορέσουμε να αντιμετωπίσουμε την

²⁶⁹ Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες Συμβίωσης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 108-109.

²⁷⁰ Φλούτζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 221.

κατάσταση που επικρατούσε εκεί, όταν θα μας έπαιρνε ο στρατός».²⁷¹ Στη συνέχεια όμως τονίζεται η καταλυτική σημασία της αναπάντεχης, σύμφωνα με όσα πληροφορούνταν, ήττας του ΔΣΕ. Ο Α. Μπακόλας, που εξαρχής είχε διατυπώσει τις αμφιβολίες του, υποστηρίζει πως «βλακείες λοιπόν αυτά που μας λέει η καθοδήγηση γι' αυτό [την προοπτική της έκβασης του πολέμου]. [...] Δεν έχουν δικαίωμα να παίζουν με την αξιοπρέπεια των χιλιάδων εξορίστων. Αντίθετα. Βλέπω πως πρέπει να προσαρμοζόμαστε για μακροχρόνια εξορία. Για όσο θα χρειαστεί να νικήσει ή να νικηθεί ο Δημοκρατικός Στρατός. [...] Αλλιώς αν συνεχιστούν αυτές οι προοπτικές στο πρώτο κιόλας εμπόδιο πιο σκληρό απ' το σημερινό, η μάζα των εξορίστων θα υποκύψει στις επιδιώξεις του εχθρού. Θα υπογράψει δήλωση».²⁷² Ενώ, ο Σαραντόπουλος ισχυρίζεται ότι «η ομαδική εγκατάλειψη της ιδεολογίας που για χάρη της, για την πίστη της (την αγία!) είχαν τόσα τραβήξει οι ίδιοι και οι δικοί τους ήταν λίγο-πολύ συνέπεια της «ήττας» του ΔΣΕ...».²⁷³

Μεθύστερος ανασκευαστικός λόγος

Στο πλαίσιο των μαρτυριών του εγκλεισμού συχνά καταγράφεται ένας αναστοχαστικός λόγος όσον αφορά τη δήλωση μετανοίας και τους δηλωσίες, που κινείται μεταξύ κατευνασμού και απολογίας. Ο Χ. Μίσσιος υποστηρίζει ότι «δηλαδή, ούτε λίγο ούτε πολύ, κάθε σύντροφος μας που για τον άλφα ή το βήτα λόγο δεν άντεχε, γινόταν απ' τη μία μέρα στην άλλη ο χειρότερος ταξικός μας εχθρός, και έτσι τον αντιμετωπίζαμε. Ανθρωπιά να σου φύγει το καφάσι. [...] Λες και είχαν κάνει συμβόλαιο οι άνθρωποι σ' όλη τους τη ζωή να μην έχουν ανθρώπινες ανάγκες, να τρώνε ξύλο μια ζωή και να μην πονάνε, μια ζωή να τινάζουνε όχι μόνο το κεφάλι τους - αυτό είναι και κάπως εύκολο- αλλά και τις κοινωνικές και τις ανθρώπινες σχέσεις τους».²⁷⁴ Ενώ σε άλλο σημείο αναρωτιέται «ρε γαμώτο, γιατί είναι υποχρεωτικό όλοι ν' αντέξουν μέσα στο σφαγείο, όλοι να συμπεριφέρονται όπως ορίζουν τα εκάστοτε μέτρα και σταθμά;».²⁷⁵ Οι Π.Αρώνης - Β. Βαρδινोगιάννης, περιγράφοντας τις μορφές βίας υπό το καθεστώς των οποίων αποσπούσαν στη Μακρόνησο τις υπογραφές, εκφράζουν

²⁷¹ Φλούντζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 106-107.

²⁷² Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελισιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 84.

²⁷³ Σαραντόπουλος Α., *Οι εξορίστοι στον εμφύλιο*, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2000, σελ. 155.

²⁷⁴ Μίσσιος Χ., *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 11.

²⁷⁵ Μίσσιος Χ., *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985, σελ. 119.

την πεποίθηση ότι «γι' αυτό και δεν μπορεί να θεωρείται κριτήριο πολιτικής καταδίκης ενός προσώπου η δήλωση μετανοίας που υπέγραψε».²⁷⁶ Ο Κ. Γκριτζώνας, μάλιστα, σε μία αποστροφή του λόγου του αποφαίνεται πως «και οι κομμουνιστές άνθρωποι είναι...».²⁷⁷

Μία υπόθεση είναι πως οι απόψεις αυτές διατυπώνονται στο πλαίσιο του ευρύτερου αναθεωρητικού λόγου, όπως αυτός καταγράφεται και στις μαρτυρίες και τα απομνημονεύματα, από την δεκαετία του '90 και μετά, στις απόπειρες του αναστοχασμού και της ενδοσκόπησης της Αριστεράς.²⁷⁸ Ωστόσο, παρόμοιες αναφορές εντοπίζονται, σπανιότερα, και σε έργα της πρώιμης περιόδου, αμέσως ύστερα την πτώση της χούντας. Χαρακτηριστικά ο Γ. Πικρός υποστηρίζει πως «όλοι οι μακρονησιώτες που βασανίστηκαν, άσχετα μέχρι που έφτανε η αντοχή τους, ήταν ήρωες», ενώ, συγκεκριμένα, όσους βρέθηκαν στο σύρμα αλλά δεν άντεξαν, τους χαρακτηρίζει «καλά παιδιά, αληθινά διαμάντια».²⁷⁹ Εντύπωση προκαλεί η θέση του Άρη για τους δηλωσίες, όπως την καταγράφει ο Καπετάν Θωμάς:

*«Θα μπορούσαν, λοιπόν, μια μέρα, όπως πίστευε ο Θανάσης κι όπως αποδείξανε οι κατοπινές εξελίξεις, να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, για την πίστη, που κάθε άλλο, βέβαια, παρά είχαν αποβάλει. Γι' αυτό και ενδιαφέρθηκε για τους δηλωσίες. Και ξεδιαλέγοντάς τους με κείνη την καταπληκτική οξυδέρκεια και μεθοδικότητα, που τον διέκρινε, άρχισε να χρησιμοποιεί στην δουλειά του για την οργάνωση του αγώνα, τα πιο πιστά, αποφασιστικά και μαχητικά στοιχεία απ' αυτούς».*²⁸⁰

Παρόμοια άποψη για τους δηλωσίες της μεταξικής περιόδου εκφράζει και ο Β. Νεφελούδης, ο οποίος επισημαίνει ότι «θα ήταν άδικο και ανεπίτρεπτη προσβολή της μνήμης των αγωνιστών, αν παρέλειπα να σημειώσω, ότι οι περισσότεροι από αυτούς

²⁷⁶ Συλλογικό, Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σελ. 261.

²⁷⁷ Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες Συμβίωσης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 109.

²⁷⁸ Για την μεταστροφή του λόγου βλέπε: Βόγλης Πολυμέρης «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις» στο Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, Βερβενιώτη Τασούλα (επ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 73-75 και Παπαθανασίου Ιωάννα, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική. Η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας», *τα Ιστορικά*, 13 (24-25), 1996 :253-266.

²⁷⁹ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 13 και 236 αντίστοιχα.

²⁸⁰ Για την ουσιαστικότερη κατανόηση της άποψης του Βελουχιώτη, δεν πρέπει να παραγνωριστεί και η προσωπική του εμπειρία, ασχέτως του υπό ποιές συνθήκες υπέγραψε την δήλωση μετανοίας. Χατζηπαναγιώτου Γιάννης, *Η πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη*, Δωρικός, Αθήνα 1976, σελ. 28.

που δεν μπόρεσαν να αντέξουν στο καθεστώς της απομόνωσης, αγωνίστηκαν σε συνέχεια, με αυτοθυσία και ορισμένοι προσέφεραν και τη ζωή τους στο ολοκαύτωμα για τα ιδανικά που αγωνίστηκαν».²⁸¹

Στα επόμενα χρόνια η θέση αυτή υποστηρίζεται εκ νέου για τους δηλωσίες. Η Φ. Μανωλκίδου ισχυρίζεται πως, ακούγοντας στη Μακρόνησο από τα μεγάφωνα τις ομιλίες και τους όρκους πίστεως στον εθνικό στρατό, «ήρθαν μπροστά στα μάτια μας, τα πρόσωπα εκείνων που είχαν κάνει δήλωση πίσω από τα σύρματα. Η έκφρασή τους. Σαν να μας λέγανε: “Δεν τα πιστεύουμε. Μας ανάγκασαν να τα γράψουμε, να τα πούμε. Δεν αντέξαμε”».²⁸² Ακόμα και ο Κ. Γκριτζώνας αναγνωρίζει ότι «στην πραγματικότητα αυτοί που υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας, στην πλειοψηφία τους, δεν έπαψαν να πιστεύουν στην ιδεολογία που “απαρνήθηκαν”».²⁸³

Τα επιχειρήματα με βάση τα οποία αρθρώνεται αυτή η άποψη είναι αρκετά. Καταρχήν το γεγονός ότι οι δηλωσίες της μεταξικής περιόδου προσχώρησαν μαζικά στο ΕΑΜ. «Στις πρώτες οργανωτικές δραστηριότητες για την οργάνωση της αντίστασης ενάντια στους Ιταλούς πρωτοστάτησαν οι δηλωσίες κομμουνιστές», υποστηρίζει ο Χ. Παπαδημητρίου, σύμφωνα με τις μαρτυρίες που έχει συλλέξει, ενώ προσθέτει πως «Οι δηλωσίες κομμουνιστές του χωριού μας από τις πρώτες μέρες της κατοχής βρέθηκαν στις πρώτες γραμμές της Εθνικής Αντίστασης».²⁸⁴

Για όσους βίωσαν την εμπειρία της Μακρονήσου, βασικό τεκμήριο αποτελούν οι βουλευτικές εκλογές του 1950. «Τα αποτελέσματα των εκλογών της 5.3.50 στη Μακρόνησο αποτέλεσαν την πιο εκπληκτική και αναμφισβήτητη απόδειξη. Πιστοποίησαν την αποτυχία του πειράματος», υποστηρίζει ο Α. Φλούτζης.²⁸⁵ Το τι είδους μήνυμα, βέβαια, ήθελαν να περάσουν με την ψήφο τους και εάν, πράγματι, «η

²⁸¹ Νεφελούδης Β., *Αχτίνα Θ', Αναμνήσεις 1930-1940*, Αθήνα 1974, σελ. 131.

²⁸² Μανωλκίδου - Βέττα Φ., *Θα σε λέμε Ισμήνη*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σελ. 79.

²⁸³ Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες Συμβίωσης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 109.

²⁸⁴ Παπαδημητρίου Χ.Σ., *Από τη γενιά των λεηλατημένων νικών. Σπύρος Παπαδημητρίου*, εκδ. Ένεκεν, Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 56 και 35 αντίστοιχα.

²⁸⁵ Σημειώνεται ότι παρά τις πιέσεις και τις λαθροχειρίες το εκλογικό σώμα της Μακρονήσου εξέλεξε την «Δημοκρατική Παράταξη» του Σβώλου και την Ε.Π.Ε.Κ. του Πλαστήρα με ποσοστό άνω του 70%. Τα γεγονότα που εξελήχθηκαν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τις εκλογές τα καταγράφει αναλυτικά ο Ν. Μάργαρης. Φλούτζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 48 και Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, τ.2 σελ. 628-637.

πλειοψηφία [...] στο Μακρονήσι ψήφισε Δημοκρατία!», όπως ισχυρίζεται ο Η. Στάβερης, αποτελεί ένα άλλο ζήτημα.²⁸⁶

Εξόν αυτών, καταγράφονται και άλλες μαρτυρίες που συνηγορούν υπέρ αυτής της εκδοχής. Χαρακτηριστικά, ο Γ. Πικρός περιγράφει τη στιγμή πριν οδηγηθούν οι «αμετανόητοι στο σύρμα», όπου «έγινε κάτι απρόσμενο. Χιλιάδες παρελαύνουν μπροστά απ' τις σκηνές τους [...] και μοιάζουν με βουβούς προσκυνητές. Θέλουν να τους δουν - ίσως τους βλέπουν για στερνή φορά!- και να τους χαιρετήσουν έστω και με τα μάτια, μια που το πυρωμένο σίδερο αναγκάζει το στόμα να μείνει κλειστό».²⁸⁷ Επίσης, η Φ. Μανωλκίδου αναφέρεται στις πραγματικές συμβουλές που έδωσαν οι «ανανήψαντες» στις γυναίκες εξόριστες, κατά την πρώτη τους συνάντηση στη Μακρόνησο, δηλαδή, να «μην κάνετε δηλώσεις. Δεν θα σας πειράζουν. Μόνο να σας τρομοκρατήσουν θέλουν. Εμείς ζήσαμε άλλες συνθήκες. Μας ζάφνιασαν. Εσείς φανείτε δυνατές».²⁸⁸ Ενώ, η Κ. Φλούτζη περιγράφει πως οι άντρες δηλωσίες προσπαθούσαν να τις στηρίξουν, προσφέροντάς τους ακόμα και τρόφιμα.²⁸⁹ Τέλος, καταγράφονται αρκετές προσωπικές αναφορές όπως για τον Κολλίντζα, τον Μακρονησιώτη που πέρασε στο ΔΣΕ Πελοποννήσου και με την καθοδήγησή του αποπλίστηκαν δύο διμοιρίες Ταγμάτων της Μακρονήσου κοντά στην Τρίπολη ή τον απολυμένο από τη Μακρόνησο ως «ανανήψαντα» που ξαναστέλνεται εξορία το 1951 στον Αη-Στράτη.²⁹⁰

²⁸⁶ Στάβερης Η., *Γλαροφωλιά: Μακρονήσι 1948-1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2001, σελ. 134.

²⁸⁷ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ. 148.

²⁸⁸ Μανωλκίδου - Βέττα Φ., *Θα σε λέμε Ισμήνη*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σελ. 76.

²⁸⁹ Φλούτζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 268.

²⁹⁰ Παπακωνσταντίνου Κ. (Μπελάς), *Η νεκρή μεραρχία*, εκδ. Αλφειός, 2002, σελ. 849 και Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998, σελ. 184 αντίστοιχα.

Αντί επιλόγου

Στα μέσα της δεκαετίας του '80 αναδύεται ένα κίνημα για την ανάδειξη του ρόλου και της συμμετοχής των γυναικών αρχικά στην Αντίσταση, αργότερα στον Εμφύλιο και, ως προέκταση, στο κομμουνιστικό κίνημα, κυρίως μέσω της αποτύπωσης της ιστορίας και της μνήμης τους. Το κίνημα αυτό αγκαλιάστηκε από τις σπουδές του φύλου, ιδίως από την σκοπιά της κοινωνικής ιστορίας. Πριν από δεκαπέντε, περίπου, χρόνια δημοσιεύθηκε μία μαρτυρία που δημιούργησε αίσθηση, για το ύφος και το περιεχόμενό της, το βιβλίο της Παγώνας Στεφάνου «Των Αφανών - Δύο τετράδια, δύο τετραετίες». Όπως όμως έχει υποστηρίξει η Τ. Βερβενιώτη, οι πραγματικοί «αφανείς της ιστορίας», οι «μεγάλοι απόντες από τη μνήμη» είναι οι δηλωσίες.²⁹¹

Οι δηλωσίες δεν είναι μία μικρή κοινωνική ομάδα, αντίθετα φαίνεται να αποτελούν την πλειοψηφία των αγωνιστών. Όπως έχει ήδη επισημανθεί ο αριθμός των δηλωσιών στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας υπολογίζεται περίπου στις 41.000.²⁹² Για την περίοδο του Εμφυλίου, ο Βόγλης υποστηρίζει ότι «σε κάθε δεδομένη στιγμή, από το 1947 μέχρι το 1949, 40.000 μέχρι 50.000 άτομα βρίσκονται έγκλειστοι σε φυλακές και

²⁹¹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πως είδε η μία ομάδα «αφανών» την άλλη, όταν οι γυναίκες, κατά τη μεταγωγή τους στη Μακρόνησο το Γενάρη του '50 συνάντησαν τους δηλωσίες. Η συνάντηση αυτή καταγράφεται στις μαρτυρίες των εξορίστων γυναικών. Οι τρεις αφηγήσεις που εντοπίστηκαν περιγράφουν, η κάθε μια με το δικό της τρόπο, την ίδια ακριβώς σκηνή. Η Κ. Φλούτζη υποστηρίζει πως ήταν «άνθρωποι σκιές, κουρελήδες, βουτηγμένοι στη γλίτσα». Η Φ. Μανωλκίδου περιγράφει πως «η "αναμόρφωση" ήταν ζωγραφισμένη πάνω τους, στα αξύριστα πρόσωπά τους, στα αχτένιστα μαλλιά τους, στα βρώμικα ρούχα τους. Και προπαντός στην όψη τους και στα ανέκφραστα μάτια τους». Η Ν. Αποστολοπούλου, τέλος, θυμάται ότι «μοιάζανε με μπουλούκι κυνηγημένα, λαβωμένα αγρίμια που είχαν χάσει τη μονιά τους και βολοδέρνανε απελπισμένα ανάμεσα στη στεριά και το πέλαγο· ζωή και θάνατο. Τα μαλλιά τους ακούρευτα, ασπρισμένα. Τα γένια τους αξύριστα. Οι τραγιάσκες τους λερές. Τα παλτά τους κουρελιασμένα, βρώμικα, πλέανε πάνω τους σα να ήτανε ξένα... [...] Αχνά, μισοσβησμένα, ακούστηκαν από το συρματοπλέγμα κάποια ονόματα: Μητέρα! Μαρία! Νίτσα! Καμία από τις εξόριστες δεν αναγνώρισε το παιδί της, τον άντρα της, τον πατέρα της, τον αδερφό της. Ποιά να ήτανε τάχα, εκείνα τα αδειανά κορμιά!». Το γεγονός ότι και οι τρεις θυμούνται ακριβώς το ίδιο πράγμα, απλά εντυπωσιάζει. Είναι απίθανο να αποτελεί σύμπτωση. Αντίθετα μάλλον επιβεβαιώνεται ο Μ. Halbwachs που υποστήριζε ότι οι άνθρωποι δεν θυμούνται αυτόνομα αλλά ως μέλη μίας κοινωνικής ομάδας, στο πλαίσιο μίας συλλογικής διαδικασίας. Βερβενιώτη Τ., Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο. Η αθήνα και η επαρχία, η ηγεσία και τα μέλη» στο Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, Βερβενιώτη Τασούλα (επ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 92, Φλούτζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 265, Μανωλκίδου - Βέττα Φ., *Θα σε λέμε Ισμήνη*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σελ. 75, Αποστολοπούλου 82-83 και Halbwachs Μ., *The collective memory*, Harper & Row Colophon Books, New York, 1980, σελ. 23 και 33-34.

²⁹² Επί του παρόντος, υποσημειώσεις 24 και 25.

στρατόπεδα».²⁹³ Οι αριθμοί όμως αυτοί σε μεγάλο βαθμό μπορεί να είναι και ανανεώσιμοι. Ο Α. Φλούτζης ισχυρίζεται πως από τη Μακρόνησο πέρασαν «περίπου 90 έως 100.000».²⁹⁴ Επί της παρούσης, δεν έχει μεγάλη σημασία ο ακριβής αριθμός, σε αντίθεση με την πεποίθησή του ότι τον Ιούλιο του 1950 είχαν παραμείνει «3.000 περίπου πολιτικοί κρατούμενοι ιδιώτες και πρώην στρατιώτες που δεν έκαμαν ή ανακάλεσαν τις δηλώσεις τους».²⁹⁵ Συγκρίνοντας τα, παρέχεται μία πρώτης τάξεως εικόνα του μεγέθους των δηλωσιών. Η δυσκολία του ακριβούς προσδιορισμού του αριθμού τους προσκρούει σε ένα ζήτημα που έχει τεθεί εξ αρχής από τους ιστορικούς, και όχι μόνο. Αυτό της καταστροφής των ατομικών φακέλων. Θεωρείται πως η διερεύνησή τους θα επέτρεπε όχι μόνο να διασαφηνιστούν ποσοτικά δεδομένα, όσον αφορά τους δηλωσίες, αλλά ιδίως ποιοτικά, καθώς θα περιείχαν στοιχεία για την μετά τη δήλωση πορεία τους. Θα παρείχε την αδιαμφισβήτητη τεκμηρίωση στην πεποίθηση πως οι δηλωσίες ήταν εκείνοι που συνέβαλαν στη μαζικοποίηση του κινήματος σε δύο κομβικές στιγμές της ελληνικής ιστορίας. Αρχικά με την μαζική προσχώρησή τους στο ΕΑΜ - ΕΛΑΣ και στη συνέχεια με τη δραστήρια συμμετοχή τους και τη στελέχωση της ΕΔΑ.

Η Τ. Βερβενιώτη υποστηρίζει πως οι δηλωσίες «δεν συνηθίζουν να εκδίδουν - ίσως και να γράφουν - μαρτυρίες».²⁹⁶ Εκτός των δύο που αναφέρει, εντοπίζεται άλλη μία μαρτυρία, του Κ. Κορωνιού.²⁹⁷ Ο ίδιος δεν αντιπροσωπεύει ένα τυπικό δηλωσία της Μακρονήσου. Καλείται στο στρατό με την κλάση του 1947. Στέλεχος της ΕΠΟΝ κάποιου χωριού της Τριφυλίας, στέλνεται στη Μακρόνησο. Φτάνοντας η αποστολή, τους ζητούν να υπογράψουν δήλωση, «δεν κινήθηκε κανείς, όλα τα κεφάλια ήταν χαμηλωμένα».²⁹⁸ Στη συνέχεια αναλαμβάνει έργο στο Γραφείο Ηθική Αγωγή του

²⁹³ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σελ. 98.

²⁹⁴ Φλούτζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 40.

²⁹⁵ Φλούτζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ. 244.

²⁹⁶ Βερβενιώτη Τ., *Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο. Η αθήνα και η επαρχία, η ηγεσία και τα μέλη» στο Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, Βερβενιώτη Τασούλα (επ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 92*

²⁹⁷ Επίσης, έχει εντοπιστεί και το διήγημα του Νίκου Κάσδαγλη «Μακάριοι οι ελεήμονες, ότι αυτοί ελεηθήσονται», με βασικό ήρωα ένα στρατιώτη της Μακρονήσου, ο οποίος, παρά τις υπεράνθρωπες προσπάθειες που καταβάλλει να αντισταθεί στη φρίκη και τις αφόρητες πιέσεις που υφίσταται, στο τέλος υπογράφει δήλωση μετανοίας. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τη βιογραφία του συγγραφέα, προκύπτει το συμπέρασμα πως πρόκειται για μυθοπλασία. Ο Κάσδαγλης στα χρόνια της Κατοχής οργανώνεται σε ομάδες της Δεξιάς, ενώ συνδέεται με την Αριστερά αρκετό καιρό μετά τον Εμφύλιο. Κάσδαγλης, *Μυθολογία*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1977.

²⁹⁸ Κορωνιός Κ., *Αναμνήσεις από τη Μακρόνησο*, εκδ. Δίδυμοι, Αθήνα, 2001, σελ. 20.

Λόχου.²⁹⁹ Έπειτα, στο Γραφείο Ηθικής Αγωγής του Τάγματος, ενώ προάγεται και σε ανθυπολοχαγό εξ απονομής.

Υποστηρίζει πως με το βιβλίο του σκοπεύει να παρουσιάζει την πραγματική ιστορία της Μακρονήσου, καθώς τα περισσότερα «*γραμμένα “εν βρασμώ ψυχής” [...] εκδηλώνουν μεγάλη σύγχυση και βρίθουν από ανακρίβειες*».³⁰⁰ Αντίθετα, στο δικό του «*περιγράφεται η καθημερινή ζωή χιλιάδων ανθρώπων κι ένας τόπος που δεν ήτανε συνεχώς κοιλάδα κλαυθμών και οδυρμών*».³⁰¹ Η πραγματικότητα είναι πως οι αναμνήσεις του περιστρέφονται γύρω από τη ζωή στο διοικητήριο, με τις δυσκολίες της, το φόρτο εργασίας, τους «άξεστους» και «αμόρφωτους» ανώτερους ιεραρχικά, την προσπάθεια τη δική του και των «συναδέρφων» του να τους σατιρίσουν και, διακριτικά, να τους απαξιώσουν στα έντυπα της Μακρονήσου. Εντύπωση μάλιστα προκαλεί η αφήγησή του για το πως βιώνει την πρώτη του σαρανταοκτάωρη άδεια, καθώς επιθύμησε τη ζωή στη Μακρόνησο. «*Εκεί με περίμεναν οι συνάδερφοί μου και οι νέοι μου φίλοι, ένας άλλο ρυθμός ζωής, η ομορφιά της Φύσεως και η Γαλήνη*», θυμάται.³⁰² Το να υποστηρίζει κανείς ότι δεν κατάλαβε τι συνέβαινε γύρω του, είναι αφάνταστα απενοχοποιητικό. Η πρώτη στιγμή που το βιβλίο του αρχίζει να θυμίζει τις άλλες μαρτυρίες από την Μακρόνησο, είναι με την πρώτη αποστολή των πολιτικών κρατουμένων, όπου περιγράφει τις γνωστές σκηνές της βίας και των βασανιστηρίων.³⁰³

Όσον αφορά τη στιγμή που υπέγραψε δήλωση γράφει αφηγείται πως «*τα συναισθήματά μου ήταν περίεργα και δεν θα μπορούσα να τ' αποδώσω με ακρίβεια. Δεν θα ήμουν πάντως ειλικρινής αν έλεγα ότι αισθανόμουν ντροπή. Στεναχωρήθηκα και αγανάκτησα όμως γιατί δεν είναι ευχάριστο να σε εξαναγκάζουν να κάνεις αυτό που θέλουν οι άλλοι. Δεν είχα την εντύπωση ότι πρόδωσα τις πεποιθήσεις μου. Ο αγώνας είχε τελειώσει, τα ιδανικά για τα οποία αγωνιστήκαμε στην Κατοχή τα ενταφιάσαμε μόνοι μας στη Βάρκιζα. [...] Για μένα το δίλημμα να με φάει η Σκύλλα ή να με καταπιεί η Χάρυβδη ήταν ψεύτικο. Υπήρχε και άλλη διέξοδος, να σταθώ σε απόσταση από τις*

²⁹⁹ Τον ίδιο τον Κορωνιό, καθώς και τους «συναδέρφους» του στο Γ.Η.Α., τους αναφέρει και ο Γελαδόπουλος, ως στενούς συνεργάτες του Τζανετάτου που εργάζονται στο γραφείο που ονόμαζαν «*ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΔΗΛΩΣΕΩΝ*» και αποτελούσαν την «*Αριστοκρατία του Τάγματος*». Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, σελ. 73 και 83.

³⁰⁰ Κορωνιός Κ., *Αναμνήσεις από τη Μακρόνησο*, εκδ. Δίδυμοι, Αθήνα, 2001, σελ. 11.

³⁰¹ Αυτόθι, σελ. 13.

³⁰² Αυτόθι, σελ. 121-122.

³⁰³ Αυτόθι, σελ. 179-186.

*Συμπληγάδες. Φοβόμουν, ήθελα να ζήσω, να μην μείνω σακάτης και ήμουν αποφασισμένος να πληρώσω το τίμημα. Θα έκανα ότι μου ζητούσαν, ένα πράγμα δεν θα έκανα ποτέ: Να σηκώσω χέρι σε άλλον άνθρωπο ή να του κάνω με οποιοδήποτε άλλο τρόπο κακό».*³⁰⁴ Καθώς και ο ίδιος δεν αποτελεί τον τυπικό δηλωσία, έτσι και η μαρτυρία του διαφοροποιείται από την αναμενόμενη. Ξεκαθαρίζει ότι δεν αισθάνθηκε ντροπή, ενώ η Καλή Καλό [Καλλιόπη Καλοχριστιανάκη -Δαμβέργη], όπως επισημαίνει η Τ. Βερβενιώτη, περιγράφει πως «για πάρα πολλούς μήνες, περπάταγα με τα μάτια χαμηλωμένα, μην τυχόν αντικρίσω κανένα βλέμμα συντρόφου μου, που θα μ' έφτυνε με το ύφος του».³⁰⁵ Με την εξομολόγησή του αυτή αναδεικνύεται, σε αντίθεση προς τον κομμουνιστή - ήρωα, ο απλός άνθρωπος, με τις μέσες δυνατότητες, που αντιλαμβάνεται και αναγνωρίζει την τρωτότητα και τη θνητότητά του και διακατέχεται από τον, αρχαϊκά ενστικτώδη, φόβο του θανάτου. Ωστόσο, από μία και μαρτυρία δεν μπορούν να εξαχθούν γενικά συμπεράσματα.

Ο λόγος του δηλωσία θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως αποτυπώνεται και μέσα από τις ανακλήσεις των δηλώσεων μετανοίας. Ωστόσο, τα κείμενα αυτά διέπονται από σταθερά σχήματα και μοτίβα, όπως παρατηρείται και στις αρχικές δηλώσεις. Αρχής γενομένης με την παραδοχή ότι προέβησαν σε μία «άτιμον πράξιν», την υπογραφή της «ατιμωτικής», «κατάπτυστης» δήλωσης «αποκήρυξης του αγώνα του λαού μας», «ότι πιο ωραίου είχε δημιουργηθεί στην ψυχή τους», για την οποία «εξαναστήσαν», ξεκαθαρίζουν ότι «η συνείδηση τους ποτέ δεν ενέκρινε ένα τέτοιο πράγμα» και ότι «ποτέ δεν έπαψαν να πιστεύουν για τον δίκαιο και τίμιο αγώνα που διεξάγεται».³⁰⁶ Στη συνέχεια, υποστηρίζουν πως, ως «τίμιοι έλληνες και αγωνιστές», δηλώνουν ότι αποκηρύσσουν «την απαίσια αυτή πράξη», για την οποία «αισθάνονται ντροπή».³⁰⁷ Θεωρούν την ανάκληση της δήλωσής τους «στοιχειώδεις καθήκον προς τη μνήμη αυτών των ηρώων που έδωσαν ακόμη και τη ζωή τους για τον αγώνα», ενώ μέσω αυτής «ζητούν συγνώμη για το τρομερό εκείνο σφάλμα», και

³⁰⁴ Αυτόθι, σελ. 28-29.

³⁰⁵ Βερβενιώτη Τ., *Μακρονήσι: Μαρτύρια και Μαρτυρίες Γυναικών*, στο Συλλογικό, Μπουρνάζος Σ., Σακελλαρόπουλος Τ. (επ.), *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης: Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη, Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000, σελ. 105 υποσημ.8.

³⁰⁶ Γιούρα. *Το θανατονήσι*, εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», εκδ. Γνώσεις, Αθήνα χ.χ, σελ. 517, 78, 519 και 517 αντίστοιχα.

³⁰⁷ Γιούρα. *Το θανατονήσι*, εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», εκδ. Γνώσεις, Αθήνα χ.χ, σελ. 77, 517 και 518 αντίστοιχα.

επιθυμούν να «αποπλύνουν το αίσχος και τη ντροπή» και να «απαλλαγούν από τους εξευτελισμούς της δήλωσης».³⁰⁸

Στο σημείο αυτό διατυπώνεται μία υπόθεση. Καθώς οι δηλωσίες, όπως έχει υποστηριχθεί, δεν μένουν απαθείς, αλλά είναι παρόντες και συμμετέχουν ενεργά στις ιστορικές εξελίξεις, είναι αρκετά πιθανό να έχουν παρουσία και στην συγγραφική δραστηριότητα, με μόνη διαφορά την αποσιώπηση της δήλωσης, ως γεγονός και εμπειρία. 23 Μαρτίου 1949 το βασιλικό ζεύγος επισκέπτεται τη Μακρόνησο και ο Φ. Γελαδόπουλος αφηγείται πως «*παρατάχτηκε ολόκερο το τάγμα. Εννιά χιλιάδες ψυχές... Καρτερούμε και τραγουδούμε, και κάθε τόσο, μπήγουμε τις φωνές, έτσι ρυθμικά : “Να σας δούμε, να σας δούμε”*».³⁰⁹ Ωστόσο, όπως είναι γνωστό και πιστοποιεί και ο Ν. Μάργαρης, οι αμετανόητοι και οι τραυματίες, σε τέτοιες περιπτώσεις απομακρύνονταν.³¹⁰ Προκύπτει, επομένως, το ερώτημα, πως ο Φ. Γελαδόπουλος, είναι παρών στην επίσκεψη; Είναι πιθανόν να έχει υπογράψει δήλωση μετανοίας και απλά να το προσπερνά στην αφήγηση του; Ο Γ. Ζάρκος, με έκδηλη πικρία, καταγγέλλει πως αρκετά μέλη του ΕΑΜ -λογοτεχνών, όπως ο Λαμπρινός και ο Χουρμούζιος ήταν δηλωσίες της μεταξικής περιόδου.³¹¹ Ο Δ. Μιχελίδης, τέλος, υποστηρίζει πως ο Γ. Χατζηπαναγιώτου, ο σύντροφος και βιογράφος του Άρη που καταγράφει την άποψη του για τους δηλωσίες, είχε, επίσης, υπογράψει δήλωση επί Μεταξά.³¹² Για λόγους ηθικής τάξης ξεκαθαρίζεται πως δεν υπάρχει ουδεμία επιδίωξη σπίλωσης της μνήμης των προαναφερθέντων. Καταγράφονται ως αναπόδειχτες ενδείξεις για την διατύπωση κάποιων ερωτημάτων και την προώθηση της ιστορικής έρευνας. Εάν, λοιπόν, πράγματι αυτοί οι άνθρωποι, που κατέγραψαν τη μνήμη και τη μαρτυρία τους, είχαν υπογράψει κάποια στιγμή δήλωση μετανοίας, είναι δυνατό η «ντροπή» και ο φόβος του «στιγματισμού» που έφεραν να οδήγησε στην απόκρυψη της πράξης τους;

Στις 22/1/1996 ο Ρένος Αποστολίδης εμφανίζεται στον τηλεοπτικό σταθμό «Σκάϊ» στην εκπομπή της Μαλβίνας Κάραλη και σχολιάζει τον σχηματισμό της νέας

³⁰⁸ Γιούρα. Το θανατονήσι, εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», εκδ. Γνώσεις, Αθήνα χ.χ, σελ. 78, 519, 77, 517 αντίστοιχα.

³⁰⁹ Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967, σελ. 128-132.

³¹⁰ Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, σελ. 412.

³¹¹ Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1982, σελ. 134-140.

³¹² Μιχελίδη - Μιχελή Δ., *Ο σκληρός δρόμος*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1983, σελ. 94-95.

Κυβέρνησης.³¹³ Στη συνέχεια, εκφράζει τις απόψεις του για διάφορες προσωπικότητες της πολιτικής σκηνής, ενώ, στο τέλος, συζητούν για μία επιστολή που είχε γράψει στον Κώστα Κύρκο. Προς επίρρωσιν των ισχυρισμών του, για το ποιόν του παλαιού του γείτονα και γνώριμου, τονίζει πως *«είναι και δηλωσίας. Μας έκανε τον κομμουνιστή τότε [στα χρόνια της Κατοχής], αλλά έκανε δήλωση μετά»*.³¹⁴ Το απόσπασμα αυτό είναι συγκλονιστικό, ιδίως εάν εστιάσει κανείς στο ύφος και την ειρωνεία με την οποία εκφέρεται η λέξη «δηλωσίας». Αν, μάλιστα, κάποιος αναλογιστεί τη χρονική στιγμή που εκφράζεται αυτό το σχόλιο, αντιλαμβάνεται και το βάρος που έφερε το «στίγμα» του δηλωσία και την ισχύ του «τραύματος».

Είναι όμως έτσι; Μήπως η αντιμετώπιση των οριακών εποχών και των ανθρώπων που περιδινήθηκαν μέσα σε αυτές επιβάλει να είμαστε πιο γενναιόδωροι; Στο τέλος – τέλος, πόσο περισσότερο «νικητής» αναδείχθηκε εκείνος ο άλλος Μακρονησιώτης που τριγυρνούσε χορεύοντας, γελώντας και τραγουδώντας, αλλά ανά διαστήματα στρίγγλιζε «Δεν κάνω δήλωση»,³¹⁵

³¹³ Στις 22/1/1996 σχηματίζεται νέα κυβέρνηση υπό τον Κ. Σημίτη, έπειτα από την παραίτηση του πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου για λόγους υγείας.

³¹⁴ Όπως αλιεύθηκε στο διαδίκτυο http://www.youtube.com/watch?v=ogrcV_b0Y6g

³¹⁵ Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975, σελ.. 95.

Παράρτημα

Δηλώσεις μετανοίας

‘Ο κάτωθι υπογεγραμμένος.... κλάσεως.... έκ.... και διαμένων.... δηλώ υπευθύνως και έν γνώσει τών συνεπειών του νόμου περί ψευδοῦς δηλώσεως και χωρίς νά άσκηθῇ βία, τά κάτωθι:

Οὐδέποτε ὑπῆρξα κομμουνιστής και οὐδεμία σχέσηιν ἔχω μέ τὸ συνωμοτικόν ΚΚΕ. Προσεχώρησα εἰς τὸ ΕΑΜ μέ σκοπὸ νά ἀπελευθερώσω τήν πατρίδα μου ἀπὸ τοὺς κατακτητάς. Μετ’ ὀλίγον ἀντελήφθην ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ ΕΑΜ ἦτο τὸ ΚΚΕ. Ἐπειδὴ εἶμαι γνήσιο Ἑλληνόπουλο καταδικάζω και ἀποκηρύσσω μετὰ θδελυγμίας ὅλας τὰς ἀναρχοβουλγαροκομμουνιστικάς ὁργανώσεις ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ, ΕΑ, αἵτινες ἀποτελοῦν τὰ ἐγκληματικά, σλαυόδουλα και ἀντεθνικά συγκροτήματα, σκοπὸς τῶν ὁποίων εἶναι ἡ κατασκόπευσις παντὸς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ κράτος και ἰδίᾳ τὸν στρατὸν και ἡ ὑποδούλωσις τῆς φυλῆς μας εἰς τοὺς προαιωνίους ἐχθρούς μας Βουλγάρους — Σέρβους και γενικῶς Σλαύους, οἵτινες πάντα ἀτίμως και ὑπούλως εἴτε διὰ τῆς πανσλαυικῆς ἰδέας προσπαθοῦν νά ἀποσπάσουν ἐδάφη, ἅτινα εἶναι ποτισμένα μέ ἰδρῶτα και αἷμα τῶν προγόνων μας. Τίθεμαι πολέμιος τῶν ἄνω σλαυοδούλων και ἀντεθνικῶν συγκροτημάτων μέχρι τῆς τελειωτικῆς ἐξοντώσεώς τους. Ἡ παρούσα μου ἐπιθυμῶ νά δημοσιευθῇ εἰς τὸν Τύπον και νά διαβασθῇ εἰς τήν ἐκκλησίαν τῆς ἐνορίας μου.

Β.Σ.Τ. 902 τῆ..... ‘Ο Δηλῶν.....».

Τυπική μορφή δήλωσης μετανοίας. Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982, σελ. 122

ΤΥΠΟΣ ΔΗΛΩΣΗΣ*

ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΕΡΓΑΤΟ-ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ
ΣΤΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ

ΤΡΑΠΕΖΕΣ - ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥΣ ΚΟΙΝΗΣ ΩΦΕΛΕΙΑΣ - ΤΑΜΕΙΑ κλπ.

1 — Ἐπώνυμον	Κόριον ὄνομα
2 — Ὅνομα πατρός	Ἰδιώτης (θέσις)
3 — Διεθνήσεις (σημερινή)	Πόλις
ἑδὸς	ἀριθμὸς
ἀριθ. δελτίου ταυτότητος	ἐκδόσα ἀρχή
ἡμερομηνία	

4 — Μήπως ἐχρησιμοποίησατε μέχρι σήμερον ἄλλα ὀνόματα πλὴν τοῦ γνησίου και ποῖα; Ποιὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν ταυτοτήτων σας και ποῖα ἡ ἐκδόσα αὐτὰς ἀρχή διὰ τὰ ὀνόματα ταῦτα;

5 — Ποῦ διεμεῖνατε ἀπὸ τῆς 1ης Μαΐου 1941 και κατὰ ποῖα χρονικά διαστήματα (οἰκησις ὀλιγοήμερος ἢ διὰ λόγους ἀναψυχῆς δὲν εἶναι ἀνάγκη νά μνημονευθῇ, ἀπαραίτητον ὅμως νά ἀναγραφῇ πᾶσα μετακίνησις συνδεομένη πρὸς πολιτικὴν δράσιν).

Χρόνος. . . Πόλις. . . Διεύθυνσις. . .

6 — Ὑπῆρξατε ποτὲ μέχρι σήμερον μέλος κομμουνιστικῆς ἢ ἄλλης ὁργανώσεως ἀποτελούσης ὄργανον τοῦ Κ.Κ.Ε. ἢ ἐξυπηρετοῦσης τοὺς σκοποὺς του (ἰδίως Κ.Κ.Ε., Ε.Α.Μ., Ε.Λ.Α.Σ., Ε.Τ.Α., Ἑθνικὴ Ἀλληλεγγύη, Αὐτοάμυνα, Ε.Π.Ο.Ν., Ο.Π.Λ.Α. κλπ.), ποῖας και κατὰ ποῖα χρονικά διαστήματα, ἢ ἐλάβετε ποτὲ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως μέρος εἰς διε-

νέργειαν ἐράνου ὑπὲρ τινὸς τῶν ὁργανώσεων τούτων ἢ ὑπὲρ τῶν ὁπαδῶν αὐτῶν ἢ ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ ὃν αὐταὶ ἐπιδιώκουσιν, εἴτε κατὰ ἐντολὴν τῶν ὁργανώσεων τούτων εἴτε καὶ τῇ ἰδίᾳ πρωτοβουλίᾳ;

- 7 — Ἐξακολουθεῖτε σήμερον νὰ εἰσθε μέλος τοιαύτης τινὸς ὁργανώσεως καὶ ποίας; Μήπως ἔχετε ἐν αὐτῇ ἄλλον ὄνομα καὶ ποῖον;
- 8 — Μήπως συνεργάσθητε ἢ συνεργάζεσθε ἀμέσως ἢ ἐμμέσως μετὰ τινὸς τοιαύτης ὁργανώσεως χωρὶς νὰ εἰσθε ἐπισημῶς μέλος αὐτῆς, ποίας καὶ κατὰ ποῖαν ἐποχὴν;
- 9 — Μήπως καὶ χωρὶς νὰ εἰσθε μέλος τινὸς τῶν ἀνωτέρων ὁργανώσεων ἐπροπαγανδίσατε ποτὲ εὐθέως ἢ πλαγίως ὑπὲρ τινὸς ἐξ' αὐτῶν ἢ ὑπὲρ τῶν κηρυγμάτων ἢ τῶν σκοπῶν τῶν;
- 10 — Καταδικάζετε τὸν κομμουνισμὸν ὡς πολιτικὴν ἰδεολογίαν ἀποβλέπουσαν εἰς τὴν ὑπὸ δυναμικῆς μειοψηφίας κατάληψιν καὶ διατήρησιν τῆς ἀρχῆς;
- 11 — Ἐπιδιοκμίζετε τὴν σημερινὴν δρᾶσιν τῆς συμμοριακῆς σπείρας;
- 12 — Ἀναγνωρίζετε ὅτι ἡ ἐν Ἑλλάδι συμμοριακὴ σπεῖρα καὶ ὁ ἐν Ἑλλάδι κομμουνισμὸς δρῶν προδοτικῶς κατὰ τῶν συμφερόντων καὶ τῆς ἀκεραιότητος τῆς Χώρας μας καὶ συνεργαζόμενοι μετὰ τῶν γειτονικῶν κρατῶν ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Ἑλλάδα διακειμένων φονεύουσι καὶ βασανίζουσι ἀδικαιολογίτως ἀθώους Ἑλληνας, πυρπολοῦν καὶ διαρπάζουν τὰς περιουσίας των, καταστρέφουν τὰ κοινωφελῆ ἔργα καὶ ἀπάγουσι γέροντας καὶ γυναῖκας;
- 13 — Εἰσθε διατεθειμένος νὰ ὑπηρετήσετε τιμῶς καὶ πιστῶς τὴν Πατρίδα καὶ τὸ Δημοκρατικὸν αὐτῆς καθεστῶς;
- 14 — Ὑπόσχεσθε ὅτι δὲν θέλετε πράξῃ τὶ τὸ ἀντικείμενον πρὸς τὰς ἐθνικὰς ὑποχρεώσεις καὶ πρὸς τὰ καθήκοντά σας, ὡς ταῦτα διαγράφονται ὑπὸ τῶν νόμων καὶ διαταγῶν τῆς νομίμου Κυβερνήσεως; Ἰδίως ὑπόσχεσθε ὅτι δὲν θέλετε καταδῶσθαι ὑπηρεσιακὰ μυστικά ἢ ἄλλας πληροφορίες

ας περιεχομένας εἰς γνῶσιν σας ὡς ἐκ τῆς ὑπηρεσίας σας, δὲν θέλετε καθ' οἷονδήποτε τρόπον ἀντιδρᾶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κράτους καὶ τῶν πάσης φύσεως κοινωφελῶν Ἰδρυμάτων;

Μελετήσας ἐπισταμένως καὶ ἐν ἀπολύτῃ ψυχραιμίᾳ τῷ ἀνωτέρῳ ἐρωτηματολόγιον, δηλῶ, ἐπὶ τῷ λόγῳ τῆς τιμῆς μου καὶ ἐν γνώσει τῶν ὑπὸ τῆς παραγράφου 4 τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ Νόμου 516) 1948 ὠριζομένων ποινικῶν κυρώσεων ἐν περιπτώσει ψευδοῦς δηλώσεως, ὅτι αἱ ἀπαντήσεις μου, ἔργον ἐλευθέρας καὶ ἀνεπηρεάστου θελήσεώς μου, ἀνταποκρίνονται πλήρως πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ ὅτι οὐδὲν ἀπέκρυψα ἐν σχέσει πρὸς τὰ τεθέντα ἐρωτήματα.

Ἐν τῇ 19

Ὁ Δηλῶν

(Ὑ π ο γ ρ α φ ῆ) (*)

Δήλωση που ἀπὸ το 1948 αναγκάζονταν νὰ συμπληρώνουν ὅλοι οἱ υπάλληλοι καὶ λειτουργοὶ τοῦ δημοσίου. Ψυρούκης Ν., *Ιστορία τῆς σύγχρονης Ελλάδας (1940-1967)*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1975, σελ 465-467.

Τῷ 2-6-49-

Α.Ε.Τ.Ο. Ε.Σ.Α.

Ανδρικόμα

3ος Όχος 2.6.902β.

Πρός

Τόν κ. Θεοφάνη Παπαγιάννη

Δήμαρχον Καστορίας.

Ο υπογεγραμμένος Πετρόπουλος Γεωργίου του Γεωργίου και
της Ελένης υιόν Καστορίας και πατέρας της Α. Ελένης του Νικη-
ταίου, ενδιαφερόμενος νομιμότητος της Ε.Σ.Α. 10ης Μεραρχίας της 10
Μαΐου 1949 ως προς την εμμονήν της εναντίον της Εθνικής Δυνάμεως
δυνάμει του διεξαχθέντος αγώνα εναντίον των συμμοριτών, αθετονομα-
στών και άλλων να εσθ' ηρωική δια της παρούσης μου, την ευσέβειαν και
το ήθος να δημοσιεύσει τα έγγραφα ότι εγώ και πατέρας μου παρεθώ-
κεν στην αναμνηστική της πατριδας αντεθνικής οργάνωσης, εμμε-
ρον αναμνηστικής διαρκείας μακρότερον των αντεθνικών ενοικίων
της κομμουνιστοσυμμοριτικής, οι οποίοι αποσκοπούν την υφώδισιν
της πατρίδος μας και τους νοσηλόντες, ελθόντες της φτώχειας είναι
οφθαλμοφανούς, τους αποκηρύττω με όλαν την δύναμιν της ψυχής
μου και είναι ηρωικός και ήπιος να αποδείξω εμφορία
να διασώζωμαι από όλα Εθνικά φρονήματα και όλη μου θανάσι-
μος, τους ελαστικοποιώ στας, οι οποίοι πάσα συμφορά περιμένουν
την Πατρίδα μας. Η πατρίδος αυτή της εδράσεως μου, εις το Ε-
θνικό Ελπίος σχεδόν της Μακεδονίας με έπαινε να ματαλάβω
από την κόπια, όπως είναι ο σωστός δρόμος, τον οποίο πορεύομαι
να απολαύσω κάθε τιμής. Έδωκεν. Κι ευχόμενος είναι ένας.

Όλοι και όλα για την Ελλάδα.

Γιαυτό αναφωνώ.

Εύωχέ Αποδομήμας Ελλάδα.

Εύωχέ ο Έθνος, Βασιλιάς μας Πάτριος.

Εύωχέ ο Αποφασιστής Έθνος μας Έθνος.

Αμφιβές αντίγραφον.

Μετά σεβασμού και τιμής.

Ευδ. Πετρόπουλος.

Δήλωση μετανοίας υπογεγραμμένη στη Μακρόνησο που στέλνεται στον Δήμαρχο του τόπου καταγωγής με σκοπό την ευρύτερη κοινοποίηση της. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομοιότητα του γραφικού χαρακτήρα (sic!) Αρχείο Ι. Χριστοδούλου.

10501

Σ. Τ. Γ. 902.Β. 20/6/48

ΣΤ

Προς τὸν Διόδωρον Ἐφημερίδα.

Κ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Περαιὼς 55 ΑΘΗΝΑΙ

Φίλε Διόδωρε.

Τὰς παρακαλῶ δὲ διανοεῖσθαι καὶ τὴν
ἐπιτιμῶσαι Ἐφημερίδα καὶ καὶ ἐλθεῖν.
ἔφηται ταῦτα καὶ ὁδοιποροῦν Βρυσηὶς Τεωρητοί.
Τὰς ἀποστολῶν αὐτῶν ἐν ἐπιστολῇ μου πρὸς τὴν γυμνῆν
μου δὲν ἔδωκα ἀπὸ γνήσιο ἑλληνικὸ ἐκδοσιαστικὸ γὰρ
τὰ σὰ ἐξωπεριουσία καὶ ἀπεριουσία αἰσθημάτων σου
πρὸς ἀξιωματικὴν καὶ δὲ πρὸς ἀξιωματικὴν ἀρετὴν. Ὅταν
ἡ ἀρετὴ πρὸς καὶ πρὸς τὰ ἀποστολὰ καὶ ἐπιστολὰς μου
ἐπὶ τὰς γράμματα ἀπὸ ἐκδοσιαστικὴ ἀποστολὴν τὰς
μικροῦς εἰς τὸν ἀντὶ σου διὰ τὴν ἡλικίαν σου
ἐναντίον τῶν ἀειχλόνων αὐτῶν ἐπιστολῶν καὶ
ἐξωπεριουσία καὶ ἀπεριουσία φασιστῶν. Πρὸ καὶ οὐκ
μὴ ἔχουσι ἀπὸν ἐπιστολὴν σὲ ἀπεριουσία
αἰσθημάτων ἡλικίαν ἀπὸν εἰς τὴν σου βασιστῶν —
ἀπὸ οὐδέποτε ἀπὸν καὶ ἀπὸν οὐκ οὐκ καὶ ἐπὶ —
ἐπὶ σὲ τὸ Γ. τὰς σου ἀπὸν. Διὰ τὴν ἀπὸν
αὐτῶν, ὅχι μόνον δὲν μὴ ἀπὸν ἐναντίον τῶν ἀλλὰ
ἀπὸν εἰν εὐχαριστῶ διὰ τὸ Γ. τὰς σου ἀπὸν
εἶναι ἓνα ΜΕΓΑΛΟ ΕΘΝΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ δὲν καὶ ἀπὸν
ἐπὶ ἑλληνιστῶν σου εἶναι ἀπὸν τὸν βούλο σου
κοινωνιστῶν εἶναι ἀπὸν τὸν δρόμον τῶν ἑλληνικῶν
ἰδανικῶν. Μετὰ δὲ αὐτὸ τὸ ἀπὸν ἐπὶ καὶ ἐπὶ
τὸν σου σου ἑλλῆνα δὲ ἀπὸν καὶ ἐπὶ ἀπὸν
ἐπὶ οὐδέποτε τὰς σου ἀπὸν καὶ τὰς
μὴ ἀπὸν τὰς σου ἀπὸν καὶ τὰς

ὁδοὶ ἀρορεῖν σὺν ὑμῶν κατὰ διαταγὴν
 τῆς Μόσχας καὶ τοῦ αἰμιχαροῦ ἀρχιερέως
 μαρτυροῦν δὲ καὶ παραδώσει τὴν μακεδονίαν
 μας καὶ τὴν θράκην τοῖς ἀρορεῖν καὶ ἐχθροῖς
 ἑαυτοῦ. Μὴ ἀντὶ τούτου τὴν ἀρορεῖν
 δρᾶν τὴν ἀδοκίμω τὸ γενόσθαι καὶ ἀρορεῖν
 κ.κ.ε. καὶ ὅτι τὸ παραφύσει αὐτοῦ καὶ καὶ
 ἔκλειψεν τὸν γένον τῆς ἑλπίδος αὐτοῦ ἑλπί-
 κωνδὸν καὶ ἀποστέλλει καὶ ἀποδοτικὰ
 ἀνδρῶν τὴν γενόσθαι ἐφιομνιστῶν καὶ
 ἀποστέλλει τὸ παραφύσει καὶ ὅτι καὶ
 ἐνομιναὶ καὶ κενώσονται καὶ καὶ ἀποδοτικὰ
 ἐκδοτικὰ τοῦ ὅρου.
 Ἡ ἑλπίς ἐστὶν ἵδρα γι' αὐτὸ δὲν παύεται.
 Τελευτώντας ἀναγνῶν ὡς τὰ ὅρα τῆς γῆς μου.

Ζήτω ὁ ἀδάμας ἑλπίς
 Ζήτω ὁ βασιλεὺς
 Ζήτω ὁ ἐθνικὸς ἑλπίς
 Ζήτω ὁ Β. Ναντινός

μετὰ ἀποδοτικὰ χρεῖστα «παύσης»
 Βλυστὴ Γεωργίου τοῦ Λευκίνο
 Διευθυντὴς κατωκίτιον.

Ἀρχιερέως 32
 Πειραιᾶ

Γ. Τ. Λαοφάνης

5^{ος} τόμος

Σ.Τ.Γ. 902.Β. κλάστος 1944.

Δήλωση μετανοίας υπογεγραμμένη στη Μακρόνησο που στέλνεται σε Διευθυντή
 εφημερίδας του τόπου καταγωγῆς με σκοπὸ τὴν δημοσίευσή της. Αρχεῖο Ι.
 Χριστοδούλου.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΔΗΛΩΣΕΙΣ

Ο υπογεγραμμένος Δούκας Άναστασίας του Παπαγιώτου και της Χρυσοῦλας, ἐτῶν 42, ἔμπορος ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Εὐαγγελιστρίας 16 Α, ἐκ Μάκτορας Ἑλευσίνας, κάτοικος ὁδοῦ Γοργίου 15, δηλῶ ὡς ἀκολουθεῖς τὰς γραμμάς τοῦ ΚΚΕ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1935—1936 ἐντάχθην ἐπὶ κατοχῆς εἰς τὴν ἔθνη. Ἀλληλεγγύην ὡς μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἐμπόρων καὶ βιοτεχνῶν ἐνισχύσας οὕτω τὸ ΚΚΕ δι' ἐράνων καὶ συνδρομῶν. Συμμετέσχον εἰς τὰς συγκεντρώσεις τοῦ Παναθηναϊκοῦ μὴ ψηφίσας εἰς τὰς ἐκλογὰς τοῦ Μαρτίου 1946. Δηλῶ ἐπίσης δημοσίως καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς πίεσεως ὅτι ἀντιλήφθης τὰς ἀντιεθνικὰς καὶ προδοτικὰς πράξεις τοῦ ΚΚΕ, τοῦ ΕΑΜ, τῆς ΕΑ καὶ τῶν συμμοριτῶν τοῦ Ἰωαννίδη, ἀποκηρύσσω τούτους, μετανοῶν διὰ τὰς μέχρι τοῦδε ἐνέργειάς μου καὶ τάσσομαι παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἐθνικοφρόνων Ἑλλήνων ὡς καὶ τοῦ ἡρωικοῦ ἐθνικοῦ στρατοῦ.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 11/2/49

Ο δηλῶν : ΑΝ. ΔΟΥΚΑΣ

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος Ἀποστολὸς Γ. Ἀποστολίδης, δηλῶ ὡς οὐκ ἐννοῶ καὶ ἐν γνώσει τῶν συνεπειῶν τοῦ νόμου περὶ ψευδοῦς δηλώσεως, ὅτι οὐδέποτε ὡς ἑπὶ κομμουνιστὴς ἢ μέλος τοῦ ΚΚΕ καὶ οὐδέποτε ἐλαδὰ μέλος εἰς ἀντεθνικὰς ἀγῶνας. Καταδικάζω τὸν κομμουνισμόν, τὴν ἀνταρσίαν καὶ τὸ παιδομάζωμα καὶ τάσσομαι παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς πατρίδος μας.

Ο δηλῶν : ΑΠ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ

Ο υπογεγραμμένος Κανάρης ἢ Συμυλάγγου Δημήτριος τοῦ Κωνσταντίνου ἐκ Μυτιλήνης, ηλεκτρολόγος, Μπουκουβάλα 50, δηλῶ ὅτι οὐδέποτε ὡς ἑπὶ κομμουνιστὴς. Κατὰ τὴν κατοχὴν διωκόμενος παρὰ τῶν Γερμανῶν ἠναγκάσθην νὰ καταφύγω εἰς Λεϊψζίδιον ἐνθα προσέφερον ὡς ἑπὶ κομμουνιστὴς ἀπὸ τῆς ἀντιεθνικῆς ἀνταρσίας τοῦ ΕΛΑΣ. Ἐκτοτε οὐδαμῶς ἀνέμεινον εἰς κομμουνιστικὰς ὁργανώσεις, ἀλλ' αὐτὴν σήμερον ἐπιδοκίμαζονται τὴν ἀκεραιότητα τῆς πατρίδος καὶ συνεργάζονται μετὰ τῶν προαιωνίων ἐχθρῶν μας, ἐξαπολυόμενοι παρὰ τῶν τῶν καὶ διαπραττόντες φθορὰ, συγγερά καὶ ἀπένθρωπα ἐγκλήματα. Ὡσαύτως δηλῶ ὅτι ἀποδοκιμάζω καὶ καταδικάζω τὴν ἀνθροπικὴν καὶ προδοτικὴν πολιτικὴν τοῦ ΚΚΕ, τὴν ἐθνικὸν ἀνταρσίαν καὶ τὸ ἐγκληματικὸν παιδομάζωμα, τάσσομαι δὲ ἀπεριφυλάκτως παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς ἐθνικῆς Κυβερνήσεως καὶ εἶμαι πεσόντος νὰ θυσιάσω τὴ ζωὴ μου γιὰ τὴ σωτηρίαν τῆς κινδυνεύουσας φιλικῆς πατρίδος μας.

Ο δηλῶν : Δ. ΚΑΜΑΡΗΣ

Ο υπογεγραμμένος Χαραλαμπίδης Ἰωάννης τοῦ Χαλκιάμπου, ἐτῶν 25, ἑπαινετὴς, κάτοικος Μοσχάτου, ὁδὸς Ὀμήρου ἀριθ. 78 δηλῶ ὡς οὐδέποτε ὡς ἑπὶ κομμουνιστὴς. Ἀποδοκιμάζω δὲ τὸν συμμοριτισμόν καὶ τὸ ΚΚΕ διὰ τὰς ἀντεθνικὰς τούτων ἐνέργειάς καὶ διὰ τὰ διαπραττόμενα βδελυρὰ ἐγκλήματα καὶ τάσσομαι παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ ἀγωνιζομένου λαοῦ καὶ τῆς Κυβερνήσεως.

Ο δηλῶν : Γ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος Ἀναστάσιος Ντόκ τοῦ Γρηγορίου καὶ τῆς Φιλίως, κάτοικος Συναϊκ. Μυκονιστῆς, ὁδὸς Α' ἀρ. 45, δηλῶ ὅτι οὐδέποτε ὡς ἑπὶ κομμουνιστὴς, καταδικάζω μετ' ἀγαπαιτῆτος τὰς πράξεις τῶν κομμουνιστῶν καὶ τῆς ψευδοκυβερνήσεως τοῦ εὐνοῦ ὡς ἀντεθνικὰς, προδοτικὰς καὶ σλαβοδούλους καὶ ἀναφώνους. Ζήτω τὸ ἔθνος.

Ἀθῆναι 11/2/49

Ο δηλῶν : Α. ΝΤΟΚ

Ο υπογεγραμμένος Σωτηρόπουλος Ἰωάννης τοῦ Παπαγιώτου καὶ τῆς Χρυστίνης, ἐτῶν 32, ἰδιωτ. ὑπάλληλος, ἐκ Βλαχοπούλου—Πυλίας, δηλῶ ὅτι οὐδέποτε ὡς ἑπὶ κομμουνιστὴς, καταδικάζω δὲ καὶ ἀποδοκιμάζω τὸ ΚΚΕ, τὴν ψευδοκυβέρνησιν τοῦ εὐνοῦ καὶ τοὺς ὡς ἑπὶ συμμορίτας ὡς ληστές, ἐγκληματίας καὶ προδότες τῆς πατρίδος μας. Εἶμαι Ἕλλην ἐθνικοφρόν καὶ δὲ ἀγωνιστὴς διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς πατρίδος μας εὐθὺς ὡς κληθῶ ἐκ μέρους τῆς.

Ἀθῆναι 11/2/49

Ο δηλῶν : Γ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος Κασάλης Γεώργιος τοῦ Χριστοῦ, κάτοικος ὁδοῦ Ζαφειροπούλου ἀριθ. 15, δηλῶ ὡς οὐδέποτε ὡς ἑπὶ κομμουνιστὴς καὶ ἐν γνώσει τῶν συνεπειῶν τοῦ νόμου ὅτι οὐδέποτε ὡς ἑπὶ κομμουνιστὴς. Κατὰ τὴν κατοχὴν, τὸ 1944, κάτω ἀπὸ τὴν ἀσκουμένην ψυχολογικὴν διὰ τὴν ἠναγκάσθην νὰ ἐνταχθῶ εἰς τὴν πολιτοφυλακὴν Γυθείου, ὡς ἑπὶ ἐλαιοκρατοῦμένης περιφέρειας τοῦ διέμενον. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ τὸ ἐθνικὸν κίνημα, ἐλευθέρως ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, πειθαρχῶ εἰς τοὺς νόμους τῆς πατρίδος μας σὺν γνησίῳ Ἕλληνι. Ἀποδοκιμάζω δὲ ἀνέπιφυλάκτως καὶ μετὰ τὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς μου τὰς ἀντεθνικὰς ὁργανώσεις ΚΚΕ, ΕΑΜ καὶ τὰς σὺν αὐταῖς, θεωρῶ τὴν ψευδοκυβέρνησιν τοῦ εὐνοῦ καὶ τὴν ξενόδοξον ἀνταρσίαν ὡς ἐσχάτην προδοσίαν καὶ ἐγκληματικὴν κατὰ τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἔθνους καὶ τῆς φυλῆς μας.

Ζήτω τὸ ὅπερ δωρῶν καὶ ἐστίων μαχόμενον ἔθνος.

Ο δηλῶν : Γ. ΚΑΣΑΛΗΣ

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος Κωνσταντίνος Μπαϊρακτάρης τοῦ Γεωργίου, κάτοικος Ἀθηνῶν, ὁδὸς Ἑμμ. Μπενάκη ἀριθ. 29, δηλῶ ὡς οὐδέποτε ὡς ἑπὶ κομμουνιστὴς καὶ ἐν γνώσει τῶν συνεπειῶν τοῦ νόμου περὶ ψευδοῦς δηλώσεως ὅτι οὐδέποτε ὡς ἑπὶ κομμουνιστὴς. Ἀπεχθάνομαι ὡς Ἕλλην τὸ ΚΚΕ καὶ τὰς παραφάσας αὐτοῦ ὁργανώσεις ὡς ἀντεθνικὰς καὶ στρεφόμενας κατὰ τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Τίθεμαι παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς μεγάλης μας πατρίδος, ὑπόσχομαι δὲ νὰ συμβάλω καὶ ἐγὼ εἰς τὸν κοινὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς ἀνταρσίας. Ζήτω ὁ Βασιλεὺς. Ζήτω ἡ Ἑλλάς.

Ο δηλῶν : Κ. ΜΠΑΪΡΑΚΤΑΡΗΣ

Τυπικὴ μορφή δημοσιοποίησης δηλώσεων μετανοίας στον τύπο. Εφημερίδα «Εμπρός» 12/2/1949, σελ. 2

ΟΙ ΜΑΚΡΟΝΗΣΙΩΤΑΙ ΑΠΟΚΗΡΥΣΣΟΥΝ ΤΟ Κ.Κ.Ε. ΚΑ ΤΗΝ ΑΝΤΑΡΣΙΑΝ

Λαμβανομεν ἄλλόθεν ἐπιστολάς ὀπλι-
τῶν ἐκπαιδευμένων εἰς Μακρόνησον, διὰ
τῶν ὁποίων οἱ ἐπιστολογράφοι ἀποκηρύ-
σσουν τὸ Κ.Κ.Ε., τὰς παραφυάδας του
καὶ τὴν ἀνταρσίαν, δηλοῦν δὲ ὅτι εἶναι
ἕτοιμοι νὰ παλεμήσουν διὰ τὴν μητέρα
Ἑλλάδα.

Ὁ κατωτέρω πίναξ δεικνύει τοὺς μέ-
χρι χθὲς ἐπιστολογράφους μας:

Α' ΤΑΓΜΑ

1ον Συγκρότημα: Ἀθανάσιος Κωνσταν-
τάρης τοῦ Ἀλκυδιᾶδῃ ἐξ Ἀθηνῶν.

2ον Συγκρότημα: Ἀλέκος Χριστοφο-
ρίδης τοῦ Μηνᾶ ἐκ Κεφαλληνίας κάτοικος
Ἀθηνῶν (Ἰομήτης 47).

4ον Συγκρότημα: Γεώργιος Χιουτακά-
κος τοῦ Εὐαγγέλου ἐξ Ἀγίων Ἀναργύ-
ρων Ἀιτικῆς.

4ος Λόχος: Ἰωάννης Μαλαχίας τοῦ
Γεωργίου κλάσ. 1947 ἐκ Χίου.

5ος Λόχος: Βασίλειος Κιδωτόπουλος
τοῦ Πέτρου κλάσ. 1943 ἐκ Νικαίας Πει-
ραιῶς (Ὀφρυνίου 28).

— Νικόλαος Καρασιτέργιος τοῦ Ἀθα-
νασίου κλάσ. 1948 ἐκ Τσιτσιῦ Τρικα-
λῶν.

Γ' ΤΑΓΜΑ

1ος Λόχος: Νικόλαος Φασούλας τοῦ
Ζήση ἐξ Ἀλμυροῦ Βόλου.

— Ἰωάννης Ζέκος κλάσ. 1947 ἐξ Ἡ-
λείας.

— Δημήτριος Νικολέτος κλάσ. 1945 ἐκ
Πατρῶν (Εὐνάρδου 20).

— Δημήτριος Ἀνδρεοῦλας τοῦ Νικο-
λάου κλάσ. 1940 ἐκ Μαρμάρων Φθιώτιδος.
3ος Λόχος: Παναγιώτης Κυριακῆς
τοῦ Ἑμμ. κλάσ. 1948 ἐκ Τοπόλια Κυσά-
μου — Χανίων Κρήτης.

— Δημήτριος Γουμένος τοῦ Ἰωάννου
κλάσ. 1942 ἐκ Μεσολογγίου.

— Γεώργιος Πάλλης τοῦ Εὐστρατίου
κλάσ. 1940 ἐκ Μυτιλήνης.

— Εὐάγγελος Καβδάδας τοῦ Εὐστρα-
τίου κλάσ. 1930 ἐκ Χίου.

— Ἰωάννης Κατσαρδῆς τοῦ Ἀνδρίου
κλάσ. 1947 ἐκ Καλαθρύτων.

— Ἀριστείδης Τσιμπούκας τοῦ Εὐστα-
θίου κλάσ. 1942 ἐκ Δωρίδος.

— Εὐθύμιος Πρίνος τοῦ Παναγιώτου
κλάσ. 1941 ἐκ Ροχῶν Ὀλυμπίας.

— Μιχαὴλ Ἀσημακόπουλος τοῦ Μαρί-
νου κλάσ. 1948 ἐκ Λακωνίας.

— Δημήτριος Καραγιαννίδης τοῦ Ἰωάν-
νου κλάσ. 1947 ἐκ Λαγκαδά.

4ος Λόχος: Ἰωάννης Ντοκάκης τοῦ
Μιχαήλ κλάσ. 1948 ἐκ Χανίων Κρήτης.

— Ἰωάννης Μπαζόπουλος τοῦ Γεωρ-
γίου κλάσ. 1945 ἐκ Φλωρίνης.

— Χαράλαμπος Ζάνας τοῦ Στεφάνου
κλάσ. 1943 ἐξ Ἰωαννίνων (Ἀνδρονίκου
ἀριθμὸς 31).

5ος Λόχος: Παναγιώτης Μανωλόπουλος
τοῦ Δημητρίου κλάσ. 1940 ἐκ Μεσση-
νίας.

— Ξενοφῶν Μπεκιράκης τοῦ Δημητρίου
ἐξ Ἀθηνῶν (Καρμανίας 6).

— Δημήτριος Σιδώρης τοῦ Τρύφωνος.

— Ναύτης Πούλης Πουρνιώτης τοῦ
Ἰωάννου ἐκ Βόλου.

Ἵπ)κός Β. Ν. Κωνσταντῖνος Παπα-
γεωργίου τοῦ Παντελῆ κλάσ. 1949 ἐκ Πει-
ραιῶς (Ρεδεστοῦ 180).

— Σάββας Καραλακίδης τοῦ Νικολάου
κλάσ. 1945 ἐκ Πειραιῶς (Βυθυνίας 12)
Νίκαια.

Εἰδικὴ στήλη δημοσίευσης τῶν ονομάτων ὅσων υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας
αποκλειστικά καὶ μόνο γιὰ Μακρονησιώτες. Εφημερίδα «Εμπρός» 2/12/1949.

Πιστοποιητικά

[illegible]

Επιστολή απευθυνόμενη μάλλον προς δικηγόρους. Αποτυπώνει πλήρως την διαδικασία που έπρεπε να ακολουθήσει κάποιος για να αποχρωματιστεί και να αποκτήσει πιστοποιητικό φρονημάτων. Αρχείο Ι. Χριστοδούλου.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΩΡ/ΤΗ
ΑΣΤΥΝ. ΤΗ.Α.ΦΙΛ/ΦΕΤΙΑΣ
Ασφ. Ασφ. 1/7/10103

1. ΦΙΛ/ΦΕΤΙΑ ΤΗ 22-3-49

ΕΛΗΦΘΗ	3620/30-3-99
ΑΠΑΓΓΕΙΣ ΤΗΝ ΥΠΟ	
ΦΑΚΕΛΛΟΣ	

Την 'Ηλεκτρικὴν 'Εταιρίαν
Εἰς 'Αθήνας

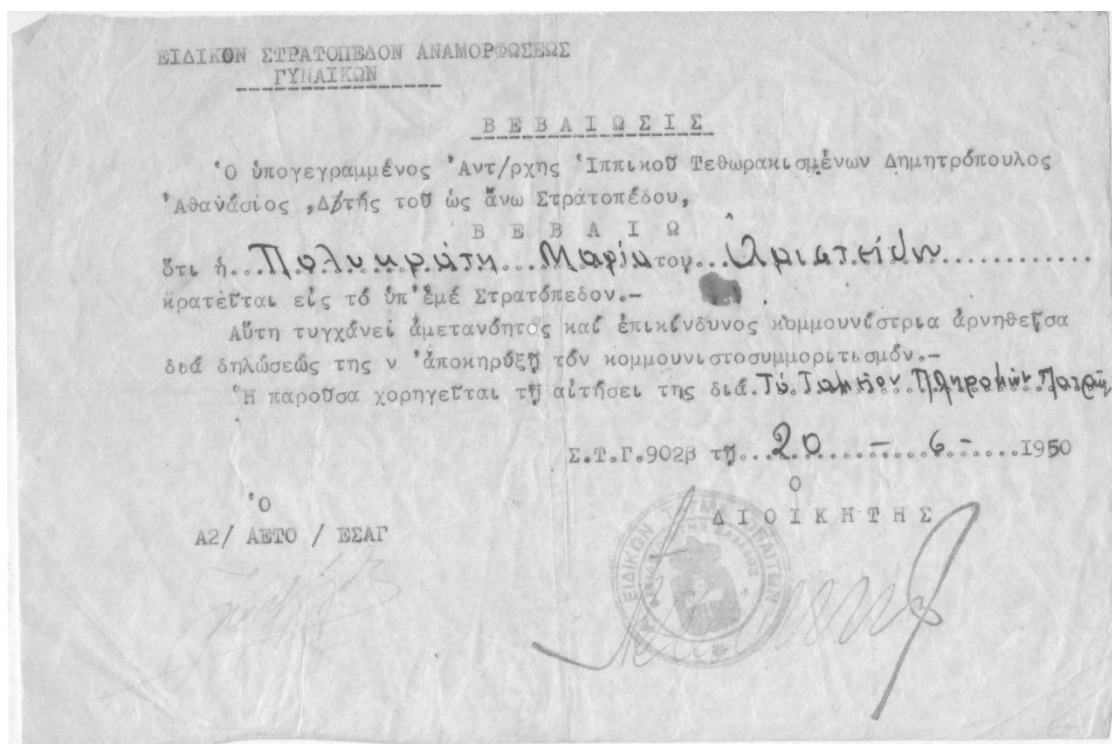
Εἶχεμεν τὴν τιμὴν γὰ γνωρίσωμεν ὑμῖν ὅτι
ἡμῶς ἐγνωσθῆσεν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1/51/1 ἀπὸ 16-12-47
ὑπογράφου τῆς ἡ 'Υπεδ/σικ Χωρ/κῆς Φιλιανοῦ ὁ Τέρπενης
Ἰωάννης τοῦ Γεωργίου καὶ τῆς 'Ελένης τυγχάνει ἐπι-
κινδυνὸς κορρευνιστῆ με σοβαρὰν δράσιν ὑπὲρ τοῦ Κορ-
ματός. -Οὗτος κατὰ τὴν κατοχὴν κατείχε σοβαρὰν θέσιν
εἰς τὴν Ε.Τ.Α. Φιλιανοῦ, καὶ ἐλαρβανενυμερος εἰς ὅλας
τὰς συσκέψεις τῶν μελῶν τοῦ Κορματος λέγεται δὲ ὅτι
οὗτος ἐξεδίδεν διατάγας διὰ τὰς συλλήψεις καὶ ἐντε-
λέσεις τῶν ἀντιφρονούντων. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐνταῦ-
θα παρουσίας τοῦ δὲν ἀπασχολήσῃ τὴν ὑπηρεσίαν μου ὁ
δὲ ἀντεθνικὴν πράξιν. Κληθεὶς τὴν 22-3-49 ὑπέγραψεν
ἀηλῶσιν ἀποκηρύξεως. Παρακαλῶ ὅπως τοῦτον ἔχετε ὑπ'
ὄψιν σας. -

Δ/τῆς τοῦ Τμήματος.

Γενοποίησις

'Υπεδ/σικ Γενικῆς 'Ασφα-
λείας πρὸς γνωσιν. -

Βεβαίωση διαγωγῆς που αποστέλλεται ἀπὸ τον προϊστάμενο του χώρου εργασίας
πρὸς την Ασφάλεια. Αρχεῖο Ι. Χριστοδούλου.

Επίσημη βεβαίωση άρνησης υπογραφής δήλωσης μετανοίας από το ΕΣΑΓ
Μακρονήσου. Αρχείο Ι. Χριστοδούλου.

Εμπιστευτικόν

I.M.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΤΑΞΕΩΣ

ΓΕΝ. ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ Β.

ΤΜΗΜΑ III

ΓΡΑΦΕΙΟΝ IIον.

Αριθ. πρωτ. 1648/64771

Εν Αθήναις τῇ 4 Μαΐου 1965

Π Ρ Ο Σ

τὴν Νομαρχίαν Χαλκιδικῆς
Συμβούλιον Νομιμοφροσύνης

Εἰς Πολύγυρον

ΤΙΣΗΦΙΔΗΣ ἢ ΜΠΕΛΛΑΔΗΣ Παναγιώτης τοῦ Ἰωάννου καὶ τῆς Ἀννης, γεν. τῷ 1917 εἰς Μ. Ἀσφάλειαν καὶ τοῖκος Πυργαδικῶν-Χαλκιδικῆς".

ἔχομεν τὴν τιμὴν ^{γνωρίζωμεν} νανύμιν περὶ τοῦ ἐν θέματι τὰ ἑξῆς:

- Οὗτος τὸ ἔτος 1942 ὁργανώθη εἰς τὸ ΕΑΜ καὶ τὸν ΕΛΑΣ εἰς τὸ χωρίον τοῦ ὑπὸ τοῦ ΧΑΡ-ΔΑΛΟΥΠΑ Χρήστου διαβιοῦντος ἤδη εἰς Οὐγγαρίαν, ὡς Κ/Σ. Τὸ ἔτος 1943 κατετάγη εἰς τὴν Πολιτοφυλακὴν καὶ ἀπὸ 1944-1945 διετελέσσε Διοικητὴς Πολιτοφυλακῆς Γαλατσίτης καὶ Ἀγίου Νικολάου. Εἰργάσθη μετὰ ζήλου καὶ θανατισμοῦ ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Κομ/σμοῦ
- Τὸ ἔτος 1944 ἔλαβεν μέρος εἰς τὴν δολοφονίαν τοῦ Ἐννομοτάρχου ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ Πέτρου.
- Ἐπίσης προέβη εἰς λεηλασίας περιουσιῶν καὶ διώξεις Ἐθνικοφρόνων πολιτῶν. Τὸ ἔτος 1945 συνελήφθη κατηγορηθεὶς ὡς ἡθικὸς αὐτουργὸς φόνων Ἐθνικοφρόνων πολιτῶν καὶ ἐπὶ κατοχῇ πυροβόλων ὄπλων καὶ προεφυλακίσθη.
- Ἀπεφυλακίσθη τῶν φυλακῶν Θεσ/νίκης τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1947.
- Μετὰ τὴν ἀποφυλάκισιν του ἐξηκολοῦθει νὰ ὀρεῖ ἐκ τοῦ ἀφανοῦς ὑπὲρ τοῦ ΚΚΕ. Κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1951 καὶ μέχρι σήμερον διενεργηθείσας Βουλευτικὰς ἐκλογὰς ἐξεδήλωθη καὶ εἰργάσθη ὑπὲρ μὴ νομιμοφρόνους πολιτικῆς παρατάξεως. Ἐμμένει εἰς τὴν κομ/κὴν του ἰδεολογίαν.
- Κληθεὶς ἀρμόδιως ἠρνήθη νὰ λάβῃ θέσιν ἔναντι τοῦ Κομ/σμοῦ καὶ παραφυάδων, ὁργανώσεων .π.

Κοινοποίησις

Δ. Χ. Χαλκιδικῆς

Εἰς Πολύγυρον

ΕΝΤΟΛΗ ΥΠΟΥΡΓΟΥ

Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΚΩΤΣΙΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

ΑΣΤΥΝ. Δ/ΝΤΗΣ Α.

Διὰ τὴν ἀντιγραφὴν

ἀποστέλλεται αὐθημερόν

Ἡ Γεν. Δ. Ε. Ἀσφαλείας

[Σφραγίδα τοῦ Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως]

Γνωμάτευση «ανatreπτικῶν» κοινωνικῶν φρονημάτων που αποστέλλεται ἀπὸ τὴν Ασφάλεια στο Συμβούλιον Νομιμοφροσύνης τῆς Νομαρχίας το 1965! Ἀρχεῖο Ι. Χριστοδούλου.

ΠΩΣ ΜΙΛΑΝΕ ΟΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ

Στό τιμήμα' μεταγωγών που βρισκουμε, μ' έπεσκέφθηκε ο κουινάδος μου Τάσος Γιακουμάτος και μοῦ πρότεινε να δηλώσω μετάνοια, και ὅτι αυτός έχει τὰ μέσα να με κάνει να γλυτώσω τούς 9 μήνες που ἔφαγα.

Ἐγώ πιστεύω ὅτι έχει τὰ μέσα γιατί ἀνήκει στο «Εργατικό Κέντρο», δηλώνω ὅμως σάν συνειδητός φτωχός επαγγελματίας ὅτι ἀποκηρύσσω τὴν προδοτικὴ τακτικὴ τοῦ κυρίου αὐτοῦ, και ὅτι θὰ ἐξακολουθήσω να ἀγωνίζομαι για τὰ συμφέροντα τῆς φτωχολογιᾶς.

Τμ. Μεταγωγών, 6)6)33

Κ. Ἀϊβαλιώτης

ΠΑΡΤΕ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ!

Αυτή είνε ή γρηά έπαναστάτρια συντρόφισσα Μαρούλα Παπαγεωργίου από τό Άγγρίνι, 78 χρονών, φυλακισμένη στις φυλακές Άβέρωφ, πού δημοσιεύσαμε δήλωσή της στο φύλλο της Κυριακής. Είχε καταδικασμένη από τό Πλημμελειοδικείο Μεσολογγίου σέ 6 μήνες φυλακή και 2 χρόνια έξορία για παράβαση του Ιδιωνύμου. Στη φυλακή έχουν πιαστεί τά πόδια της. Κι' όμως όταν την έπισκέφτηκε τελευταίος, ο ύπουργός της Δικαιοσύνης και της ζήτησε νά υπογράψει δήλωση «μετανοίας» για ν' αποφυλακιστεί, κούνησε άρνητικά τό χέρι της, περήφανα δήλωσε πώς δέν γίνεται προδότης της τάξης της, δίνοντάς ένα πρώτης τάξεως μάθημα σέ μερικούς δειλούς και λιπόψυχους. "Ας πάρουμε παράδειγμα από την ήρωική χειρονομία της γρηάς έπαναστάτριας. "Ας απαιτήσουμε την άμεση άπελευθέρωσή της !

Βιβλιογραφία

Πηγές:

- Εφημερίδα «Εμπρός» (1945-1950)
- Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ανατυπώσεις: Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της εποχής της φασιστικής κατοχής 1941-1944, εκδ. Καζάντζα, τ. 1, 2, Αθήνα, 1976 και Κομμουνιστική Επιθεώρηση, της μεταδεκεμβριανής περιόδου 1945, εκδ. Καζάντζα, τ. 1, 2, Αθήνα, 1976-1977)
- Ριζοσπάστης, περίοδος Μεσοπολέμου
- Φ.Ε.Κ., [Νόμοι και Διατάγματα που θεσπίζουν ή τροποποιούν μέτρα καταστολής της περιόδου 1920-1952]

Μαρτυρίες – Απομνημονεύματα – Λογοτεχνία:

Αθανασίου Ν. (Γαριβάλδης), *Οι ανυποχώρητοι. Χρονικό*, χ.ε., Αθήνα, 1990.

Αποστολοπούλου Ν., «Δεν Δουλώνω... Δεν υπογράφω!»: *ανταρτομάνες στην εξορία*, Σύγχρονη Εποχή 1985.

Αρώνης Π., *Εμφύλιος, η άλλη όχθη*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 2006.

Βαρδινογιάννης Β., Αρώνης Π. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996.

Βασιλείου Β., *ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι. Μαρτυρία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.

Βαφειάδη Μ., *Απομνημονεύματα (1906-1939)*, τ. 1, εκδ. Δίφρος, Αθήνα, 1984.

Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις απ' το Μακρονήσι*, χ.ε., Αθήνα 1967.

Γιούρα. *Το θανατονήσι*, εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», εκδ. Γνώσεις, Αθήνα χ.χ.

Γκριτζώνας Κ., *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 1998.

Γουργιώτης Ν, *Δεκαοχτώ χρόνια με άλλο όνομα*, εκδ. Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα, 2000.

Ζάρκος Γ., *Η Μεγάλη στρατιά*, εκδ.Κάλβος, Αθήνα 1982.

Θεοδώρου Β. (επ.), *Στρατόπεδα γυναικών. Εννέα Θαμμένα τετράδια με αφηγήσεις κρατούμενων γυναικών στα στρατόπεδα Χίου, Τρίκερι, Μακρονήσου στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου 1947-1951*, Αθήνα 1976.

Ιωαννίδης Γ., *Αναμνήσεις. Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979.

Καρούσος Τζαβαλάς, *Γιούρα, η προσωπική εμπειρία ενός εξορίστου*, Μοντρεάλ 1972.

- Κάσδαγλης Ν., *Μυθολογία*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1977.
- Κάσδαγλης Ν., *Τα δόντια της μυλόπετρας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1982.
- Κορωνιός Κ., *Αναμνήσεις από τη Μακρόνησο*, εκδ. Δίδυμοι, Αθήνα, 2001.
- Μανωλκίδου - Βέττα Φ. , *Θα σε λέμε Ισμήνη*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997.
- Μίσσιος Χ., *Καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1985.
- Μίσσιος Χ., *Χαμογέλα ρε, τι σου ζητάνε;*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1988.
- Μιχελίδη - Μιχελή Δ., *Ο σκληρός δρόμος*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1983.
- Μπακόλας Α., *εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, εκδ. Ελσιάνη, Αθήνα, 1998.
- Νεφελούδης Β., *Αχτίνα Θ', Αναμνήσεις 1930-1940*, Αθήνα 1974.
- Παπακωνσταντίνου Κ. (Μπελάς), *Η νεκρή μεραρχία*, εκδ. Αλφειός, 2002.
- Πικρός Γ., *Το χρονικό της Μακρονήσου*, χ.ε., Αθήνα, 1975.
- Ρίγγα Π., *Η αντιστασιακή μου ιστορία*, εκδόσεις της Κίνησης «Η Γυναίκα στην Αντίσταση», 1983.
- Ρούσος Π., *Η Μεγάλη Πενταετία*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, τόμος Α΄-Β΄.
- Σαραντόπουλος Α., *Οι εξόριστοι στον εμφύλιο*, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2000.
- Σκούρτης Σ., *Αυτοί που ντρόπιασαν το θάνατο*, εκδ. Β. Γιαννίκος & Σια, Αθήνα, 1996.
- Στάβερης Η., *Γλαροφωλιά: Μακρονήσι 1948-1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2001.
- Σταυρίδης Ε., *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε.*, χ.ε., Αθήνα, 1952.
- Στεφάνου Π., *Των αφανών. Δύο τετράδια, δύο δεκαετίες*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1998.
- Συλλογικό, *Αντίλαλοι απ τα κάτεργα: ποιήματα, πεζά επιστολές υπομνήματα, σκίτσα απ' τη ζωή των δεσμωτών αγωνιστών*. Εκδόσεις «Λαϊκού Αγώνα», Βουδαπέστη, 1963.
- Συλλογικό, *Για τη χιλιόκριθη τη λευτεριά, διηγήματα της αντίστασης*, πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1961.
- Συλλογικό, *Γυναίκες στην Αντίσταση. Μαρτυρίες*, εκδ. Κίνηση «Η Γυναίκα στην Αντίσταση», Αθήνα, 1982.
- Τραγγανίδα – Μακρυνιώτη Ε., *Μυρτιά του βουνού – Μαρτυρία μιας ανταρτοπούλας*, χ.ε., Αθήνα 1993.
- Φαρσακίδης Γ., *Ένδεκα μέρες και τρεις χρονιές του Εμφυλίου*, εκδ. Νησίδες, Αθήνα 2005.
- Φαρσακίδης Γ., *Μακρόνησος Α' ΕΤΟ- ΕΣΑΙ 1949-1950*, χ.ε., 5^η έκδοση, χ.χ.
- Φαρσακίδης Γ., *Τόποι εξορίας*, χ.ε, Αθήνα 1994.
- Φλούντζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984.
- Φραγκιάς Α., *Λοιμός*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2002.

Χατζηπαναγιώτου Γιάννης, *Η πολιτική διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη*, Δωρικός, Αθήνα 1976.

Γενική βιβλιογραφία:

Aguilar Fernandez P., Agents of memory: Spanish Civil War veterans and disabled soldiers, στο Winter J., Sinan E. (επ.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, New York, 2000, σελ. 84-103.

Aguilar Fernandez P., *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα 2005.

Campbell J.K., *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1974.

Collard A., Διερευνώντας την «κοινωνική μνήμη» στον ελλαδικό χώρο, στο Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, β' έκδοση, Αθήνα, χ.χ..

Connerton Paul, *How societies remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

Davis J., *People of the Mediterranean: An essay in comparative social anthropology*, Routledge & K. Paul, London, 1977.

Durkheim E., *Οι κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1980.

Freud S., *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, εκδ. Νίκας, Αθήνα 2011.

Freud S., «Πένθος και Μελαγχολία», στο *Δοκίμια Μεταψυχολογίας (1915)*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000.

Gilmore D.D., Anthropology of the Mediterranean Area, *Annual Review of Anthropology*, τ. 11, 1982, σελ. 175-205.

Ginzburg C., *Το τυρί και τα σκουλήκια* εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

Goffman E., *Στίγμα. Σημειώσεις για την διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001.

Halbwachs M., *The collective memory*, Harper & Row Colophon Books, New York, 1980.

Hobsbawm E., «Επινοώντας παραδόσεις», Εισαγωγή στο Hobsbawm E. (επ.), *Η επινόηση της Παράδοσης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2004.

Kenna M. E., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004.

Levi-Strauss C., *Η άγρια σκέψη*, εισαγωγή και σχόλια: Κυριακίδου-Νέστορος Α., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1977.

Συλλογικό, Mazower M. (επ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004.

Peristiany J., *Honour and Shame: the values of Mediterranean society*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1965.

- Thompson P.E., *Φωνές από το παρελθόν – Προφορική Ιστορία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2002.
- Αλιβιζάτος Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.
- Βαλέτας Γ. (επ.), *Τερτσέτη Άπαντα*, τ. Γ', «Απομνημονεύματα Θεόδωρου Κολοκοτρώνη: Διήγησης Συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836», εκδ. Βαλέτα, Αθήνα, 1953-1954.
- Βαν Μπουσχότεν Ρ., *Απαξίωση και αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών*, στο Χατζητάκη-Καψωμένου Χ. (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 159-166.
- Βαν Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., κ.α. (επ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*. Αθήνα, εκδ. Πλέθρον, 1997.
- Βερβενιώτη, Τ., *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορική ανάγνωση*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003.
- Βογλης Π. – Μπουρνάζος Σ., «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950», στο Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα*, τόμος Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004.
- Βοήθημα για την ιστορία του Κ.Κ.Ε., «εκδόσεις του Λαού»*, 1975.
- Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας (Από την Επανάσταση του 1821 έως το κίνημα στο Γουδί (1909))*, εκδ. Αφοί Τολίδη,, Αθήνα, χ.χ.
- Γιούρα.Υπόμνημα κρατουμένων προς τον υπουργό δικαιοσύνης της κυβέρνησης Πλαστήρα*.Πρόλογος-εισαγωγικό κείμενο Γιώργης Πετρήs, εκδόσεις γνώση,1984.
- Γκριτζώνας Κ., *Κόκκινοι Δραπέτες 1920-1940*, Γλάρος, Αθήνα 1985.
- Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2001.
- Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες Συμβίωσης*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001.
- Γρηγοριάδης Σ., *Δεκέμβριος – Εμφύλιος (1944-1949)*, εκδ. Κατόπουλος, Αθήνα 1984.
- Δερμεντζόπουλος Α.Χ., *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1997.
- Δημητρίου - Κοτσώνη Σ., Τιμή/Ντροπή: Το πρόβλημα της δυαδικής κατηγοριοποίησης στη σύλληψη ενός κώδικα ηθικής, στο *διαβάζω*, τ.351, 4/1995, σελ. 111-116 (αφιερωματικό τεύχος με θέμα: τιμή και ντροπή, ανθρωπολογικές προσεγγίσεις).
- Δημητρίου Σ., Η ανθρωποκτονία για λόγους τιμής, στο *διαβάζω*, τ.351, 4/1995, σελ. 117-125 (αφιερωματικό τεύχος με θέμα: τιμή και ντροπή, ανθρωπολογικές προσεγγίσεις).
- Ελεφάντης Ά., *Η επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης. ΚΚΕ και Αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1976.
- Ζαχαριάδης Ν., *Επιλογή Κειμένων*, εκδ. Πορεία,, Αθήνα, χ.χ.
- Ζαχαριάδης Ν., *ο κομμουνιστής, λαϊκός αγωνιστής - μέλος του ΚΚΕ*, εκδ. Πορεία, Αθήνα, 1978.

- Θανοπούλου Μ., Μπουτζουβή Α. (επ.), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Ειδικό τεύχος: Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα*, περιοδική έκδοση του ΕΚΚΕ, τεύχος 107 Α΄ 2002.
- Κλόουζ Ντ., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 1997.
- Κοταρίδης Ν. (επ.), *Το Εμφύλιο Δράμα*, ειδική έκδοση περιοδικού δοκιμές, τ. 6, 1997.
- Κοταρίδης Ν., *Η ιστορία και η σύγκρουση στο Λόγο της Λαμίας του Άρη Βελουχιώτη*, στο *Ιστορικά*, τ. 23, 12/1995, σελ. 381-406.
- Κοταρίδης Ν., *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1993.
- Κούνδουρος Ρ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1978.
- Κούσουλας Δ.Γ., *Επιβουλή και Αποτυχία, Η Ιστορία του Κ.Κ.Ε. 1918-1949*, εκδ. Καμπανά, Αθήνα, 1971.
- Κουτσούκης Κ., Σακκάς Ι. (επιμ.), *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2000.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *ο χρόνος της προφορικής ιστορίας, Σύγχρονα Θέματα*, τ. 35-36-37, 1988, σελ. 233-238.
- Λαγδάς Π., *Άρης Βελουχιώτης, Ο πρώτος του Αγώνα*, Κυψέλη, Αθήνα 1976.
- Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας απο τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Λε Γκοφ, Ζακ, *Ιστορία και Μνήμη*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1998.
- Λιναρδάτος Σ., *4^η Αυγούστου*, εκδ. Θεμέλιο, χ.τ., 1966.
- Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1982.
- Μαργαρίτης Γ., εισαγωγή στο *Καπετάν Λευτεριάς Από το Κοζαρέ στα βουνά της Ρούμελης: Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, εκδ. Θυμέλη, Αθήνα, 1999, σελ. 11-30.
- Μοσκόφ Κ., *Η διοργάνωση του επαναστατικού μας ονείρου*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1987.
- Μοσκόφ Κωστής, *Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979.
- Μπενβενίστε Ρ., Παραδέλλης Θ. (επ.), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1999.
- Μπουρνάζος Σ., Σακελλαρόπουλος Τ. (επ.), *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης: Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη, Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000.
- Μως Μ., *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, χ.χ.
- Ντιμιτρόφ Γκ. (Δημητρώφ), *ο Φασισμός*, εκδ. Πορεία, Αθήνα, 1975.
- Παπαδημητρίου Χ.Σ., *Από τη γενιά των λεηλατημένων νικών. Σπύρος Παπαδημητρίου*, εκδ. Ένεκεν, Θεσσαλονίκη, 2012.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική. Η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας», στο *τα Ιστορικά*, 13 (24-25), Αθήνα, 1996, σελ. 253-266.
- Παπαναγιώτου Α. (επ.), *Κ.Κ.Ε. Επίσημα Κείμενα, τόμος 4^{ος} 1934-1940*, έκδοση του ΚΚΕ (εσωτερικού), Αθήνα, 1974.

Παπαναγιώτου Α.. (επ.), *Κ.Κ.Ε. Επίσημα Κείμενα, τόμος 5^{ος} 1940-1945*, έκδοση του ΚΚΕ (εσωτερικού), Αθήνα, 1974.

Παπαταξιάρχης Ε., «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Παπαταξιάρχης Ε. - Παραδέλλης Θ. (επ.), *Ταυτότητες και Φύλο στην Σύγχρονη Ελλάδα*, β' έκδοση, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

Πασερίνι Λουίζα, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1998.

Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1976.

Σταματόπουλος Τ., *Οι τουρκοπροσκυνημένοι και ο Κολοκοτρώνης*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, χ.χ.

Τα αντάρτικα τραγούδια (της Κατοχής, της Απελευθέρωσης και του Εμφυλίου), εκδ. τετράδιο, Αθήνα, 1975.

Φλάισερ Χ., *Στέμμα και σθαστικά*, εκδ. Παπαζήσης, τ. 1, 2, Αθήνα 1988, 1995.

Χατζηιωσήφ Χ. (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Β1, Β2, Γ1, Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003-2007.

Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1940-1967)*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1975.

Ψυρούκης Ν., *Ο Φασισμός και η 4^η Αυγούστου*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1974.